

Το Ουκρανικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα συμπυκνώνεται στο αίτημα της Ουκρανίας να αναγνωριστεί στη χώρα Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία της Ουκρανίας, στη θέση της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας υπό την πνευματική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας. Αντίθετα, η «Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία - Πατριαρχείο Κιέβου» θεωρείται από τη Μόσχα σχισματική.

Ευθέως πλέον το Πατριαρχείο Μόσχας αμφισβητεί την οικουμενικότητα και πρωτοκαθεδρία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ύστερα από την απόφασή του για απονομή αυτοκεφάλου καθεστώτος στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ουκρανίας. Το Πατριαρχείο της Μόσχας, πέραν των εκατομμυρίων πιστών, διαθέτει πρωτίστως τεράστια οικονομική ισχύ, αλλά και σθεναρή πολιτική στήριξη από το καθεστώς Πούτιν, όπως άλλωστε συνέβαινε και επί της εποχής του κομμουνιστικού καθεστώτος, καθώς δεν έπαυσε να αποτελεί, διαχρονικώς, την μακρά χείρα της εκάστοτε ρωσικής πολιτικής εξουσίας...

Πρέπει να επισημανθεί επίσης το γεγονός ότι η Ουκρανία βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με τη Ρωσία, έπειτα από την κατάληψη της Κριμαίας από τον ρωσικό στρατό. Εντούτοις, η Εκκλησία της Ρωσίας επιμένει να διατηρήσει υπό την επιστασία της την Εκκλησία της Ουκρανίας, παρά την εκπεφρασμένη επιθυμία μεγάλου μέρους των ουκρανών ορθοδόξων και της εκλεγμένης κυβερνήσεως της χώρας, να ζητήσουν αρμοδίως από το Οικουμενικό Πατριαρχείο τη χορήγηση αυτοκεφαλίας.

Στην απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το Πατριαρχείο Μόσχας αντέδρασε έντονα: «Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αυτοπαρουσιάζεται ως *sui generis* επικεφαλής των 300 εκατομμυρίων ορθοδόξων του πλανήτη

και τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον βλέπουν σχεδόν ως έναν ορθόδοξο Πάπα. Και όμως, τουλάχιστον το ήμισυ του ορθοδόξου πληθυσμού δεν θα τον αναγνωρίζει πλέον ούτε ως πρώτον μέσα στην οικογένεια των Ορθοδόξων Εκκλησιών... Η κανονική Εκκλησία της Ουκρανίας, η οποία ενώνει την πλειοψηφία των ορθοδόξων χριστιανών της Ουκρανίας (μιλάμε για περισσότερες από 12.000 ενορίες και περισσότερες από 200 μονές), δεν ζήτησε κανένα αυτοκέφαλο ούτε καμία αυτοτέλεια», δήλωσε ο μητροπολίτης κ. Ιλαρίων, επικεφαλής του Τμήματος Εξωτερικών Σχέσεων, χωρίς να αποδώσει πουθενά τη λέξη «Οικουμενικό» στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.

Το όλο ζήτημα είναι θέμα πολιτικής. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ορθώς αποφάσισε, στα όρια των κατοχυρωμένων από αιώνες με αποφάσεις Οικουμενικών Συνόδων δικαιοδοσιών του, να λύσει ένα χρονίζον ζήτημα και να επαναφέρει στην κανονικότητα έναν ολόκληρο λαό. Δεν είναι δυνατόν να ωφελούνται κάποιοι από την άσκηση των καθηκόντων της οικουμενικής διακονίας του Οικουμενικού Θρόνου, και ύστερα να αρνούνται το ίδιο πνευματικό όφελος και στους γείτονες και αδελφούς τους «εν πίστει», μόνο και μόνο επειδή αυτό δεν συμφωνεί με τα συμφέροντά τους, όπως τουλάχιστον οι ίδιοι τα αντιλαμβάνονται.

Πρόκειται για ένα σύνθετο ζήτημα, που απαιτεί λεπτούς χειρισμούς.

Διονύσης
Ν. Μουσιμούτης
Εκδότης - Διευθυντής

- 5 **Το αυτοκέφαλο της Ουκρανικής Εκκλησίας
Όταν η θρησκεία συναντιέται με τη γεωπολιτική**
της ΜΑΡΙΑΣ ΣΑΜΠΑΤΑΚΑΚΗ
- 14 Καταστροφή μνημείων στην κατεχόμενη Κύπρο
«Ο βιασμός της βόρειας Κύπρου» από το 1974 έως σήμερα
του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ
- 28 Ο Σάτυρος της Ματζάρα ντελ Βάλλο
της ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ
- 36 Το Βατικανό μεταξύ δύο μεγάλων πολέμων (1878-1918)
του ΤΖΟΝ ΤΖΟΥΛΙΟΥΣ ΝΟΡΓΟΥΪΤΣ
- 56 Θωρηκτόν «Αβέρωφ», Χριστούγεννα 1921, Προποντίς
«Βαπτίζεται η δούλη του Θεού Αβερωφίνα...»
του ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
- 65 Η οροθετική γραμμή του 1881
(Ελληνικοί στρατιωτικοί σταθμοί στη μεθόριο)
του ΓΙΑΝΝΗ ΣΚΟΥΛΑ

28

64

108

86 Βοσνία-Ερζεγοβίνη, 23 χρόνια μετά τον πόλεμο

της ΧΑΡΑΣ ΜΠΟΥΡΓΑΝΗ

96 Όταν η Πολωνία ήταν σκισμένη σε κομμάτια

του ΡΟΤΖΕΡ ΜΟΥΡΧΑΟΥΖ

108 Η υπόθεση Άλντο Μόρο

του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΑΜΠΑΛΑΚΟΥ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

120 Το Χθες ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ

122 Επικαιρότητα & ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΑΓΚΟΣ

124 Βιβλία & ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗΣ

127 Σταυρόλεξο & ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΙΔΡΥΤΗΣ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα (1968)

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ISSN: 1107-0285 | ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΝΤΥΠΟΥ: 233712 | ΔΙΚΤΥΑΚΟΣ ΤΟΠΟΣ: www.istoria.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμούντης, e-mail: dmousmoutis@istoria.gr

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Σπυρίδων Πλουμίδης ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΥΛΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΩΝ: Μαρία Σαμπατακάκη

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Νίκος Βατόπουλος ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Γιώργος Βούλγαρης, αντεισαγγελέας Εφετών, δ.ν.: Γιώργος Γεωργής, τ. πρόεδρος, Καθηγητής Νέοτερης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Κύπρος· Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας· Νίκος Καραπιδάκης, Καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο· Μαριέττα Μινώτου, διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους· Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου· Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νέοτερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου· Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος Καθηγητής Νέοτερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών· Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νέοτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών· Ανδρέας Στεργίου, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΚΑΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ελένη Βαλεριάνου, e-mail: evalerianou@istoria.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ: Τατιάνα Μοσκοπούλου, e-mail: tmoschopoulou@istoria.gr

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Χριστίνα Τουχαντζίδου, e-mail: info@istoria.gr

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Νίκος Λεοντάρας, Επιδαύρου 5, 182 33 Άγιος Ιωάννης Ρέντη, ΤΗΛ. 210 49.13.502,

FAX 210 49.03.949. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Πανεπιστημίου 46, 106 78 Αθήνα, ΤΗΛ. 210 36.11.880 - 210 36.23.993. ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS. ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

Επιθυμώ να εγγραφώ συνδρομητής από το τεύχος
του μηνός

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ☐ ΝΕΑ ☐ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑ

ΕΠΩΝΥΜΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ Τ.Κ.

ΠΟΛΗ ΧΩΡΑ

ΤΗΛ.

EMAIL

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ☐ ΝΕΑ ☐ ΑΝΑΝΕΩΣΗ

ΟΝΟΜΑ

ΕΠΩΝΥΜΟ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ Τ.Κ.

ΠΟΛΗ ΧΩΡΑ

ΤΗΛ.

EMAIL

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

☐ ΜΕ ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΣΕ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

☐ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΡ. ΛΟΓ. 19000488528

IBAN: GR36 0110 1900 0000 1900 0488 528

☐ ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ ΑΡ. ΛΟΓ. 5034092163075

IBAN: GR23 0172 0340 0050 3409 2163 075

☐ ΜΕΣΩ ΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΕΙΔΟΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΗΜΕΡ. ΛΗΞΕΩΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΡΤΑΣ

ΟΝΟΜ/ΠΩΝΥΜΟ ΚΑΤΟΧΟΥ

☐ ΜΕΤΡΗΤΟΙΣ Ή ΜΕ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5, 182 33 ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΤΩΡΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

- Έκπτωση 20%
- Σταθερή τιμή
για 1 χρόνο
- Κάθε μήνα
η "ΙΣΤΟΡΙΑ" σπίτι σας

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΠΤΩΣΗ

- ΕΛΛΑΔΑ 45 €
- ΚΥΠΡΟΣ 90 €
- ΕΥΡΩΠΗ 100 €
- ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ 110 €

Στις τιμές συμπεριλαμβάνεται
ο ΦΠΑ και τα ταχυδρομικά έξοδα

Αντικατάσταση κακέκτυπων τευχών γίνεται σε διάστημα 2
μηνών από την παραλαβή τους. – Η αξία της συνδρομής
προσαρμόζεται στην εκάστοτε τιμή πώλησης του περιοδικού.
– Παλαιότερα τεύχη του περιοδικού θα βρείτε στην
Πανεπιστημίου 46, Αθήνα, 9:00-17:00 καθημερινά.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

210 49.13.502, 210 36.23.993

EMAIL: info@istoria.gr

ΤΟ ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟ ΤΗΣ ΟΥΚΡΑΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΟΤΑΝ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΥΝΑΝΤΙΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ

της ΜΑΡΙΑΣ ΣΑΜΠΑΤΑΚΑΚΗ

Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΠΟΦΑΣΗ του Οικουμενικού Πατριαρχείου να αποκαταστήσει τους χαρακτηρισθέντες παλαιότερα «σχισματικούς» αρχιερείς της Ουκρανικής Εκκλησίας, αναγνωρίζοντας εμπράκτως την ανεξαρτητοποίηση και αποκοπή της από τον έλεγχο της Ρωσικής Εκκλησίας έφερε ξανά στην επιφάνεια ένα μακραίωνα παρελθόν ανταγωνισμού.

Το ίδιο το ανακοινωθέν του Πατριαρχείου τον Οκτώβριο του 2018 δίνει την ιστορική διάσταση του θέματος. Η Ιερά Σύνοδος ανανεώνει την «*ήδη ειλημμένην απόφασιν*» με την οποία χορηγεί «*αυτοκεφαλία εις την Εκκλησίαν της Ουκρανίας*». Ταυτοχρόνως, αίρει «*την ισχύν του Συνοδικού Γράμματος Εκδόσεως του έτους 1686, του εκδοθέντος διά τας τότε περιστάσεις, διά του οποίου εδίδετο, κατ'*

Η Λαύρα των Σπηλαίων του Κιέβου, κατοικία του Μητροπολίτη Κιέβου και προσωρινός καθεδρικός ναός, αποτελεί σύμβολο της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος και ο Πατριάρχης Μόσχας και πασών των Ρωσιών Κύριλλος στην άκαρπη συνάντησή τους για το ουκρανικό εκκλησιαστικό ζήτημα στις 31 Αυγούστου 2018. Η συνάντηση, παρότι ξεκίνησε με αναφορές στη σημασία του διαλόγου, έληξε χωρίς δηλώσεις.

οικονομία, το δικαίωμα εις τον Πατριάρχη Μόσχας να χειροτονή τον εκάστοτε Μητροπολίτην Κιέβου, εκλεγόμενον υπό της Κληρικολαϊκής Συνελεύσεως της Επαρχίας αυτού και οφείλοντα να μνημονεύη «εν πρώτοις» του ονόματος του Οικουμενικού Πατριάρχου εις ένδειξιν κανονικής εξαρτήσεως». Επιπροσθέτως, προτίθεται «να ανασυστήση το εν Κιέβω το γε νυν Σταυροπήγιον του Οικουμενικού Πατριάρχου έν εκ των πολλών εν Ουκρανία Σταυροπηγιών Αυτού εκ των παρελθόντων αιώνων».

Στην απάντησή του το Πατριαρχείο Μόσχας αντικρούει και αναφέρει: «Αυτή η ερμηνεία από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως των προνομίων και των αρμοδιοτήτων (του) έρχεται σε απόλυτη αντίθεση με τη μακραίωνη Κανονική Παράδοση, στην οποία βασίζεται η ύπαρξη τόσο της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ρωσίας όσο και των άλλων κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών. Το Συνοδικό Γράμμα του 1686 το οποίο επικυρώνει την ανάθεση της Μητροπόλεως Κιέβου στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Μόσχας [...] δεν υπόκειται σε αναθεώρηση. Η απόφαση για την άρση του Γράμματος είναι κανονιολογικώς απαράδεκτη. Διαφορετικά, θα υπήρχε η δυνατότητα κατάργησης οποιουδήποτε εγγράφου στο οποίο συγκεκριμενοποιούνται η Κανονική δικαιοδοσία και τα όρια Τοπικής Εκκλησίας – ανεξαρτήτως της αρχαιότητάς του, του κύρους του, και της πανεκκλησιαστικής αποδοχής του. Στο ίδιο Γράμμα και στα επισυναπτόμενα αυτού έγγραφα τίποτα δεν αναγράφεται για την

προσωρινή ανάθεση της Μητρόπολης Κιέβου υπό την επίβλεψη του Πατριαρχείου Μόσχας, άλλα και ούτε πώς αυτό το Γράμμα μπορεί να ακυρωθεί. Η απόπειρα Ιεραρχών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, υπό πολιτικά και ιδιοτελή συμφέροντα, να επανεξετάσουν μετά από τριακόσια χρόνια την ειλημμένη απόφαση, εναντιώνεται στο πνεύμα των Ιερών Κανόνων της Ορθοδόξου Εκκλησίας, οι οποίοι δεν επιτρέπουν την αναθεώρηση των καθιερωμένων και μη αμφισβητήσιμων στο διάβα του χρόνου Εκκλησιαστικών συνόρων».

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και ο οικουμενικός του χαρακτήρας

Η πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στους κόλπους της χριστιανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας υπήρξε αποτέλεσμα ιστορικών συγκυριών και κατοχυρώθηκε σε θρησκευτικό επίπεδο με αποφάσεις (ιερούς κανόνες) Οικουμενικών Συνόδων και σε πολιτικό με διεθνείς συμβάσεις. Από τον 6ο μ.Χ. αιώνα αναγνωρίζεται επισήμως η οικουμενικότητά του, που έλαβε πιο πρακτικό και ουσιαστικό χαρακτήρα λίγο αργότερα

με τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων (τον 9ο μ.Χ αιώνα) και των Ρώσων (τον 10ο μ.Χ. αιώνα).

Την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η βασισμένη στα millet (μιλλέτ) διοικητική της δομή ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τη θέση του Πατριαρχείου, καθώς κλήθηκε να διαχειριστεί ζητήματα που αφορούσαν την οργάνωση της ζωής όλων των συμπαγών ορθόδοξων πληθυσμών που κατοικούσαν στα υπό την κυριαρχία του σουλτάνου εδάφη.

Στους νεότερους χρόνους την προνομιακή θέση του Πατριαρχείου Κωνστα-

Ο Πατριάρχης Ουκρανίας Φιλάρετος. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η Λαύρα των Σηηλαίων του Κιέβου, ορθόδοξο χριστιανικό μοναστήρι στη δεξιά όχθη του Δνείπερου στο Κίεβο. Από την ίδρυσή του το 1051, κατέστη το μεγάλο κέντρο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ανατολική Ευρώπη.

ντινιουπόλεως αναγνώρισαν σχετικές συμφωνίες. Το 1856 η Συνθήκη των Παρισίων με την οποία τερματιζόταν ο Κριμαϊκός Πόλεμος άνοιξε τον δρόμο για τη «διεθνοποίηση» της υπόστασης του Φαναρίου. Οι αποφάσεις που ελήφθησαν κατά τη σχετική διάσκεψη ανάμεσα στους εκπροσώπους της Ρωσίας από τη μία πλευρά και των Οθωμανών, Βρετανών, Γάλλων από την άλλη, μετουσιώθηκαν στο Άρθρο 9 της Συνθήκης, με το οποίο όλοι οι συνυπογράφωντες αποδέχονταν τον ρόλο και τα δικαιώματα του Πατριαρχείου όπως αυτά ίσχυαν ως τότε.

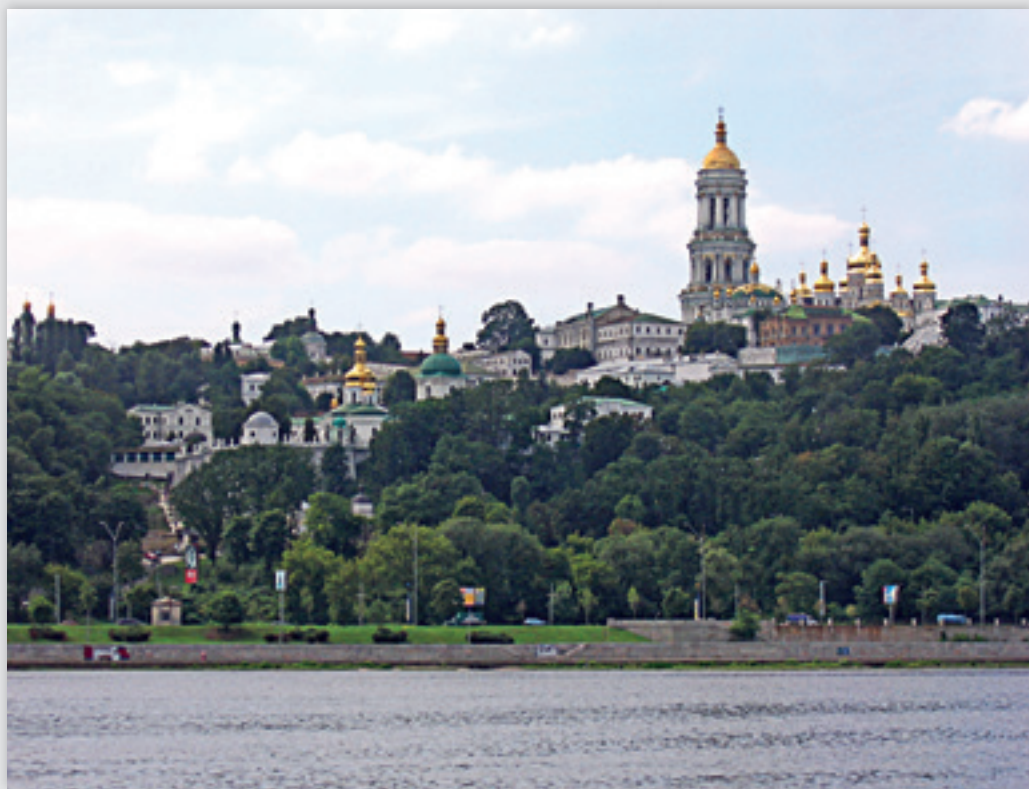
Το 1878 η Συνθήκη του Βερολίνου άνοιγε τον δρόμο για την ανεξαρτητοποίηση των βαλκανικών εδαφών, ρυθμίζοντας παράλληλα ζητήματα που αφορούσαν τη σχέση των νεοσύστατων «εθνικών» Εκκλησιών της περιοχής με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρά τις

ρήξεις που σημειώθηκαν στους κόλπους της ορθόδοξης οικογένειας την περίοδο εκείνη, ο οικουμενικός χαρακτήρας του Φαναρίου επιβεβαιώθηκε ξανά.

Το νομικό καθεστώς του Πατριαρχείου απασχόλησε ιδιαίτερα και τις συζητήσεις που προηγήθηκαν της υπογραφής της Συνθήκης της Λωζάννης (1923). Παρότι το σχετικό κείμενο άφηνε ανοικτά ως προς την ερμηνεία τους ορισμένα ζητήματα, επί της ουσίας εγγυόταν τη διεθνή του υπόσταση.

Πατριαρχείο Μόσχας: οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη

Το 1593 το Φανάρι αναγνωρίζει την αναγόρευση της Ρωσικής Εκκλησίας σε Πατριαρχείο. Οι μεταξύ τους σχέσεις έκτοτε καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό αφενός από μία «αδελφική» ανάγκη αλληλοϋποστήριξης, αφετέρου από τις ανταγωνι-

στικές συνθήκες που δημιουργούν οι ισορροπίες δυνάμεων σε περιοχές κοινών συμφερόντων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου. Μια προσεκτικότερη ανάγνωση στις προαναφερθείσες Συνθήκες σε συνδυασμό με τις καταστάσεις ή αντιπαλότητες που αυτές καλούνταν να διευθετήσουν κατά την εποχή της σύναψής τους, οδηγεί εύκολα στο συμπέρασμα πως τα δύο Πατριαρχεία λειτούργησαν άλλοτε ως δίαυλοι επικοινωνίας και άλλοτε ως μέσα ανάσχεσης της επιρροής του ενός έναντι του άλλου.

Ένα ενδιαφέρον και χαρακτηριστικό ως προς αυτό παράδειγμα (που ιστορικά παραμένει αδιερεύνητο) είναι οι λόγοι εκλογής του Αθηναγόρα ως Οικουμενικού Πατριάρχη το 1948. Παρά το γεγονός ότι δεν διατηρούσε τουρκική υπηκοότητα, η υποψηφιότητα υποστηρίχτηκε και εντέλει επικράτησε χάρη στην παρέμβα-

ση του αμερικανικού παράγοντα. Ήταν ο ίδιος ο πρόεδρος των ΗΠΑ Χ. Τρούμαν (εμπνευστής του ομώνυμου δόγματος) που επεδίωξε την τοποθέτηση του Αθηναγόρα στον πατριαρχικό θρόνο ως καταλληλότερου να διατηρήσει και να αναπτύξει επαφές με την ευρισκόμενη υπό σταλινικό διωγμό Ρωσική Εκκλησία.

Από το 1989 και την κατάρρευση του λεγόμενου «ανατολικού μπλοκ» δημιουργήθηκαν νέα δεδομένα για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης έπρεπε να επανακαθορίσει τις επαφές και τις σχέσεις του με τις τοπικές Εκκλησίες της Ανατολικής Ευρώπης. Την ίδια περίοδο το Πατριαρχείο της Μόσχας επεδίωκε να ξαναβρεί τον βηματισμό του και να ανακάμψει. Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα επί μία τριακονταετία και τα αποτελέσματα της βιώνονται σήμερα.

«Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αναγνωρίζεται εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως *primus inter pares* (...) Κυριότερες εκφάνσεις της προκαθεδρίας του Οικουμενικού Θρόνου είναι: α) η παρασκευή Αγίου Μύρου από όπου και διανέμεται, κατά μείζονα λόγο, στις επί μέρους Ορθόδοξες εκκλησίες, β) το έκκλητο, δηλαδή η δικαστική δικαιοδοσία επί των Αρχιερέων όλων των Ορθόδοξων Εκκλησιών και γ) το διδόναι σταυροπήγια (...) Η έμπηξη του Σταυροπηγίου, κατά τη θεμελίωση ιερού ναού, έχει τη σημασία της περιχαράκωσης και καθαγιάσεως του τόπου (...) Το Σταυροπήγιο αποτελεί το ορατό σημείο της χάριτος του Θεού και συγχρόνως το όριο της εξουσίας του επιχώριου Επισκόπου (...) Υπό την έννοια αυτήν όλοι οι ιεροί ναοί και οι μονές αποτελούν Σταυροπήγια. Στο πλαίσιο της ιδιαίτερης θέσεως του Οικουμενικού Πατριαρχείου εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας από πολύ νωρίς –πιθανότατα από τον 7ο ήδη αιώνα– αναγνωρίστηκε στον Πατριάρχη το προ-

νόμιο του να θεμελιώνει, επί δικού Του Σταυροπηγίου, ιερούς ναούς και μονές σε ολόκληρη την εδαφική επικράτεια του οικείου Θρόνου, δηλαδή εντός των ιερών μητροπόλεων και επισκοπών, που υπάγονταν σε Αυτόν. Από τον 9ο αιώνα, με αυτοκρατορική διάταξη του Βυζαντίου, αναγνωρίστηκε το προνόμιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για την ίδρυση Σταυροπηγίων και υπερορίως, δηλαδή και επί του εδάφους των λοιπών πατριαρχικών Θρόνων. Η διάταξη αυτή είχε τις κανονικές της ρίζες στην κατοχύρωση των πρεσβειών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ώστε σήμερα αποτελεί κρατούσα θέση της επιστήμης, τουλάχιστον στην Ελλάδα, ότι ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έχει το απαρέγκλιτο προνόμιο του να αποστέλλει Σταυροπήγια Του σε όλα τα Πατριαρχεία, καθώς και στις Αυτοκέφαλες Εκκλησίες».

(Βασίλειος Κ. Μάρκου, «Τα Πατριαρχικά Σταυροπήγια στην Εκκλησία της Ελλάδος», <http://ikivotos.gr/post/510/ta-patriarxika-stayrophgia-sthn-ekklhsia-ths-ellados>).

Η Ουκρανία ως βαρόμετρο γεωπολιτικών εξελίξεων

Πέρα από τα ζητήματα που αφορούν θέματα πίστης και κανόνες που διέπουν το εσωτερικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι θρησκευτικοί θεσμοί αποτελούν ηθελημένα ή μη φορείς πολιτικής, συνδέονται με αυτήν ή δέχονται πιέσεις από αυτήν. Τα τελευταία χρόνια είναι σαφές ότι βρίσκεται σε εξέλιξη ένα γεωπολιτικό παιχνίδι (με σημείο εκκίνησης εκεί από όπου το άφησαν οι ψυχροπολεμικοί ανταγωνισμοί), προμηνύοντας ενδεχομένως σοβαρές αναδιαρθρώσεις στο *status quo* μιας ευρείας περιοχής, που εκτείνεται

από την Ουκρανία ως τα μεσογειακά παράλια της αφρικανικής ηπείρου και καταλήγει στο Ιράκ. Από τη συγκεκριμένη διαδικασία είναι πρακτικά αδύνατο να μείνουν εκτός οι θρησκευτικοί φορείς.

Τηρουμένων πάντοτε των ιστορικών αναλογιών, το σημερινό ρευστό σκηνικό παραπέμπει στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου, στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν το λεγόμενο «Ανατολικό Ζήτημα» και ο διαφαινόμενος κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν ανοίξει τις ορέξεις και είχαν εντεινεί τις αντιπαλότητες: εθνικά οράματα στη χερσόνησο του Αίμου, επαναστάσεις, αυτονο-

Αντιπροσωπεία των ιεραρχών της Ουκρανικής Εκκλησίας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο. Διακρίνονται οι Μητροπολίτες Οδησσού και Ισμαΐλ Αγαθάγγελος, Κάμια-νετς-Ποδίλσκ και Γοροδόκ Θεόδωρος, Λουγάνσκ και Αλτσέβσκ Μητροφάνης, Μπορίσπολ και Μπροβαρί Αντώνιος.

μήσεις, η απόσχιση της Αιγύπτου, οι μονίμως φλεγόμενοι από θρησκευτικές έριδες Άγιοι Τόποι, η προσχηματική ανάμειξη των δυτικών.

Η εκκίνηση δόθηκε τότε από τον βορρά, από τα ουκρανικά εδάφη, με αφορμή μια ρωσοτουρκική διένεξη που εξελίχθηκε σε μεγάλη σύρραξη, για τον έλεγχο της Κριμαίας. Τον Οκτώβριο του 1853 ο Τσάρος και ο υποβοηθούμενος από τους Αγγλογάλους –και αργότερα και από τους Αυστριακούς– Σουλτάνος ενεπλάκησαν σε πόλεμο που κράτησε τρία χρόνια και τερματίστηκε τον Μάρτιο του 1856. Η σύγκρουση για την Κριμαία έληξε δίχως νικητή. Η συμβιβαστική συνθήκη που υπογράφηκε στο Παρίσι ικανοποίησε σε μεγάλο βαθμό τα αιτήματα και τις επιδιώξεις όλων των πλευρών. Οι Ρώσοι απέκτησαν τα γεωστρατηγικά πλεονεκτήματα που επιθυμούσαν, την ανεμπόδιστη έξοδο προς τη Μεσόγειο, τον έλεγχο του μαλακού υπογαστρίου τους, οι Δυτικοί πέτυχαν προνομιακή μεταχείριση στις εμπορικές τους

δραστηριότητες στο σημείο, οι Οθωμανοί κατάφεραν να απαλλαγούν από την ξένη παρεμβατικότητα στα εσωτερικά τους. Θεωρητικά, η κρίση στην Κριμαία διευθετήθηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Έκλεισε τις εκκρεμότητες μιας εποχής. Ταυτόχρονα όμως, δημιούργησε ένα νέο περιβάλλον, σηματοδοτώντας την έναρξη μιας άλλης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλέξης Αλεξανδρής, «Η οικουμενική διάσταση: το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως», *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ, Αθήνα 2000, σσ. 517-525.
- Βασίλειος Κ. Μάρκος, «Τα Πατριαρχικά Σταυροπήγια στην Εκκλησία της Ελλάδος», <http://ikivotos.gr/post/510/ta-patriarxika-stayrophgia-sthn-ekklhsia-ths-ellados>.
- Μαρία Σαμπατακάκη, «Ρωσοτουρκικές πολεμικές αναμετρήσεις. Ο Κριμαϊκός πόλεμος και οι συνέπειές του για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας», *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας*, τόμ. 5, *Ελευθεροτυπία*, 2011, σσ. 139-156.

Η Μαρία Σαμπατακάκη είναι ιστορικός, δημιουργός της ομάδας δημόσιας Ιστορίας ιστορισταί, συνεργάτιδα του Πανεπιστημίου Μάζαρικ του Μπρνο, Τσεχία.

BAU MARKET

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΔΟΜΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

eshop

baumarket.gr

Νέος τρόπος αγοράς στα δομικά υλικά

Κατασκευή

Ανακαίνιση

Επισκευή

Διακόσμηση

Κατάστημα 1

170 χλμ. Ν.Ε.Ο. Αθηνών - Κορίνθου.

τκ. 193 00 Ασπρόπυργος,

email: info@baumarket.gr

Κατάστημα 2

Επιδαύρου 5, Αγ.Ι.Ρέντης τκ. 182 33, Πειραιάς

baumarket.gr

T 210 55 80 120-1

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΚΥΠΡΟ

«Ο βιασμός της βόρειας Κύπρου»
από το 1974 έως σήμερα

του ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΗΛ. ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Η Κύπρος ήταν ένας τόπος παρθένος για τους αρχαιολόγους. Τη δεκαετία του 1960 παρατηρήθηκε ένας πραγματικός αρχαιολογικός οργασμός στο νησί, ο οποίος όμως ανακόπηκε απότομα το 1974. Ο άφθονος πολιτισμικός πλούτος της Κύπρου λαφυραγωγήθηκε ανηλεώς από τους Τουρκοκύπριους, τους έποικους και τον στρατό κατοχής. Αρχαιότητες, μεσαιωνικοί θησαυροί και βυζαντινά κειμήλια πωλήθηκαν μαζικώς στη Δύση. Εξαισιές τοιχογραφίες και ψηφιδωτά εξαφανίστηκαν ή καταστράφηκαν. Προϊστορικοί οικισμοί, μνημειώδη δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, βυζαντινές εκκλησίες, μονές, μουσεία, μεσαιωνικά κάστρα, ιδιωτικές συλλογές και αναρίθμητα έργα μικροτεχνίας διασκορπίστηκαν στα πέρατα της οικουμένης ή ισοπεδώθηκαν. Η αρχαιοκαπηλία στα Κατεχόμενα της βόρειας Κύπρου ήταν έργο όχι μόνο των ιδιωτών. Σε αυτήν ανάμειξη είχαν και «υψηλά ιστάμενα» πρόσωπα του ψευδοκράτους, όπως έχει ήδη αποκαλυφθεί ακόμη και στις τουρκοκυπριακές εφημερίδες. Παρακάτω λοιπόν παρουσιάζεται συνοπτικά η «φύση» του ψευδοκράτους στην Κατεχόμενη Κύπρο, βάσει των κανόνων των Διεθνών Συμβάσεων, ενώ στις επόμενες δύο ενότητες περιγράφονται οι πλέον emblematicές καταστροφές αρχαιοτήτων και χριστιανικών μνημείων αντιστοίχως.

Το άρθρο διατίθεται και σε ηχητική
μορφή στο YouTube. Αναζητήσατε:

Ιστορία Εικονογραφημένη - Καταστροφή Μνημείων στη κατεχόμενη Κύπρο

1

2

3

4

1. Ο σπασμένος Εσταυρωμένος στο χωριό Σύγκραση μέσα σε ανθρώπινα ούρα, όπως τον απαθανάτισε Βρετανός δημοσιογράφος το 1976. 2. Νεκρός Κύπριος μετά από τουρκικό βομβαρδισμό νοσοκομείου στην Αμμόχωστο. 3. Κρατήρας που άνοιξε τουρκική οβίδα 2.000 λιβρών στο χωριό Γερόλακκος. 4. Το βεβηλωμένο νεκροταφείο της Άσσιας. 5. Ο εγκαταλελειμμένος προϊστορικός οικισμός της Έγκωμης, που έχει μετατραπεί σε βοσκοτόπι.

5

Η εισβολή

Την 20ή Ιουλίου 1974 τουρκικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη βόρεια Κύπρο και έθεσαν υπό τον έλεγχό τους ένα μεγάλο τμήμα του νησιού. Είκοσι πέντε ημέρες αργότερα, τη 14η Αυγούστου, εκδηλώθηκε η δεύτερη φάση της εισβολής· έκτοτε ο τουρκικός στρατός ελέγχει σχεδόν το 37% του κυπριακού εδάφους. Κατόπιν τούτων, στον κυπριακό βορρά εγκαθιδρύθηκε ένα καθεστώς στρατιωτικής κατοχής, το οποίο σύμφωνα με τις ισχύουσες Συμβάσεις της Χάγης του 1907 και της Γενεύης του 1949 είναι *de facto* «προσωρινό και εξαιρετικό». Αυτό σημαίνει ότι οι τουρκικές Αρχές όφειλαν να σεβαστούν την τοπική νομοθεσία, η οποία θα έπρεπε να παραμείνει σε ισχύ, καθώς και τα διοικητικά και τα δικαστικά όργανα θα έπρεπε να εξακολουθούν ανεμπόδιστα να λειτουργούν ως είχαν. Παρομοίως, η δημόσια και η ιδιωτική περιουσία θα έπρεπε να γίνει σεβαστή από τους εισβολείς. Κατά την πάγια αρχή του Διεθνούς Δικαίου, η στρατιωτική κατάληψη μιας εδαφικής περιοχής δεν σημαίνει μετάθεση και μεταβίβαση της κυριαρχίας από τον κατεχόμενο στον κατέχοντα. Έτσι, το τμήμα του κυπριακού εδάφους που κατέχεται από ξένα στρατεύματα εξακολουθεί να ανήκει τυπικά στην πλήρη κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας. Ακόμη και εάν τα εντολοδόχα της Άγκυρας στρατεύματα κατοχής αθέτησαν τις παραπάνω διεθνείς τους υποχρεώσεις, αυτό δεν καταργεί τα αρχικά σύνορα δικαιοδοσίας της Κυπριακής Δημοκρατίας ως αυτοτελή και αυθύπαρκτη οντότητα. Γι' αυτούς τους λόγους (και όχι μόνο), το κυπριακό κράτος αναγνωρίζεται ως κυρίαρχη και ανεξάρτητη Δημοκρατία από το σύνολο των κρατών της υφηγίου, τον ΟΗΕ, την Ευρωπαϊκή Ένωση και άλλους διεθνείς οργανισμούς.

Γενικότερα, κατά τη διάρκεια των πολέμων ή διαφόρων εχθροπραξιών, η κατα-

στροφή της εθνικής κληρονομιάς είναι ένα σύνηθες και αναπόφευκτο φαινόμενο. Για την προφύλαξη από τέτοιου είδους πρακτικές υπογράφηκε η Σύμβαση της Χάγης του 1954 («Σύμβαση για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς σε περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης») και η Σύμβαση της ΟΥΝΕΣΚΟ του 1970 για την περιφρούρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς («Σύμβαση για τους τρόπους απαγόρευσης και παρεμπόδισης της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης της ιδιοκτησίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς»). Ωστόσο, η Τουρκία, αν και είναι συμβαλλόμενο μέρος της Σύμβασης της Χάγης του 1954, αγνόησε τις συμβατικές της υποχρεώσεις στην Κύπρο και παραβίασε πολλαπλά τους δεσμευτικούς γι' αυτήν κανόνες. Τις ημέρες της εισβολής τουρκικά αεροπλάνα έπληξαν αρχαιολογικούς χώρους ακόμη και στην άλλη άκρη του νησιού, άσχετους με την έκβαση των εχθροπραξιών (π.χ. τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά στην Πάφο), καθώς ταυτόχρονα πυρπολήθηκαν τα δάση της Πάφου από βόμβες ναπάλμ, ενώ πυρκαγιές σάρωσαν τις πλαγιές του Πενταδάκτυλου όρους. Φυσικά, τέτοιες πρακτικές απαγορεύονται από τη σχετική Σύμβαση των Παρισίων του 1972 («Σύμβαση για την προστασία της παγκόσμιας πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς»).

Η καταστροφή συνεχίστηκε και μεθόδευτηκε τα επόμενα χρόνια. Σκοπός ήταν η αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρα των Κατεχομένων. Ωστόσο, η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου δεν είναι μόνον οι αρχαιότητες και τα κειμήλια αλλά το σύνολο της πνευματικής δημιουργίας που αναβλύζει από τις εθνικές του ρίζες. Αυτήν οι Τούρκοι δεν μπόρεσαν να την κλέψουν ή να τη δημοπρατήσουν. Γι' αυτό τον λόγο, έγινε η συστηματική προσπάθεια για την απάλειψή της με την εκδίωξη των φορέων της και τον εποικισμό των

Το περίφημο ψηφιδωτό με τον κύκνο από τους αρχαίους Σόλους. ΔΕΞΙΑ: Ο κατεστραμμένος ναός του Αγίου Μάμαντα στην επαρχία της Κερύνειας.

κατεχομένων εδαφών με πληθυσμούς από τα βόθρη της Ανατολίας και τη Μαύρη Θάλασσα. Πράγματι, όπως περιγράφεται γλαφυρά στο άρθρο του Τουρκοκύπριου Νετζατί Ζιντζικιράν στην εφημερίδα *Γκιουναιντίν* της 3ης Μαρτίου 1984, 45.000-50.000 έποικοι μεταφέρθηκαν από τις παραπάνω περιοχές στα Κατεχόμενα, φέρνοντας μαζί τους μια κοινωνική συμπεριφορά εντελώς ξένη ακόμη και με αυτήν των Τουρκοκυπρίων, όπου οι κλεψιές, τα μαχαιρώματα και οι βιασμοί έγιναν καθημερινότητα, καθώς οι νεοφερμένοι «πολλαπλασιάζονταν σαν τα κουνέλια».

Η απαλοιφή της Αρχαιότητας

Το νησί της Κύπρου είναι ένα «ανοικτό νεκροταφείο» της αρχαίας τέχνης, κοσμημένο με απaráμιλλης ομορφιάς μνημειακά έργα χρονολογούμενα από την 7η χιλιετία π.Χ. έως τη μεταβυζαντινή εποχή. Η ανεξαρτησία της Κύπρου (1960) σηματοδότησε την έναρξη πλήθους αρχαιολογικών ερευνών σε όλο το νησί από διάφορες Αρχαιολογικές Εταιρείες σε συνεργασία με την τοπική κυβέρνηση. Εκτετα-

μένες ανασκαφές απ' άκρη σ' άκρη και ίδρυση νέων μουσείων για τη φύλαξη των ευρημάτων πλαισίωσαν το γενικότερο κλίμα ευφορίας που επικρατούσε στην Κύπρο. Όμως το καλοκαίρι του 1974 όλα τούτα σταμάτησαν απότομα. Συνολικά, 17 ξένες και 5 κυπριακές αρχαιολογικές αποστολές που δραστηριοποιούνταν εκείνη τη χρονική περίοδο έπαυσαν και το έργο τους χάθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά.

Η Κύπρος είναι το μοναδικό νησί της Ανατολικής Μεσογείου το οποίο ανέπτυξε τον δικό του ξεχωριστό πολιτισμό κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορικής του πορείας. Αρχικώς, αυτό το τοπικό στοιχείο (7000-1300 π.Χ.) αναπτύχθηκε αυτόνομα και εν συνεχεία ήλθε σε πολιτισμικές και εμπορικές ανταλλαγές με τους λαούς της Ανατολής (Αιγύπτιους, Βαβυλώνιους, Φοίνικες κ.ά.). Ο διάδοχος πολιτισμικός χαρακτήρας της Κύπρου σηματοδεύτηκε από την άφιξη των Αχαιών, οπότε συντελέστηκε το συνταίριασμα του παλαιού με το νέο και οι Κύπριοι εντάχθηκαν στην τροχιά του ελληνικού πολιτισμού. Το τρίτο και τελευταίο στοιχείο του κυπριακού ιδιώματος είναι ο χριστιαν-

νισμός, όπως αυτός διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της βυζαντινής σφαίρας επιρροής και της δυτικής τέχνης (γοθικής και αναγεννησιακής). Όλα τα παραπάνω διακόπηκαν από την τουρκική κατοχή, το 1570. Τότε, οι Κύπριοι δημιούργησαν τον νεότερο/λαϊκό πολιτισμό σε μια προσπάθειά τους να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα. Αυτή την πολιτισμική κληρονομιά κατέστρεψε και αφάνισε ο τουρκικός στρατός στα Κατεχόμενα.

Οι βόρειες πλαγιές του Πενταδάκτυλου, όπου είχαν ανακαλυφθεί αρχαίοι τάφοι, οχυρώσεις και μνημειακοί χώροι (2000-1600 π.Χ.), βομβαρδίστηκαν πανταχόθεν. Η τύχη των αρχαιολογικών ευρημάτων αγνοείται, ενώ οι πυρκαγιές ολοκλήρωσαν την καταστροφή των προϊστορικών οικισμών και του φυσικού κάλλους. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Τουρκοκύπριου Μεχμέτ Γιασίν στο περιοδικό *Ολάν* της 26ης Απριλίου και 3ης, 10ης και 17ης Μαΐου 1982 υπό τον τίτλο «*Η Κύπρος που εξαφανίζεται. Η Κύπρος χάνει την πραγματική όψη της, αλλοιώνεται το περιβάλλον και λεηλατούνται τα αρχαία μνημεία για τα οποία δεν ενδιαφέρεται κανείς*». Ενδεικτικά αναφέρεται το εξής: «*Ειδώλια της Χαλκολιθικής εποχής από το Μουσείο της Αμμοχώστου κλάπηκαν και φυγαδεύτηκαν στο Λονδίνο. Το βενετσιάνικο μικρό λιοντάρι το πήγαν επίσης στο Λονδίνο. Οι ανασκαφές στο χωριό Γαστριά σταμάτησαν... Τα ιστορικά μνημεία καταστράφηκαν και τα αρχαία ευρήματα λεηλατήθηκαν... Η Σαλαμίνα και η Έγκωμη αντιμετωπίζουν κίνδυνο. Σε διάφορα χωριά γίνονται λαθραίες ανασκαφές... Από τους τρεις πίθους της περιοχής Τούμπα του Σκούρου κοντά στη Μόρφου παραμένει μόνον ένας. Οι άλλοι δύο καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η Λαμπούσα με τις αρχαιότητές της είναι στρατιωτική περιοχή... Στα Γαστριά, η κυβέρνηση έδωσε άδεια λειτουργίας*

ασβεστοκάμινου και εργοστασίου τσιμέντων μέσα στην περιοχή των ανασκαφών. Οι μπουλντόζες κατέστρεψαν τα πάντα. Οι λαθρέμποροι αρχαιοτήτων έκλεβαν όλα όσα εμφανίζονταν στο πέρασμα της μπουλντόζας... Μαζί με τους παρουσιζόμενους σαν επιχειρηματίες από την Τουρκία Φεβζή Ακάγια και Σεσάι Τουρκές υπήρχαν και συνεταιίροι του Κόμματος Εθνικής Ενότητας. Τελικά το "Υπουργικό Συμβούλιο" απεφάνθη: "Τα Γαστριά θα γκρεμισθούν...". Έτσι, οι λαθραίες ανασκαφές οργιάζουν, όπως στην Κώμη Κεπήρ, την Επτακώμη, το Οβγορος, τα Κρίδια, την Έγκωμη, την Ακανθού, την Καλογραία, τον Άγιο Σέργιο κ.α.... Στον δρόμο που οδηγεί από τον Άγιο Σέργιο στο Μοναστήρι του Απόστολου Βαρνάβα υπήρχαν τάφοι, κοντά στους Τάφους των Βασιλέων. Σήμερα, αυτοί έχουν συληθεί και λεηλατηθεί. Μέχρι το 1974 ήταν σε καλή κατάσταση. Τώρα σ' αυτούς απορρίπτονται πτώματα ζώων... Σε κάθε περιοχή, έχουν τους ανθρώπους τους. Αγοράζουν όσα φέρνουν οι πρώτοι στην επιφάνεια. Συνεργάζονται με τους τυμβωρύχους αλλά και με άτομα "υψηλά ιστάμενα" που δεν εμφανίζονται. Οι "υψηλά ιστάμενοι" καλύπτουν τους τυμβωρύχους, τους κλέπτες συλλογών γραμματοσήμων, αρχαιοτήτων και νομισμάτων».

Τραγική ήταν η έκταση των λεηλασιών σε όλα τα μουσεία (ιδιωτικά και δημόσια) της κατεχόμενης ζώνης. Από το Μουσείο Αμμοχώστου κλάπηκε το σύνολο των αρχαίων χρυσών κοσμημάτων και πολλά αγγεία. Παρομοίως βανδαλίστηκε το Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και το Μουσείο του Αρχαίου Ναυαγίου στην Κερύνεια. Όσον αφορά το τελευταίο, αυτό ήταν έτοιμο λίγες ημέρες πριν από την εισβολή αλλά δεν είχε τοποθετηθεί το σύστημα κλιματισμού στην αίθουσα. Έτσι, το πλοίο του 4ου αιώνα π.Χ. κινδύνευε να καταστραφεί, οπότε η κυπριακή κυβέρνηση χρηματοδότησε την αγορά και την

Ο απογυμνωμένος από τις τοιχογραφίες ναός του Αγίου Θεωνιανού ή Ευφημιανού Λύσης (13ος-14ος αιώνας) στη γενέτειρα του ήρωα Γρηγόριου Αυξεντίου. ΔΕΞΙΑ: Ο ναός της Παναγίας της Κανακαριάς στο χωριό Λυθράγκωμη της Καρπασίας με τα σπάνια ψηφιδωτά, χρονολογούμενα τον 6ο αιώνα.

τοποθέτηση του συστήματος κλιματισμού το 1975, ενώ ακόμη οι πληγές από την πρόσφατη τραγωδία ήταν ακόμη πολύ νωπές. Ωστόσο, τα φορητά αντικείμενα που συνόδευαν το ναυάγιο (κυρίως αγγεία) χάθηκαν. Παρομοίως, η μεγάλη ιδιωτική Συλλογή Χατζηπροδρόμου στην Αμμόχωστο λεηλατήθηκε ολοκληρωτικά (περί τις 2.000 αντικείμενα). Λίγα χρόνια αργότερα, ορισμένα αντικείμενα από αυτήν εμφανίστηκαν στις αγορές της Βασιλείας, της Ζυρίχης, του Λονδίνου και της Λυών. Την ίδια μοίρα είχε και η Συλλογή Λοϊζίδη στη Μόρφου.

Στην αρχαιολογική θέση της Έγκωμης (Υστερη Εποχή του Χαλκού, 1600-1500 π.Χ., 15 χλμ. νότια της Αμμοχώστου) διενεργήθηκαν παράνομες ανασκαφές στην νεκρόπολη, απ' όπου αφαιρέθηκαν άγνωστης αξίας και ποσότητας ευρήματα, ενώ σήμερα ο χώρος αυτός χρησιμοποιείται σαν βοσκοτόπι. Ο νεολιθικός οικισμός στο ακρωτήριο του Απόστολου Ανδρέα Κάστρου (6η χιλιετία π.Χ., βορειοανατολικό άκρο της Κύπρου) υπέστη ολοκλη-

ρωτική καταστροφή. Εκεί, μπουλντόζα ισοπέδωσε τα πάντα στο πέρασμά της για την κατασκευή μιας βάσης ιστίου της τουρκικής σημαίας. Επρόκειτο για έναν οικισμό ψαράδων, που ανακαλύφθηκε το 1970 και αποτελούσε μία από τις σπουδαιότερες νεολιθικές ανακαλύψεις, όπου καταδεικνυόταν η σταδιακή προσαρμογή των ανθρώπων σε παράκτιες περιοχές. Ένας ακόμη ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος νεολιθικός οικισμός είναι αυτός του Αγίου Επίκτητου στο Βρυσί (4500-4000 π.Χ., 10 χλμ. ανατολικά της Κερύνειας). Οι ανασκαφές ξεκίνησαν το 1969 από επιστημονική ομάδα του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ, όπου σε 7 μ. στρωματογραφίας ανακαλύφθηκε ένα σπουδαίο αρχαιολογικό υλικό, διαφωτίζοντας την επιστημονική κοινότητα για τις καθημερινές δραστηριότητες του νεολιθικού ανθρώπου της Κύπρου. Πολλά από τα αντικείμενα αυτά μεταφέρθηκαν στο Κάστρο της Κερύνειας, απ' όπου χάθηκαν μετά την εισβολή. Αρχικώς, ο αρχαιολογικός χώρος εγκαταλείφθηκε

και σήμερα στη θέση του έχει χτιστεί μια μεγάλη ξενοδοχειακή μονάδα. Το καλοκαίρι του 1974 στάθηκε μοιραίο και για το προϊστορικό νεκροταφείο στα Γάστρια (τέλη Μυκηναϊκής - αρχές Γεωμετρικής Εποχής, στα βόρεια του κόλπου της Αμμοχώστου). Επρόκειτο για υπόσκαφους τάφους στον φυσικό βράχο, που περιείχαν πλούσια κτερίσματα. Το νεκροταφείο καταστράφηκε ολοσχερώς με την ανέγερση ενός εργοστασίου γύψου (1982) και επεξεργασίας πετρελαιοειδών (1998).

Αντιστοίχως, η αρχαία πόλη-κράτος της Σαλαμίνας, στην οποία έχουν ανακαλυφθεί περικαλλή εντοιχία ψηφιδωτά (τέλη 3ου - αρχές 4ου αιώνα μ.Χ., 6 χλμ. βόρεια της Αμμοχώστου), οι φθορές είναι εκτεταμένες. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το περίφημο ψηφιδωτό της αψίδας του νότιου τμήματος των Λουτρών του Γυμνασίου με τον θεό Ευρώτα, τον Κύκνο και τη Λήδα έχει σχεδόν καταστραφεί, τόσο από τις προσπάθειες κλοπής του όσο και την εγκατάλειψη. Επίσης, αφημένοι στη μοίρα τους είναι οι οκτώ Βασιλικοί Τάφοι της Σαλαμίνας (8ος αιώνας π.Χ.), μεταξύ των οποίων είχαν ανακαλυφθεί ένας χάλκινος λέβητας, τέσσερις θρόνοι και ένα λίκνο, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών το 1969-1973. Όμως η μεγαλύτερη καταστροφή στη Σαλαμίνα, όπως και σε όλους τους υπό ανασκαφική έρευνα χώρους, επιήλθε όταν οι εισβολείς λεηλάτησαν τα τοπικά εργαστήρια των επιστημόνων. Ο τουρκικός στρατός ισοπέδωσε όλες τις εγκαταστάσεις, κατέστρεψε ή έκλεψε τα ανακαλυφθέντα ευρήματα και εξαφάνισε όλες τις μελέτες και τις επιστημονικές σημειώσεις των ερευνών. Με αυτόν τον τρόπο χάθηκαν όχι μόνο τα ευρήματα αλλά και οι πληροφορίες γι' αυτά και τον χώρο που ανακαλύφθηκαν. Μάλιστα, το μεγαλύτερο μέρος των απολεσθέντων αντικειμένων ήταν μη καταχωρισμένο, οπότε η ύπαρξή του δεν μαθεύτηκε ποτέ, ούτε εκτιμήθηκε η χρηματική και η πο-

λιτισμική του αξία. Πέραν τούτων, το Πανεπιστήμιο της Άγκυρας με μη επιστημονικό και μη νόμιμο τρόπο διενήργησε σειρά ανασκαφών στο αρχαίο θέατρο της Σαλαμίνας σε συνεργασία με Γερμανούς αρχαιολόγους (1999, 2000 και 2005). Τότε, ανοίχθηκαν πλήθος ανασκαφικές τομές κυρίως σε ρωμαϊκές επαύλεις με την ελπίδα ότι θα ανακαλυπτόταν κάποιο εντυπωσιακό εύρημα. Από τις έρευνες αυτές δεν δημοσιεύτηκε ποτέ και τίποτα. Παρόμοιες παράνομες ανασκαφές από το Πανεπιστήμιο της Άγκυρας διεξήχθησαν στον αρχαιολογικό χώρο της Γαληνόπορης στη χερσόνησο της Καρπασίας, ο οποίος είναι ένας από τους σημαντικότερους της Υστερης Εποχής του Χαλκού στην Κύπρο. Με αυτό τον τρόπο το εν λόγω πανεπιστήμιο παραβίασε όλους τους διεθνείς θεσμούς ερευνών και επέδειξε ασέβεια προς την ακαδημαϊκή ηθική και τους προηγούμενους ανασκαφείς. Το αποτέλεσμα αυτών των ερευνών ήταν αρκετά κατάλοιπα του κυπριακού πολιτισμού να βρίσκονται συστηματικά στην κατοχή οίκων δημοπρασίας του εξωτερικού. Κάτι παρόμοιο συνέβη και στους αρχαίους Σόλους στον κόλπο του Μόρφου (40 χλμ. δυτικά της Λευκωσίας). Με την τουρκική εισβολή, το επιστημονικό εργαστήριο καταστράφηκε και τα ευρήματα χάθηκαν, εκ των οποίων ορισμένα εμφανίστηκαν σε διεθνείς αγορές στα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Η προσπάθεια εξάλειψης του χριστιανισμού

Οι μαρτυρίες για τον βανδαλισμό των χριστιανικών μνημείων από τις στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής της βόρειας Κύπρου προκαλούν θλίψη και οργή. Ενδεικτική είναι η τηλεοπτική έρευνα του Άγγλου δημοσιογράφου Τζων Φήλντινγκς και του συνεργάτη του Μάρτιν Σμιθ, οι οποίοι το 1976 περιηγήθηκαν κρυφά στα Κατεχόμενα για λογαριασμό του τηλεο-

Η Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου στη Λαμπούσα, ένα μοναστήρι-σύμβολο για την Κερύνεια χρονολογούμενο τον 6ο αιώνα και με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα που χάθηκαν. Σήμερα είναι ερειπωμένο και κατεστραμμένο. ΔΕΞΙΑ. Το καθολικό της Μονής της Παναγίας Αυγασίδας (15ος αιώνας) κοντά στην Αμμόχωστο που κατεδαφίστηκε σχεδόν αμέσως μετά την εισβολή, το 1974. ΚΑΤΩ: Ο ναός του Αγίου Αυξεντίου στο χωριό Κώμη Κεπήρ της χερσονήσου της Καρπασίας που μετατράπηκε σε αποχωρητήριο.

πτικού καναλιού Thames TV και της εκπομπής «Αυτή η εβδομάδα απόψε». Το ερευνητικό υλικό αυτής της εκπομπής δημοσιεύτηκε και στην εφημερίδα *The Guardian* της 6ης Μαΐου του ίδιου έτους. Στο παραπάνω άρθρο υπό τον τίτλο «Ο βιασμός της βόρειας Κύπρου» αναφέρονταν μεταξύ άλλων τα εξής: «Στην 600 σελίδων έκθεση του Ζακ Ντάλιμπαντ για την ΟΥΝΕΣΚΟ [...] δεν μπορούν να αγνοηθούν τα καλά τεκμηριωμένα πορίσματα και είναι βέβαιο ότι θα προκαλέσουν τη διεθνή κατακραυγή... Οι βανδαλισμοί και οι συλήσεις είναι τόσο μεθοδευμένοι και σε τόσο μεγάλη κλίμακα, ώστε να ισοδυναμούν με θεσμοποιημένη εξάλειψη όλων εκείνων που είναι ιερά για τους Έλληνες. Ανοικτά ή συγκεκαλυμμένα τη διαδικασία συνέλαβε και ενέκρινε μια διοίκηση που μόλις πριν από 15 ημέρες κινητοποιούσε τη διεθνή μουσουλμανική κοινή γνώμη να διαμαρτυρηθεί για τον εμπρησμό ενός τεμένους, το οποίο στην πραγματικότητα παραμένει άθικτο.

Το έχουμε κινηματογραφήσει... Επισκεφθήκαμε 26 πρώην ελληνικά χωριά. Μόνο τέσσερις από τις εκκλησίες αυτές θα μπορούσε να λεχθεί ότι βρίσκονται σε καλή κατάσταση. Δεν βρήκαμε ούτε ένα νεκροταφείο ασύλητο. Σε μερικές περιπτώσεις ολόκληρο νεκροταφείο με 50 ή περισσότερους τάφους μετατράπηκε σε ερείπια όχι μεγαλύτερα από ένα σπιρτόκουτο. Στον Δαυλό, το χωριό στη βόρεια ακτή, από το οποίο οι εναπομείναντες Έλληνες εκδιώχθηκαν με τη βία μια νύχτα τον περασμένο χρόνο [σ.σ. το 1975], συναντήσαμε ένα ιδιαίτερα βάνουσο δείγμα. Στον δρόμο πάνω στα βουνά με κατεύθυνση προς νότο βρήκαμε το παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου στα Άρδανα, το οποίο ήταν εντελώς άδειο, ενώ η Αγία Τράπεζα ήταν λερωμένη με ανθρώπινα περιττώματα. Στη Σύγκραση, το εσωτερικό της εκκλησίας είχε τόσο καταστραφεί, ώστε να γίνει αγνώριστο. Ο σπασμένος σταυρός ήταν λερωμένος με ούρα... Σε μία από τις εκκλησίες στα Λι-

μνιά το μόνο που απέμεινε όρθιο ήταν οι τέσσερις τοίχοι της... Η εκκλησία στον Γαϊδουρά είχε προφανώς δεχτεί τρία βλήματα, παρόλο που δεν υπήρχαν καθόλου σημάδια στην περιοχή ότι έγινε μάχη... Οι τάφοι έχασκαν ανοικτοί οπουδήποτε πήγαμε... Χωρίς να γνωρίζει τις ανακαλύψεις αυτές, ο Ραούφ Ντενκτάς [σ.σ. πρόεδρος του ψευδοκράτους της Τουρκικής Ομόσπονδης Πολιτείας της Κύπρου] μου είπε απερίφραστα: “Κάνουμε ότι μπορούμε για να προστατεύσουμε τη θρησκευτική περιουσία στη δική μας πλευρά...”. Αλλά το θέαμα που περισσότερο μας αναστάτωσε ήταν στο μικρό μοναστήρι του Αντιφωνητή, που βρίσκεται μίλια ψηλά πάνω σε ένα μονοπάτι του Πενταδάκτυλου. Θησαυροί του 11ου-12ου αιώνα είχαν συληθεί, τοιχογραφίες του 15ου αιώνα ήταν σκεπασμένες με αμιαντοσιμέντο, οι νεότερες εικόνες ήταν σπασμένες, υπήρχαν σημάδια φωτιάς και το πάτωμα ήταν γεμάτο μπουκάλια και ακαθαρσίες. Για να γίνουν όλα αυτά χρειαζόταν ειδική διεστραμμένη επίδοση, γιατί χρειάζεται χρόνο και κόπο για να φτάσει κάποιος εκεί. Ένας από τους δράστες, προτού φύγει από το μοναστήρι, σημείωσε με κιμωλία πάνω στο κατεστραμμένο εικονοστάσι την ημερομηνία 6 Μαρτίου 1975».

Παρόμοιες είναι και οι μαρτυρίες από άλλα ξένα δημοσιεύματα, όπως από την εφημερίδα της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας *Hannauer Anzeiger* της 1ης Ιουνίου 1982 και της πρώην Ομόσπονδης Γερμανικής Δημοκρατίας *Ludwigsburger Kreiszeitung* της 3ης Ιουνίου 1982. Ο τίτλος του άρθρου ήταν «Τούρκοι κατακτητές λεηλατούν θησαυρούς τέχνης στο διαμελισμένο νησί», όπου αναφερόταν μεταξύ άλλων το παρακάτω: «Στην Αγορά της Κωνσταντινούπολης, όπως και στα απόμερα παλαιοπωλεία του Καρακιοϊ [σ.σ. η περιοχή του Γαλατά] εμφανίστηκε επιτέλους ζεστό

εμπόρευμα... Αυτά που προσφέρονται τώρα για εκατοντάδες χιλιάδες τουρκικές λίρες, είτε φανερά είτε κρυφά, και που αποτελούν δείγματα της τέχνης των Κομνηνών του 11ου-12ου αιώνα, της παλαιολόγειας τέχνης και των Κρητών μαστόρων, καθώς και απλοϊκά δημιουργήματα του 19ου αιώνα, προέρχονται από τη συστηματική λεηλασία των εκκλησιών και των μοναστηριών της βόρειας Κύπρου... Ελληνικές εικόνες από την Κύπρο εμφανίζονται τον τελευταίο καιρό σε δημοπρασίες και έξω από την Τουρκία, στη Ζυρίχη, τη Βόννη, το Παρίσι ή τη Νέα Υόρκη». Στην εφημερίδα της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας *Neues Deutschland* της 6ης-7ης Μαρτίου 1982 υπάρχει το άρθρο υπό τον τίτλο «Διεθνείς συμμορίες λεηλατούν απροκάλυπτα θησαυρούς της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου», όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται: «Πολλοί από τους πολύτιμους θησαυρούς της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κύπρου απειλούνται πολύ περισσότερο από τη δράση μερικών συμμοριών, που τα τελευταία χρόνια στρατεύτηκαν από ασυνειδητούς και έξυπνους κερδοσκόπους. Μεταξύ τους αυτοί βρίσκονται στα μαχαίρια, έχοντας έναν κοινό στόχο: να κλέψουν αγαθά του κλασικού πολιτισμού, να τα μεταφέρουν στις αγορές έργων τέχνης της Δύσης και να αποκομίσουν μεγάλα κέρδη. Αυτές οι συμμορίες επέδειξαν πολύ συχνά μεθόδους μαφίας και δεν ανέχονται τον συναγωνισμό... Η Φραγκφούρτη παραμένει ο κύριος χώρος μεταφοράς του ζεστού εμπορεύματος. Από εκεί φτάνει στους “εραστές της τέχνης” που έχουν αγοραστική δύναμη στην Ομόσπονδη Δημοκρατία της Γερμανίας, το Βέλγιο, την Ολλανδία, το Λουξεμβούργο, την Ισπανία, τη Μ. Βρετανία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Οι τελικοί πωλητές εισπράττουν συνήθως 10-20 φορές περισσότερα από εκείνα που παίρνουν οι δράστες της λεηλασίας... Το μέγεθος των

Άποψη του καθολικού και των κελιών της Μονής του Αγίου Παντελεήμονα Μύρτου στην Κερύνεια, πριν την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης.

απωλειών δεν μπορεί να το εκτιμήσει κανείς με ακρίβεια...». Τέλος, ο Τουρκοκύπριος Γιασίν στο περιοδικό *Ολάν* του 1982 αναφέρει: «*Η Κερύνεια έπαυσε να είναι το μαγευτικό λιμάνι με τη γαλάζια θάλασσα... Η εκκλησία του Αγίου Αμβροσίου έχει απογυμνωθεί τελείως. Και δεν είναι μόνο αυτή. Πολλά ιστορικά μνημεία είχαν την ίδια μοίρα... Εκατοντάδες εκατοντάδων εικόνες κλάπηκαν. Η αξία τους ήταν δεκάδες εκατομμύρια λίρες. Βρέθηκαν μόνο μερικές από αυτές. Και δεν είναι μόνο η Κερύνεια... Δήμαρχος Μόρφου διορίστηκε ένα πρόσωπο που αργότερα κατηγορήθηκε ως πλαστογράφος και λαθρέμπορος αρχαιοτήτων... Απογυμνώθηκε η εκκλησία του Αποστόλου Βαρνάβα με ιστορία 2.000 ετών. Το σπουδαιότερο είναι ότι η κλοπή έγινε στην ώρα που ο νυχτοφύλακας βρισκόταν στο μοναστήρι... Στις 16 Μαρτίου 1981, από το αεροδρόμιο Τύμπου έφτασαν στο αεροδρόμιο Εσεμπόγα με προορισμό τη Γερμανία τρία κιβώτια με την ένδειξη "προσωπικά είδη", που περιείχαν εικόνες και άλλες αρχαιότητες. Στην ίδια διεύθυνση είχαν αποσταλεί και κατά το παρελθόν μερικές φορές "προσωπικά είδη". Αποστολέας ήταν κάποιος Μεχμέτ Αλή Αχμέτ...».*

Η αποκόλληση των τοιχογραφιών και των ψηφιδωτών είναι μια εργασία που απαιτεί εβδομάδες ή ακόμη και μήνες για να επιτευχθεί από καλά εξειδικευμένο προσωπικό. Κάτι τέτοιο λοιπόν πρέπει να έγινε ανενόχλητα στα μνημεία της Κατεχόμενης Κύπρου και όχι κρυφά κατά τη διάρκεια μίας νύχτας. Μία τέτοια περίπτωση είναι το μονόκλιτο εκκλησάκι του Αγίου Θεωμανίου ή Ευφημιανού κοντά στη Λύση (24 χλμ. δυτικά της Αμμοχώστου). Αυτό είχε μερικώς αποκατασταθεί το 1972, μετά από σειρά έργων αναστήλωσης και συντήρησης των σπάνιων τοιχογραφιών του, που χρονολογούνταν τον 13ο-14ο αιώνα. Μετά την εισβολή οι τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν από Τούρκο λαθρέμπορο και πωλήθηκαν τμηματικά. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ναός είχε ενταχθεί σε στρατιωτική ζώνη, και η είσοδος σε αυτήν δεν επιτρεπόταν σε μη εξουσιοδοτημένα άτομα. Οι τοιχογραφίες πωλήθηκαν στη μαύρη αγορά έναντι τεράστιου ποσού δολαρίων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το 1985 εντοπίστηκαν στο Χιούστον του Τέξας, όπου μετά από μια σειρά χρονοβόρων διαπραγματεύσεων αγοράστηκαν από το Ίδρυμα Ντομινίκ ντε Μενίλ για λογαριασμό της Αρχιεπισκο-

πής της Κύπρου και από το 2012 κοσμούν το Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στη Λευκωσία. Το Ίδρυμα Μενίλ είχε παρουσιάσει έντονη δράση και τα πρώτα χρόνια μετά την εισβολή, συνεργαζόμενο με την Ιντερπόλ και σταματώντας παράνομες δημοπρασίες από μεγάλο οίκο του Λονδίνου (Απρίλιος του 1976). Σε εκείνη την περίπτωση κατασχέθηκαν κυπριακές αρχαιότητες της 4ης χιλιετίας π.Χ.

«Κορυφαίος» Τούρκος αρχαιοκάπηλος υπήρξε ο Αϊντίν Ντικμέν, ο οποίος είχε έδρα τη Γερμανία. Το 1978-1979 αποτόχισε σχεδόν το σύνολο των τοιχογραφιών και των ψηφιδωτών από την εκκλησία της Παναγίας της Κανακαριάς στη Λυθράγκωμη της Καρπασίας, που αποτελούσαν σπάνιο δείγμα τέχνης του 6ου αιώνα. Από τις αναπαραστάσεις της κεντρικής αψίδας του ναού απέμεινε μια χούφτα πετραδάκια πεσμένα στο πάτωμα, αφού η αποκόλλησή τους απέτυχε. Τα περισσότερα τμήματα των ψηφιδωτών μεταφέρθηκαν στη Γερμανία, απ' όπου πωλήθηκαν παράνομα. Στην αρχική του θέση επιβίωσε μία μόνο αναπαράσταση του Χριστού και της Παναγίας στην είσοδο του ναού. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια ανακαλύφθηκαν και επιστράφηκαν στην Κύπρο διάφορα τμήματα των ψηφιδωτών, όπως τα μετάλλια με τις μορφές των Αποστόλων Λουκά, Βαρθολομαίου (1983), Θαδδαίου και Θωμά (1997), καθώς και τέσσερα ακόμη τμήματα διαφόρων ψηφιδωτών που κατασχέθηκαν στην Ιντιανάπολη των ΗΠΑ το 1991.

Θύμα του Ντικμέν υπήρξε και η Μονή της Παναγίας Αχειροποιήτου στη Λαμπούσα στον χώρο της αρχαίας Λαπήθου. Το μοναστήρι αυτό είναι σύμβολο για την Κερύνεια, χρονολογούμενο από τον 6ο αιώνα και με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα. Στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας Λαπήθου είχε ανακαλυφθεί ο ομώνυμος Θησαυρός και περίτεχνα αρχαία μωσαϊ-

κά, ενώ από το 1974 και έπειτα έχουν διενεργηθεί παράνομες ανασκαφές από Τούρκους και Γερμανούς αρχαιολόγους. Σήμερα, ο χώρος αυτός είναι εγκαταλελειμμένος και χρησιμοποιείται ως αποθήκη στρατιωτικού υλικού. Από το καθολικό της μονής (11ος-12ος αιώνας) έχουν αφαιρεθεί τέσσερις μαρμάρινοι κίονες, δύο μαρμάρινα κιονόκρανα, ένα μαρμάρινο θωράκιο με ανάγλυφο διάκοσμο, διάφορα ξυλόγλυπτα κ.ά. Ορισμένες από τις εικόνες του ναού βρέθηκαν στο αεροδρόμιο της Άγκυρας, ενώ μία φορητή εικόνα με τον Τίμιο Σταυρό κατασχέθηκε από το υποστατικό του Ντικμέν στο Μόναχο. Όλα τα υπόλοιπα χάθηκαν. Το μοναστήρι χρησιμοποιούνταν από τον τουρκικό στρατό έως το 2013 και έκτοτε έχει αφαιρεθεί στη βορά του χρόνου. Η οροφή του καθολικού έχει τρυπήσει, τα νερά της βροχής έχουν διαβρώσει το οικοδόμημα και ο κεντρικός κίονας έχει σπάσει, με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος κατάρρευσης.

Ένα ακόμη κραυγαλέο δείγμα αρχαιοκαπηλίας και καταστροφής από τον Ντικμέν είναι η εκκλησία του Χριστού Αντιφωνητή στην Καλογραία της Κερύνειας (12ος αιώνας). Από τον ναό αυτόν αποτοιχίστηκαν τοιχογραφίες του 12ου και του 16ου αιώνα και κλάπηκαν εικόνες του 16ου-17ου αιώνα, ξυλόγλυπτα τμήματα του τέμπλου κ.ά. Από αυτά, μόλις το 2013 τέσσερις εικόνες βρέθηκαν στην κατοχή του ζεύγους Λανς στην Ολλανδία, οι οποίες παραδόθηκαν στην κυπριακή κυβέρνηση κατόπιν απόφασης των ολλανδικών δικαστηρίων.

Μία ακόμη σειρά ιστορικής και πολιτισμικής αξίας θρησκευτικών μνημείων άλλαξε χρήση ή καταστράφηκε, αφού πρώτα λεηλατήθηκε. Από τον ναό του Αγίου Γεωργίου Άσσιας (19ος αιώνας, 25 χλμ. ανατολικά της Λευκωσίας) οι τοιχογραφίες αποκολλήθηκαν και έμειναν μόνον οι τοίχοι του, ενώ το παρακείμενο

Στη μαγευτική τοποθεσία της Χαλεύκας κάποτε ευημερούσε η αρμενική Μονή του Αγίου Μακαρίου (15ος αι.), που έως το 2005 ήταν μισογκρεμισμένη. Έκτοτε λειτουργεί ως κατασκήνωση, καφετέρια και εστιατόριο (ΚΑΤΩ).

νεκροταφείο ισοπεδώθηκε. Αρχικά ο ναός μετατράπηκε σε αποθήκη σανού και μάντρα προβάτων, ενώ από το 2004 εγκαταλείφθηκε παντελώς. Η μεσαιωνική εκκλησία του Αγίου Προκοπίου στη Σύγκραση (23 χλμ. βόρεια της Αμμοχώστου) υπέστη τεράστιες καταστροφές, και έχουν απομείνει μόνο οι τοίχοι της. Το ξωκλήσι της Αγίας Θέκλας στη Βοκολίδα (χερσόνησος της Καρπασίας, 19ος αιώνας) κατεδαφίστηκε το 2011. Ο χώρος δόθηκε για την προέκταση του παρακείμενου πολυτελούς ξενοδοχείου/καζίνο «Η Κιβωτός του Νώε». Παρομοίως, στη βόρεια ακτή της Κύπρου, η αρχαία ακρόπολη της Λαπήθου με τον χριστιανικό ναό της Αγίας Αναστασίας και τον χώρο του μοναστηριού (19ος αιώνας, 15 χλμ. δυτικά της Κερύνειας) μετατράπηκαν σε τουριστικό θέρετρο με την ονομασία Anastasia Resort Hotel, όπου το καθολικό χρησιμοποιείται για εμπορικούς σκοπούς. Η μονή της Παναγίας Αυγασίδας

(15 χλμ. βορειοδυτικά της Αμμοχώστου, 12ος-15ος αιώνας) κατεδαφίστηκε αμέσως μετά την εισβολή, σύμφωνα με τη διαταγή του Τούρκου διοικητή της περιοχής. Πρώτα αφαιρέθηκαν όλες οι τοιχογραφίες, τα ξυλόγλυπτα και οι φορητές εικόνες, που η τύχη τους αγνοείται. Η καταστροφή αυτή συνοδεύτηκε με την εκτέλεση 83 κατοίκων της Άσσιας, σε αντίποινα της σφαγής 106 Τουρκοκυπρίων γυναικόπαιδων από τα περίξ χωριά που έλαβε χώρα τη 14η Αυγούστου 1974 (ημέρα έναρξης δεύτερης φάσης της εισβολής στην Κύπρο) από μέλη της ΕΟΚΑ Β'. Η εκκλησία στο Πραστειό της Μεσαορίας μετατράπηκε σε κινηματογραφική αίθουσα, ο ναός του χωριού Κώμη Κεπήρ στη χερσόνησο της Καρπασίας χρησιμοποιήθηκε σαν αποχωρητήριο και ο Άγιος Μάμας Μόρφου (16ος αιώνας) έγινε στάνη, καθώς παρόμοια ήταν η μοίρα της Αγίας Τριάδας Καρπασίας με τα περίφημα ψηφιδωτά δάπεδα

Στην αρχαία ακρόπολη της Λαπήθου, είχε ανεγερθεί η Μονή της Αγίας Αναστασίας, η οποία όμως μετατράπηκε στο τουριστικό θέρετρο Anastasia Resort Hotel. ΔΕΞΙΑ: Το καθολικό της Μονής της Αγίας Αναστασίας Λαπήθου, που έχει μετατραπεί σε κατάστημα του ξενοδοχείου Anastasia Resort Hotel.

από τον 5ο-6ο αιώνα. Από το μοναστήρι του Απόστολου Βαρνάβα στη Σαλαμίνα (5ος αιώνας), όπου βρίσκεται και ο τάφος του ομώνυμου αγίου, το καθολικό (10ος-12ος αιώνας) λεηλατήθηκε και οι φορητές εικόνες του (περί τις 150) πωλήθηκαν σε λαθρέμπορους στη Γερμανία. Πριν από την εισβολή στη μονή του Αγίου Σπυρίδωνα στην Τρεμετουσιά (23 χλμ. βόρεια της Λάρνακας, 18ος αιώνας), τον τόπο καταγωγής του ομώνυμου με το μοναστήρι αγίου, η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε συγκεντρώσει περισσότερες από 150 βυζαντινές εικόνες και ανεκτίμητης αξίας χειρόγραφα. Το εργαστήριο συντήρησης λεηλατήθηκε, όλες οι βυζαντινές εικόνες και τα χειρόγραφα κλάπηκαν και άγνωστη παραμένει η τύχη της λάρνακας του Αγίου (το λείψανό του βρίσκεται στην Κέρκυρα), ενώ το μοναστήρι μετατράπηκε σε στρατώνα. Τέλος, η μονή του Αγίου Παντελεήμονα Μύρτου (28 χλμ. νοτιοδυτικά της Κερύνειας, 5ος αιώνας) χρησιμοποιήθηκε σαν αποθήκη του τουρκικού στρατού. Ενώ αυτό

ήταν έτοιμο προς κατάρρευση μόλις τον Απρίλιο του 2017 η Κυπριακή Τεχνική Επιτροπή για την Πολιτιστική Κληρονομιά κατάφερε να ολοκληρώσει την α' φάση της συντήρησης, μετά από μία σειρά διαπραγματεύσεων και διπλωματικών αγώνων.

Στο στόχαστρο των Τούρκων εισβολέων δεν τέθηκαν μόνο οι Ελληνοκύπριοι χριστιανοί ορθόδοξοι αλλά και κάθε άλλη μη τουρκοκυπριακή εθνότητα. Το άτυπο δόγμα των εισβολέων ήταν η εξάλειψη κάθε μη τουρκικού και μη ισλαμικού στοιχείου από το έδαφος που ήλεγχαν. Έτσι, δεν γλίτωσε ούτε και η μονή του Προφήτη Ηλίας των Μαρωνιτών Μοναχών (1735) στο χωριό Αγία Μαρίνα Σκυλλούρας στην επαρχία της Λευκωσίας. Κατά τη δεύτερη φάση της τουρκικής εισβολής η μονή βομβαρδίστηκε ανηλεώς από την τουρκική αεροπορία και η πυρκαγιά που ακολούθησε ολοκλήρωσε την καταστροφή. Όταν έληξαν οι εχθροπραξίες, το επιβλητικό αυτό συγκρότημα χρησιμοποιήθηκε σαν στάβλος για αιγο-

πρόβατα. Για πρώτη φορά το 2006, την ημέρα εορτής του Προφήτη Ηλία, επιτράπηκε η επίσκεψη των προσκυνητών, κάτι το οποίο έκτοτε επαναλαμβάνεται ετησίως. Αντιστοίχως, το μοναστήρι του Αγίου Μακαρίου Χαλεύκα (30 χλμ. ανατολικά της Κερύνειας, 15ος αιώνας), που ήταν φημισμένο θρησκευτικό κέντρο των Αρμενίων στη Μέση Ανατολή, λεηλατήθηκε και βεβηλώθηκε. Το 1997 βρισκόταν σε απελπιστική κατάσταση και ένα μεγάλο μέρος του κατέρρευσε. Το 2005 η μονή ανακατασκευάστηκε μερικώς στα πλαίσια αλλαγής χρήσης του συγκροτήματος, όπου ένας Τούρκος επιχειρηματίας το μετέτρεψε σε καφετέρια και κατασκήνωση.

Όπως ήταν αναμενόμενο, ούτε τα κοιμητήρια γλίτωσαν από την τουρκική μάνα. Στο νεκροταφείο της Κοντέας βεβηλώθηκε ακόμη και ο τάφος του σπουδαίου Κύπριου ποιητή Τεύκρου Ανθία, ενώ το ιστορικό εβραϊκό κοιμητήριο Μαρκό (14 χλμ. νοτιοανατολικά της Λευκωσίας), που αποτελεί εθνικό μνημείο για τους Ισραηλίτες, καταστράφηκε ολοσχερώς. Πέραν όμως των θρησκευτικών μνημείων και των αρχαίων καταλοίπων, θύμα της τουρκικής αδιαφορίας έχει πέσει και το ενετικό φρούριο της Αμμοχώστου. Πρόκειται για ένα εξαιρετικό δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του 16ου αιώνα, που κινδυνεύει με κατέρρευση. Το κάστρο αυτό και η μεσαιωνική πόλη που περικλείει έχει ενταχθεί στον κατάλογο με τους 12 σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους παγκοσμίως που κινδυνεύουν με καταστροφή.

Σύμφωνα με την ΟΥΝΕΣΚΟ, τον ξένο Τύπο και τις μαρτυρίες των ντόπιων, οι μεθοδικές αρπαγές και οι συλήσεις των κυπριακών πολιτισμικών μνημείων έλαβαν χώρα κυρίως από το 1974 έως τις

αρχές της δεκαετίας του 1990, παρουσιάζοντας σταδιακή αποκλιμάκωση προς τα τέλη του 20ού αιώνα. Τούτο συνέβη όχι γιατί άλλαξαν νοοτροπία οι εισβολείς αλλά γιατί δεν έμεινε τίποτα άλλο για να κλαπεί (τουλάχιστον φανερό). Έκτοτε όμως ξεκίνησε μία νέα τακτική από τις δυνάμεις κατοχής· ο αφανισμός, η μέχρι κατέρρευσης εγκατάλειψη και η αλλαγή χρήσης των αρχαιολογικών χώρων και των μνημείων.

Οι παράνομες ανασκαφές και το λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων συντελείται με τη συναίνεση της τουρκοκυπριακής ηγεσίας. Συνολικά, στην Κατεχόμενη Κύπρο περισσότερες από 500 ελληνορθόδοξες εκκλησίες και 17 μοναστήρια έχουν λεηλατηθεί. Από αυτά, 77 έχουν μετατραπεί σε τζαμιά, 28 χρησιμοποιούνται από τον τουρκικό στρατό και 13 έχουν μετατραπεί σε αποθήκες. Ο αριθμός των απολεσθέντων φορητών εικόνων με ιστορική και αρχαιολογική αξία ξεπερνά τις 15.000. Παρομοίως, περισσότερα από 60.000 αρχαία αντικείμενα φυγαδεύτηκαν σε ξένες χώρες. Σήμερα, νέοι άγνωστοι ακόμη αρχαιολογικοί χώροι κινδυνεύουν από τους αρχαιοκάπηλους και τις μπουλντόζες. Ίσως ο θεός Άρης να εκδικείται με την οργή του αυτό το μαρτυρικό νησί, διότι ποτέ πάνω σε αυτό δεν υψώθηκε κάποιος βωμός του.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Tasoula Hadjitofi, *The Icon Hunter*, Pegasus, Νέα Υόρκη 2016.

Συλλογικό, *Ένας πολιτισμός χάνεται. Καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Κατεχόμενη Κύπρο*, εκδόσεις του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών της Δημοκρατίας της Κύπρου, Λευκωσία 2012.

Συλλογικό, *Κύπρος, 9.000 χρόνων έργα πολιτισμού λεηλατούνται*, εκδόσεις Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1985.

Ο Ελευθέριος Ηλ. Καντζίνος είναι ιστορικός ερευνητής.

Ο ΣΑΤΥΡΟΣ ΤΗΣ ΜΑΤΖΑΡΑ ΝΤΕΛ ΒΑΛΛΟ

της ΑΝΝΑΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

Τον Μάρτιο του 1998, μεταξύ Σικελίας και Τυνησίας, ανασύρεται από τον βυθό ένα μπρούντζινο άγαλμα νεαρού άνδρα. Το άγαλμα αυτό ταυτίζεται με άγαλμα Σατύρου και αποδίδεται αρχικά στον Πραξιτέλη. Αυτή η απόδοση παραμένει έως και σήμερα αμφιλεγόμενη έως και καταρριπτέα, ενώ συνεχίζουμε να γνωρίζουμε ελάχιστα για το άγαλμα αυτό. Γεγονός όμως παραμένει η υψηλή καλλιτεχνική του αξία και η μοναδικότητα του θέματός του.

Ιστορικό της ανακάλυψης

Την νύχτα της 4ης προς 5ης Μαρτίου 1998 στον πορθμό της Σικελίας, μεταξύ της νήσου Παντελερία και του ακρωτηρίου Μπον της Τυνησίας, το αλιευτικό σκάφος «Καπιτάν Τσίτσο» (Capitan Ciccio) ανέλκυσε από βάθος 500 μέτρων ένα μπρούντζινο άγαλμα νεαρού άνδρα. Ο κορμός ήταν σχεδόν άθικτος, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα του κεφαλιού και του αριστερού ποδιού, ενώ έλειπαν το δεξί πόδι και τα δύο χέρια. Ένα χρόνο νωρίτερα, στις 29 Μαρτίου 1997, είχε βρεθεί στο ίδιο σημείο η αριστερή γάμπα του αγάλματος, γεγονός που οδήγησε στην περαιτέρω εξερεύνηση του σημείου τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου.

Το άγαλμα μεταφέρθηκε στη Ματζάρα ντελ Βάλλο της νοτιοδυτικής Σικελίας,

έδρα του «Καπιτάν Τσίτσο». Εκεί μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Πόλης της Ματζάρα ντελ Βάλλο και εξετέθη στο κοινό μέσα σε ειδική δεξαμενή ασφαλάτωσης. Τον Σεπτέμβριο του 1998 μεταφέρθηκε στη Ρώμη στα εργαστήρια του Κεντρικού Ινστιτούτου Συντήρησης για τη συνολική και ολοκληρωμένη συντήρησή του. Σήμερα το άγαλμα εκτίθεται στο Μουσείο του Σατύρου, το οποίο στεγάζεται στην παλιά ιησουητική εκκλησία του Αγίου Αιγιδίου της πόλης της Ματζάρα και είναι γνωστό ως ο Σάτυρος της Ματζάρα ντελ Βάλλο ή ως Satiro danzante (Ο σάτυρος που χορεύει).

Η διαδικασία συντήρησης αποκάλυψε αρκετά τεχνικά στοιχεία για το άγαλμα. Όπως όλα τα μεταλλικά αγάλματα της Αρχαιότητας, εσωτερικά είναι κενό και

Ο Σάτυρος της Ματζάρα ντελ Βάλλο.

Κρατήρας που απεικονίζει τον Ποσειδώνα και την Αμυμώνη, συνοδεία σατύρων (5ος αι. π.Χ., Μουσείο Μάρτιν φον Βάγκνερ, Πανεπιστήμιο του Βύρτσμπουργκ).

σχετικά ελαφρύ σε βάρος, ειδικά συγκρινόμενο με μαρμάρινα αγάλματα. Το υλικό του είναι μπρούντζος αναμειγμένος με μόλυβδο και κασσίτερο. Σε μεγαλύτερο ποσοστό ανάμειξης με τον μπρούντζο βρίσκεται ο μόλυβδος (μεταξύ 14% και 21%), ενώ ο κασσίτερος βρίσκεται σε μικρότερο ποσοστό ανάμειξης, κυρίως στο κεφάλι με ποσοστό 11%, πιθανότατα για να διευκολυνθεί η χύτευση του μπρούντζου, με το πάχος της μεταλλικής στρώσης να είναι περίπου 6 χιλιοστά. Λόγω αυτών των διαφορετικών ποσοστών ανάμειξης των μετάλλων και σε συνδυασμό με τη διάβρωση από το θαλασσινό νερό και της οξείδωσης κατά τη διαδικασία συντήρησης, σχηματίστηκαν πάνω στο άγαλμα τρεις διαφορετικές χρωματικές «ζώνες» – στον λαιμό και τον δεξί ώμο το χρώμα είναι καφέ-κόκκινο, στους μηρούς και στο πίσω μέρος του αριστερού

ώμου πράσινο και στην αριστερή μεριά μαύρο.

Ίχνη ενώσεων σε διάφορα σημεία του αγάλματος δείχνουν ότι το κεφάλι, ο κορμός, τα χέρια και τα πόδια χυτεύτηκαν ξεχωριστά και μετά συναρμολογήθηκαν, δημιουργώντας το γλυπτό ως σύνολο. Υπάρχουν ενδείξεις διορθώσεων στον αριστερό ώμο, στο δεξί φρύδι, στη μύτη και στα μάγουλα, οι οποίες πιθανότατα να έγιναν ως τελικές επεμβάσεις στο ολοκληρωμένο έργο. Στο εσωτερικό του κορμού υπάρχουν ίχνη σπάτουλας και στο εσωτερικό του κεφαλιού τρίχες από το πινέλο που χρησιμοποιήθηκε κατά την προετοιμασία του κεριού για το καλούπι. Δυστυχώς δεν βρέθηκαν κάποια στοιχεία που να υποδεικνύουν τον τόπο χύτευσης του αγάλματος, τα οποία θα μας βοηθούσαν να μάθουμε περισσότερα για την προέλευση και την ιστορία του.

Νεοαττικό ανάγλυφο με παράσταση Σατύρου και μαινάδας σε κίνηση χορού (1ος αι. μ.Χ., Μάντουα, Παλάτσο Ντουκάλε). ΔΕΞΙΑ: Μαινάδα της Δρέσδης, ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτότυπου έργου του Σκόπα (περ. 4ος αιώνας π.Χ.).

Περιγραφή

Το άγαλμα απεικονίζει νεαρό άνδρα σε κίνηση χορού. Ο άνδρας ταυτίστηκε με Σάτυρο και η απόδοση αυτή έγινε λόγω των ελαφρά μυτερών αυτιών του και μιας οπής στη βάση της σπονδυλικής στήλης του αγάλματος, στην οποία τοποθετούνταν ένθετη ουρά ζώου, η οποία έχει πλέον χαθεί. Τα στοιχεία αυτά είναι τυπικά χαρακτηριστικά των Σατύρων-ακολουθών του θεού Διονύσου, οι οποίοι παρουσιάζονταν ως νεαροί άνδρες με ζωόμορφα χαρακτηριστικά τράγου ή αλόγου, συνήθως χορεύοντας, σε έκσταση κι ενθουσιασμό και συχνά συνοδεύει μαινάδων, των θηλυκών ακολούθων του θεού.

Τα μάτια του αγάλματος είναι ένθετα, από αλάβαστρο, και οι κόρες των ματιών, που δεν σώζονται, ήταν από γυαλί. Όπως σημειώθηκε νωρίτερα, έχουμε το μεγαλύτερο μέρος του αγάλματος και λείπουν

τα δύο χέρια, το δεξιό πόδι και η ουρά. Το άγαλμα έχει ύψος 2 μ., μήκος 1 μ. και βάρος 108 κ., με εκτίμηση του αρχικού ύψους στα 2,40 μέτρα και θα μπορούσε δυνητικά να ανήκει σε σύνολο γλυπτών, χωρίς όμως να υπάρχουν κάποια συγκεκριμένα στοιχεία που να υποστηρίζουν αυτή την υπόθεση. Τέλος, στο εσωτερικό του αγάλματος υπάρχουν ενδείξεις ένθετων στοιχείων, πιθανότατα διονυσιακών εμβλημάτων, καθώς και στήριξής του σε κάθετο άξονα με βάση το δεξιό πόδι.

Αυτή η κάθετη, χωρίς εμφανή στήριξη ελεύθερη τοποθέτηση του αγάλματος στον χώρο υπογραμμίζει την έντονη κίνηση του Σατύρου, η οποία διαχέεται ανεμπόδιστη στον χώρο. Το άγαλμα στηρίζεται στο δεξιό πόδι, η μέση είναι λυγισμένη και η κίνησή του έχει ροπή προς τα δεξιά. Ο αριστερός ώμος ακολουθεί την ευθεία της πλάτης και του αυχένα, ο

Παράσταση μαινάδων. Κρατήρας του Δερβενίου (4ος αι. π.Χ., Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο).

δεξιός σε χαμηλότερη γωνία στρέφει τον κορμό του αγάλματος προς τα πίσω.

Το κεφάλι του Σατύρου αγγίζει σχεδόν τον δεξιό ώμο, σαν να αφήνεται στην κίνηση του σώματός του. Το βλέμμα είναι ανοικτό και στραμμένο προς τον ουρανό, τα χείλη μισάνοικτα και τα μαλλιά του δίνουν την αίσθηση κυματισμού. Ο οριζόντιος άξονας που δημιουργείται με το λύγισμα του γονάτου προς τα πίσω σε συνδυασμό με το σπάσιμο της μέσης ενδυναμώνουν την αίσθηση της δυναμικής κίνησης. Ταυτόχρονα, η καμπύλη

που σχηματίζεται από τη βάση της μέσης, διατρέχει όλο τον κορμό και καταλήγει στο γερμένο προς τα πίσω και πλάγια κεφάλι, εντείνει ένα άλλο στοιχείο του αγάλματος: την αίσθηση της εκστατικής ηδυπάθειας που αποπνέει ο Σάτυρος. Ο Σάτυρος έχει αφεθεί στην έκσταση και τον ενθουσιασμό και ο τεχνίτης αυτού του αγάλματος κατόρθωσε με αριστοτεχνικό τρόπο να συλλάβει και να αποδώσει ταυτόχρονα δύο φαινομενικά αντίθετες συνθήκες, τόσο της έντασης όσο και του εκστατικού αισθησιασμού.

Χαρακτηριστικά Διονύσου

Ο Σάτυρος φαίνεται να χορεύει τον σατυρικό χορό γνωστό ως *σίκινις*, ο οποίος αναφέρεται στον Αθήναιο (*Δειπνοφισταί*, 14.630b) και περιγράφεται από τον Νόννο στα *Διονυσιακά* (19.265-310). Το όνομα αυτό, αναφέρει ο Αθήναιος, προέρχεται από το ρήμα *σείω* ή πλάστηκε μιμητικά από τη λέξη *κίνησις*, λόγω του ότι ο χορός των Σατύρων ήταν ταχύτατος. Όποια και να είναι η ετυμολογία του ονόματος και στις δύο εκδοχές, αποτυπώνεται η ένταση και ταχύτητα του σατυρικού χορού.

Οι σάτυροι, ως ακόλουθοι του Διονύσου, φέρουν στις αναπαραστάσεις τους κάποια από τα εμβληματικά χαρακτηριστικά του θεού – το κύπελο γνωστό ως *κάνθαρος*, δέρμα ζώου, συνήθως πάνθηρα ή λεοπάρδαλης, τη λεγόμενη *νεβρίδα*, ενώ σε κάποιες παραστάσεις εμφανίζεται το *λαγωβόλον*, μια κυνηγετική ράβδος καμπύλου σχήματος. Συχνότερα όμως εμφανίζεται ο *θύρσος*, μια ράβδος από κλαρί μάραθου ή νάρθηκα με ένα κουκουνάρι στην κορυφή της, πολλές φορές στολισμένη με μια κορδέλα ή φύλλα άμπελου, ως σύμβολο που συνδέει τον θεό Διόνυσο με τους ακόλουθους του. Ένα όμως από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της θείας φύσης του Διόνυσου είναι η τελετουργική έκσταση, η *θεία μανία*, συνδεδεμένη περαιτέρω με την μέθη και τον φρενήρη χορό.

Παραστάσεις Σατύρων, όπως και μαινάδων, σε έκσταση ή σε εκστατικό χορό, εμφανίζονται ήδη από τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. Ένας από αυτούς τους τύπους αναπαράστασης σατύρου σε έκσταση επαναλαμβάνεται τόσο συχνά –από την ελληνιστική-ρωμαϊκή εποχή έχουμε τουλάχιστον εξήντα παραδείγματα αυτών των παραστάσεων σε διάφορα υλικά, όπως μάρμαρο, πωρόλιθο ή γυαλί–, ώστε να τυποποιηθεί πλέον σχηματικά στην εξής σύνθεση: ο σάτυρος εμφανίζεται να χορεύει στηριζόμενος στο δεξιό πόδι ή στις

μύτες του ποδιού αυτού, και με λυγισμένο το αριστερό. Το κεφάλι γέρνει προς τα πίσω και πλάγια, με τον θύρσο ή, σε κάποιες περιπτώσεις το λαγωβόλον, στο δεξί χέρι και στο εκτεινόμενο προς τα πάνω αριστερό χέρι το δέρμα ζώου, συχνά και συνοδεία κάνθαρου.

Ο Διόνυσος εμφανίζεται πρώτη φορά στον Όμηρο ως «μαινόμενος» (*μαινομένοιο Διωνύσοιο*, Ιλ. Ζ 132], ενώ οι ακόλουθοί του αναφέρονται στον Ευριπίδη ως «μαινόμενοι Σάτυροι» (*Βάκχες* 130). Σε μήτρα ενός κυπέλλου που βρέθηκε στην αγορά της Πέλλας και χρονολογείται στα 200 π.Χ. εμφανίζεται η προαναφερθείσα σύνθεση, με σημαντικότερο στοιχείο την αναγραφή «ΜΑΙΝΟΜΕΝΩ». Το προϋπάρχον επίθετο του θεού Διονύσου και των ακολούθων του συνδέεται έτσι με αυτή την τυπολογία αναπαράστασης σατύρων. Με βάση τις εμφανείς τυπολογικές ομοιότητες και αντιστοιχίες, ο Σάτυρος της Ματζάρα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ανήκει σε αυτή την κατηγορία, με τη σημαντικότερη διαφορά ότι είναι το μοναδικό παράδειγμα *πλαστικής* αναπαράστασης ενός σατύρου σε έκσταση, ενός «σατύρου μαινόμενου».

Χρονολόγηση - Πραξιτέλης

Στο πλαίσιο της πρώτης έκθεσης του Σατύρου και του συνεδρίου που ακολούθησε, το 2003 στη Ρώμη, το άγαλμα αποδόθηκε, μεταξύ άλλων υποθέσεων και εικασιών, στον Πραξιτέλη. Αυτή η υπόθεση απόδοσης του γλυπτού στον Πραξιτέλη διατυπώθηκε από τον ιστορικό τέχνης Πάολο Μορένο, κατά κύριο λόγο βάσει σειράς στυλιστικών ομοιοτήτων του Σατύρου με έργα του Πραξιτέλη, όπως η Αφροδίτη της Κνίδου και ο Απόλλων Σαυροκτόνος. Η υπόθεση αυτή βασίστηκε περαιτέρω στην καταγεγραμμένη ύπαρξη αγάλματος Σατύρου από τον Πραξιτέλη – άγαλμα το οποίο αναφέρει ο Πανσανίας, καθώς περιγράφει την οδό Τριπόδων

και τα αγάλματά της (*Ελλάδος Περιήγησις*, 1.20.1). Τέλος, ταυτίζει τον Σάτυρο της Ματζάρα με έργο του Πραξιτέλη, καταγεγραμμένο από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο ως «σάτυρος περιβόητος» στη λίστα με τα αγάλματα του γλύπτη που βρίσκονταν στη Ρώμη (*Φυσική Ιστορία*, 34.69).

Για τη χρονολόγηση του γλυπτού υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές και υποθέσεις από τους ερευνητές, με κάποιους, όπως το Μουσείο του Λούβρου,

να προτείνουν τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και άλλους τα τέλη της Ελληνιστικής Εποχής (323-30 π.Χ.), ως δείγμα της νεοαττικής παραγωγής¹ των αρχών της ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής Εποχής (27 π.Χ.), με τη δεύτερη πρόταση να είναι επικρατέστερη.

Δεν μπορούμε να πούμε μετά βεβαιότητας σχεδόν τίποτα για τον Σάτυρο της Ματζάρα ντελ Βάλλο, καθώς ακόμα και η χρονολόγησή του καλύπτει ένα ευρύτατο

Καμεό ελληνορωμαϊκής εποχής από αχάτη και όνυχα (Συλλογή Μέντιτσι/Φαρνέζε, Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης).

χρονικό πεδίο. Η προέλευσή του είναι επίσης δύσκολο να ταυτοποιηθεί, ειδικά με δεδομένο ότι βρέθηκε μόνο του και όχι ως μέρος ενός ναυαγίου, κάτι που θα μπορούσε να μας δώσει επιπλέον στοιχεία. Γνωρίζουμε όμως ένα ιστορικό γεγονός το οποίο θα μπορούσε να συνδέεται με το πώς βρέθηκε ο Σάτυρος στον βυθό της θάλασσας. Μετά την άλωση της Ρώμης από τους Βανδάλους το 455 μ.Χ., η πόλη υπέστη λεηλασία για δύο εβδομάδες. Ο βασιλιάς των Βανδάλων Γιζέριχος διέταξε τη μεταφορά των λαφύρων στην Καρχηδόνα, τη νέα πρωτεύουσα του βασιλείου του. Όλα τα πλοία έφτασαν στο λιμάνι της Καρχηδόνας, εκτός από ένα, αυτό που μετέφερε γλυπτά. Την ιστορία αυτή αφηγείται ο Βυζαντινός ιστορικός Προκόπιος ο Καισαρεύς, καταγεγραμμένη στο βιβλίο του *Υπέρ των Πολέμων Λόγοι*, Βιβλ. ΙΙΙ, Κεφ. V. Το γεωγραφικό σημείο στο οποίο βρέθηκε ο Σάτυρος συμπίπτει με την πορεία των πλοίων του Γιζέριχου, και το άγαλμα θα μπορούσε ενδεχομένως να ήταν μέρος των λαφύρων που χάθηκαν κατά τη μεταφορά τους από τη Ρώμη στην Καρχηδόνα.

Άλλα μπρούντζινα γλυπτά

Ο Σάτυρος της Ματζάρα ντελ Βάλλο είναι ένα από τα σπάνια δείγματα μπρούντζινων αγαλμάτων που έχουμε από την Αρχαιότητα, τα περισσότερα των οποίων βρέθηκαν κυρίως στη θάλασσα, όπως ο Ποσειδώνας του Αρτεμισίου (1926), ο Έφελβος του Μαραθώνα (1925) ή τα μπρούντζινα αγάλματα του Ριάτσε (1972), και συνήθως ως μέρος ναυαγίων, όπως το ναυάγιο των Αντικυθήρων (1900).

Ο Σάτυρος της Ματζάρα ντελ Βάλλο, ο «σάτυρος μαινόμενος» που αναδύθηκε από τη θάλασσα, είναι ένα άγαλμα ξεχωριστό και μυστηριώδες – γνωρίζουμε ελάχιστα γι' αυτό, κατά κύριο λόγο εικά-

ζουμε, χωρίς να γνωρίζουμε κάτι συγκεκριμένο, παρά μόνο κατά προσέγγιση. Ταυτόχρονα όμως είναι αυταπόδεικτη η αριστουργηματική του παρουσία και η αριστοτεχνία αυτού που τον δημιούργησε· όποιος κι αν ήταν αυτός.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

- 1 Η νεοαττική παραγωγή αναφέρεται στην παραγωγή από Αθηναίους τεχνίτες –τόσο στην Αθήνα όσο και μεταγενέστερα στη Ρώμη– αντιγράφων και, ιδίως, παραλλαγών γνωστών κλασικών και αρχαϊκών γλυπτών κατά τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. Εξυπηρετούσε την αγορά της Αλεξάνδρειας, της Περγάμου και, κυρίως, της Ρώμης, αλλά και της ίδιας της Ελλάδας. Η παραγωγή έργων σε νεοαττικό ύφος έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην εξάπλωση της ελληνικής κλασικής τέχνης στον ρωμαϊκό κόσμο.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreae Bernard, *Der Tanzende Satyr von Mazara del Vallo und Praxiteles*, Franz Steiner Verlag 2009.
- Carmela Angela Di Stefano, «Il Satiro di Mazara del Vallo. Dal Mare al Museo», *Sicilia Antiqua – An International Journal of Archaeology*, 2004.
- Jean Luc Martinez & Alain Pasquier, «Praxitèle» [*Catalogue de l'exposition*, Paris, Musée du Louvre, 23 mars–18 juin 2007].
- Paolo Moreno, «Il Satiro in Estasi di Prassitele», στο *Il Satiro Danzante*, Catalogo della Mostra, Ρώμη 2003.
- Roberto Petriaggi, *Il Satiro di Mazara del Vallo – Il Restauro e l'Immagine*, Electa Napoli 2005.

Με επιπλέον στοιχεία από τον επίσημο ιστότοπο του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού της Ιταλίας [Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo].

Η Άννα Χουλιανά είναι ιστορικός της τέχνης.

ΤΟ ΒΑΤΙΚΑΝΟ ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ (1878-1918)

του ΤΖΟΝ ΤΖΟΥΛΙΟΥΣ ΝΟΡΓΟΥΪΤΣ

Η πλατεία Αγίου Πέτρου και το Βατικανό στα τέλη του 19ου αιώνα. ΚΑΤΩ: Ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-1878, διεξήχθη στα Βαλκάνια και στην Καυκασία και προκάλεσε την ανάδυση του βαλκανικού εθνικισμού του 19ου αιώνα (έργο του Βικτόρ Μαζουρόφσκι).

ΤΟ κονκλάβιο που, μετά από τρεις ψηφοφορίες, εξέλεξε τον Καρδινάλιο Βιντσέντσο Τζοακίνο Πέτσι (Vincenzo Gioacchino Pecci) ως Πάπα Λέοντα ΙΓ' την 20ή Φεβρουαρίου 1878 υπήρξε το πρώτο που συγκάλεσε η Αγία Έδρα αφότου απώλεσε την κοσμική εξουσία. Ο καρδινάλιος θα γινόταν 68 ετών σε δέκα μέρες και αποτελούσε κοινή γνώση ότι η κατάσταση της υγείας του δεν ήταν καλή, όσοι όμως τον είδαν ως έναν προσωρινό πάπα σύντομα θα έπρεπε να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους. Ο Λέων ΙΓ' θα διοικούσε την Εκκλησία με αξιοθαύμαστη αποτελεσματικότητα για περισσότερο από ένα τέταρτο του αιώνα.

Τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του δεν προμήνυαν κάποια σημαντική εξέλιξη. Η θητεία του στο Βέλγιο το 1843 ως εκπροσώπου του πάπα (νούντιος) είχε άδοξο τέλος όταν ο βασιλιάς Λεοπόλδος Α' ζήτησε και πέτυχε την αιτιωτική του αναχώρηση. Τα επόμενα 32 χρόνια κατείχε την όχι ιδιαίτερα σημαντική θέση του επισκόπου της Περούτζα. Το 1853 ο Πίος Θ' τον είχε κρίσει καρδινάλιο, αλλά ο πανίσχυρος Αντονέλλι (Giacomo Antonelli) τον αντιπαθούσε και δεν τον εμπιστευόταν, οπότε μόνο μετά τον θάνατο του Αντονέλλι το 1876 ανακλήθηκε ο Πέτσι στη Ρώμη. Εκεί διορίστηκε αρχιθαλαμηπόλος, δηλαδή ο καρδινάλιος που διαχειρίζεται τα της Εκκλησίας στο χρονικό διάστημα μεταξύ του θανάτου ενός πάπα και της εκλογής του διαδόχου του. Όμως, ακόμη και το αξίωμα αυτό δεν ήταν τόσο σημαντικό όσο θα φανταζόταν κανείς, καθώς υπήρχε από παλιά η παράδοση πως οι αρχιθαλαμηπόλοι δεν γίνονταν πάπες.

Τα προβλήματα που παρέλαβε ο Λέων φαίνονταν ανυπερέβλητα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1880, ιδιαίτερα δε υπό την πρωθυπουργία του Αγκοστίνου Ντεπρετίς (Agostino Depretis) και του Φραντσέσκο

Κρίσπι (Francesco Crispi), η στάση του Βασιλείου της Ιταλίας έναντι της Αγίας Έδρας ήταν ανοικτά εχθρική, ενώ ο Νόμος των Εγγυήσεων καταπατήθηκε πολλές φορές. Στον Λέοντα δεν επιτράπηκε καν να ευλογήσει το πλήθος από τη στοά της Βασιλικής του Αγίου Πέτρου κατά τον παραδοσιακό τρόπο μετά τη στέψη του· αντ' αυτού, η τελετή πραγματοποιήθηκε, αναγκαστικά, στην απομόνωση της Καπέλλα Σιστίνα. Για κάποια χρόνια ακόμη, η κατάσταση επιδεινωνόταν σταθερά. Οι πομπές και οι λειτουργίες σε ανοικτό χώρο απαγορεύτηκαν· οι επίσκοποι υφίσταντο αδιάκοπες κυβερνητικές παρεμβάσεις· τα έσοδα από τις εισφορές των πιστών παρακρατούσαν· ιερείς στρατολογήθηκαν διά της βίας, ενώ όλο και λιγότερο τους επιτρεπόταν να ασχολούνται με την εκπαίδευση. Οι ρωμαιοκαθολικοί πιστοί, ανάστατοι από τέτοιες πρακτικές που άρχιζαν να θυμίζουν διώξεις, εκλιπάρησαν τον πάπα να σχηματίσει το δικό του κοινοβουλευτικό κόμμα προκειμένου να αντιμετωπίσει την κυβέρνηση σε δικό της έδαφος, όμως ο Λέων παρέμεινε ακλόνητος. Αν οι καθολικοί επιθυμούσαν να εκφράσουν τα αισθήματά τους ψηφίζοντας στις τοπικές ή στις δημοτικές εκλογές, είχαν το ελεύθερο· οτιδήποτε περισσότερο θα σήμαινε ότι αναγνώριζε το ιταλικό κράτος – κάτι για το οποίο δεν ετίθετο ερώτημα.

Ως Υπάτος Ποντίφηξ, από την άλλη, μπορούσε να μιλήσει εξ ονόματος της Εκκλησίας, κάτι που έκανε τακτικά και σθεναρά. Ουσιαστικά, εξέφραζε τις απόψεις του προκατόχου του, του Συμβουλίου του Βατικανού, ακόμη και του «Καταλόγου Λαθών» (Syllabus Errorum)· ο τόνος του, ωστόσο, ήταν αισθητά διαφορετικός. Ο οξύς τόνος που χαρακτήριζε πολλές από τις διακοινώσεις των τελευταίων ετών του Πίου Θ' δεν υπήρχε πλέον· ο Λέων μιλούσε με ηρεμία, λογική, αλλά και θλίψη. Γιατί ήταν τόσο εχθρικό το

1

2

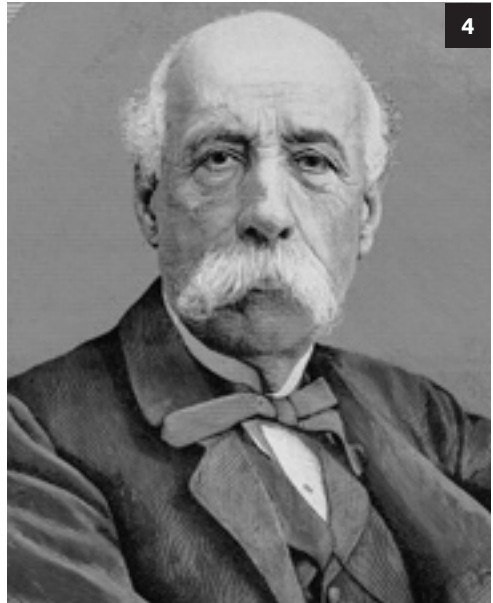

1. Ο καρδινάλιος Βιντσέντσο Τζοακίνο Πέτσι (1810-1903), εξελέγη ως Πάπας Λέων ΙΓ΄ στις 20 Φεβρουαρίου 1878. **2.** Ο Πάπας Λέων ΙΓ΄ έμεινε γνωστός για την προσπάθειά του να καθορίσει την Εκκλησία σε σχέση με το μοντέρνο τρόπο σκέψης. **3.** Ο Αγκοστίνιο Ντεπρέτις (1813-1887) διετέλεσε πρωθυπουργός της Ιταλίας για αρκετές χρονικές περιόδους μεταξύ 1876 και 1887. **4.** Ο Φραντσέσκο Κρίσιπι (1819-1901), σημαντική πολιτική προσωπικότητα της Ιταλίας, διετέλεσε πρωθυπουργός της Ιταλίας από το 1887 έως το 1891 και από το 1893 έως το 1896. Υπήρξε ο πρώτος πρωθυπουργός της Νότιας Ιταλίας.

3

4

Βασίλειο της Ιταλίας; Σίγουρα, η Εκκλησία θα έπρεπε να είναι φίλη, όχι εχθρά. Δεν είχε, μήπως, οδηγήσει τους ανθρώπους από τη βαρβαρότητα στον διαφωτισμό; Γιατί, λοιπόν, απέρριπταν τη διδασκαλία της; Ήταν πασιφανές ότι η απόρριψη αυτή δεν προκαλούσε παρά ανομία και έριδα. Αν η Ιταλία επέστρεφε στο ποιμνίο της Καθολικής Εκκλησίας, τότε όλα τα προβλήματα που τη βασάνιζαν θα εξέλειπαν.

Με άλλα έθνη ο Λέων υιοθέτησε έναν ακόμη πιο ήπιο τρόπο προσέγγισης. Ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος είχε μεταβάλει τη θρησκευτική όψη της Ευρώπης. Κυρίαρχη δύναμη δεν ήταν πλέον η Καθολική Αυστρία, αλλά η παράφορα Προτεσταντική Πρωσία – μια νέα κατανομή δυνάμεων που είχε δημιουργήσει σοβαρές ανησυχίες στις καθολικές περιοχές της Γερμανίας, ιδιαίτερα μάλιστα στη Βαυαρία. Τους Γερμανούς προτεστάντες τούς είχε εξαγριώσει ο «Κατάλογος Λαθών» του Πίου Θ', αλλά και ο προσδιορισμός του αλάθητου, ενώ οι καθολικοί είχαν οργανωθεί σε ένα ισχυρό πολιτικό κόμμα που φρόντιζε να γίνεται αρκετά ενοχλητικό στο Κοινοβούλιο του Βερολίνου· ο Μπίσμαρκ κατέληξε να τους βλέπει ως έναν δυνητικά επικίνδυνο εχθρό. Βοηθούμενος από τον απεχθή Δρα Άνταλμπερτ Φαλκ (Adalbert Falk), τον οποίο είχε διορίσει υπουργό Παιδείας το 1872, είχε καθιερώσει τον Πολιτιστικό Αγώνα (Κουλτούρκαμπφ), ο οποίος με τη σειρά του οδήγησε στην έκδοση των επανομαζόμενων «Νόμων Φαλκ», βάσει των οποίων εκδιώκονταν οι Ιησουίτες και αρκετά άλλα θρησκευτικά τάγματα, ενώ όλα τα καθολικά εκπαιδευτικά ιδρύματα υποβάλλονταν σε αυστηρό κρατικό έλεγχο και κάθε συζήτηση περί πολιτικής από τον άμβωνα τιμωρούνταν με ποινή φυλάκισης.

Όταν ο Λέων ανέλαβε τα καθήκοντά του, δεν έχασε χρόνο αναζητώντας τρόπο συμφιλίωσης. Ευτυχώς γι' αυτόν, ο Μπί-

σμαρκ έχανε ήδη την πεποίθησή του στην αντικληρική του πολιτική, η οποία αποδεικνυόταν εξαιρετικά ανεπιτυχής, καθώς είχε ξεσηκώσει θυελλώδεις διαμαρτυρίες, είχε προκαλέσει μία ή δύο σοβαρές εξεγέρσεις, ακόμα και κάποιες περιστασιακές αιματοχυσίες. Ευχαρίστως θα έβρισκε κάποια δικαιολογία για να την εγκαταλείψει, και οι προσπάθειες προσέγγισης εκ μέρους του πάπα τού παρέιχαν την τέλεια ευκαιρία να το κάνει χωρίς να εκτεθεί. Ο καγκελάριος δεν μπορούσε, φυσικά, να φανεί ότι υποχωρούσε πολύ γρήγορα, όμως κατά το τέλος του 1880 οι χειρότεροι αντικληρικοί νόμοι ανακλήθηκαν και το 1886 ο Κουλτούρκαμπφ αποτελούσε παρελθόν, με μοναδική σημαντική εξαίρεση την απαγόρευση προς τους Ιησουίτες, η οποία παρέμεινε σε ισχύ ως το 1917.

Δυστυχώς, όσο η Πρωσία άφηνε πίσω τον αντικληρικαλισμό, στη Γαλλία αυτός αναζωπυρωνόταν. Τον πρόσφατο πόλεμο είχαν ακολουθήσει οι φρικαλεότητες της Κομμούνας του Παρισιού, κατά τη διάρκεια της οποίας ο αρχιεπίσκοπος των Παρισίων και διάφοροι άλλοι εξέχοντες άνδρες της Εκκλησίας έχασαν τη ζωή τους στο εκτελεστικό απόσπασμα και, όπως ήταν φυσικό, η θηριωδία προκάλεσε εκ μέρους της δεξιάς μια αντίδραση που συνεχίστηκε σχεδόν ολόκληρη τη δεκαετία. Το 1879, ωστόσο, η τάση αυτή είχε αποδυναμωθεί με τη σειρά της και στη γαλλική πολιτική δέσποζε ο Γαμβέττας (Léon Gambetta), ο οποίος δύο χρόνια νωρίτερα είχε προσδιορίσει τη θέση του διακηρύσσοντας ότι «ο κληρικαλισμός είναι ο εχθρός». Την τελευταία ημέρα του έτους 1882, ο Γαμβέττας πέθανε σε ηλικία μόλις σαράντα τεσσάρων ετών, παρουσία της ερωμένης του, από την τυχαία εκπυρσοκρότηση ενός περιστρώφου, όμως οι πολιτικές του γραμμές επέζησαν αυτού. Μέσα στις δεκαετίες του 1880 και του 1890, στη Γαλλία επικρα-

Ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος μετέβαλε τη θρησκευτική όψη της Ευρώπης. Ο Όττο φον Μπίσμαρκ (1815-1898) κατέληξε να βλέπει τους καθολικούς ως έναν δυνητικά επικίνδυνο εχθρό. ΔΕΞΙΑ: Ο Άνταλμπερτ Φαλκ (1827-1900) ως υπουργός παιδείας της κυβέρνησης του Μπίσμαρκ υποστήριξε τον αγώνα του κατά της επιρροής της Καθολικής Εκκλησίας.

τούσε για άλλη μια φορά ένας Κουλτούρ-καμπε. Βάσει του περίφημου Άρθρου VII του εκπαιδευτικού κώδικα του ριζοσπαστικού αριστερού Ζυλ Φερρύ (Jules Ferry), τα θρησκευτικά και τα λαϊκά σχολεία δεν μπορούσαν πλέον να συναγωνιστούν επί ίσοις όροις. Όπως ακριβώς και υπό τον Λουδοβίκο ΙΕ', οι Ιησουίτες εκδιώχθηκαν από τις θρησκευτικές τους εστίες. Ιησουίτες, Μαριανοί Πατέρες και Δομινικανοί έχασαν το δικαίωμα να διδάσκουν, είτε σε κρατικά είτε σε ιδιωτικά

σχολεία. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση έγινε ολοκληρωτικά λαϊκή. Οι φοιτητές θρησκευτικών σεμιναρίων δεν εξαιρούνταν πλέον από τη στρατιωτική θητεία. Καθιερώθηκαν τα πρώτα κρατικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για κορίτσια – μια μείζονος σημασίας (και, για πολλούς, αποτροπιαστική) μεταρρύθμιση, καθώς η εκπαίδευση των νεαρών γυναικών αποτελούσε ως τότε αποκλειστικό προνόμιο της Εκκλησίας. Τέλος, επιτράπηκε για πρώτη φορά το διαζύγιο.

Με τη Γ' Δημοκρατία και με τους εχθρούς της Εκκλησίας έτοιμους να της επιτεθούν, ο Πάπας Λέων έκανε ό,τι καλύτερο μπορούσε. Με επανειλημμένες εγκυκλίους προέτρεπε τη γαλλική κυβέρνηση να θέσει τέλος στην εχθρότητά της, η οποία κατέτρωγε, βεβαίως, την ίδια την ψυχή της Γαλλίας: η Εκκλησία και το Κράτος, επαναλάμβανε διαρκώς, δεν ήταν ασύμβατοι αλλά συμπληρωματικοί [οργανισμοί] και όφειλαν, συνεπώς, να συνεργαστούν για το κοινό καλό του λαού της χώρας. Εξίσου σαφής και ειλικρινής ήταν και προς τη δεξιά, μοναρχική, καθολική παράταξη. Διακήρυττε ότι η αρχή του ρεπουμπλικανισμού, αφ' εαυτής, δεν είχε τίποτα παράνομο ή ανήτικο· όποια αισθήματα και αν έτρεφαν απέναντί της, καθήκον όλων των καλών καθολικών ήταν να στηρίξουν τη δημοκρατία που είχε εγκαθιδρυθεί. Η Εκκλησία μπορούσε πάντοτε να αντιμάχεται τους εχθρικούς προς αυτήν νόμους, όμως δεν έπρεπε ποτέ να αντιταχθεί σε ένα νόμιμο σύνταγμα. Αλλά, μικρή επίδραση είχαν τα λόγια του πάπα. Ακόμη χειρότερα, το 1888-1889 η Γαλλία μόλις κατόρθωσε να αποφύγει την εγκαθίδρυση δικτατορίας υπό τον υπέρμετρα φιλόδοξο, πλην τελικά κάπως ανόητο στρατηγό Ζωρζ Μπουλανζέ (George Boulanger),¹ κάτι που προκάλεσε ακόμη μεγαλύτερη πόλωση έναντι της Καθολικής Δεξιάς.

Από το 1893 ως το 1898 τη Γαλλία διοίκησαν μια σειρά ηπιότεροι, μάλλον, πρωθυπουργοί και, αρχικά, φάνηκε πως τα χειρότερα προβλήματα της Εκκλησίας είχαν περάσει. Μία ακόμη εγκύκλιος του Πάπα Λέοντα διαβεβαίωνε τους Γάλλους καθολικούς ότι ένας επίσκοπος μπορούσε να υποστηρίξει, σε λογικά πλαίσια, έναν δημοκρατικό υποψήφιο, εφόσον ο συγκεκριμένος υποψήφιος του προσέφερε εγγυήσεις περί θρησκευτικής ελευθερίας. Αποτέλεσμα ήταν η ίδρυση ενός Καθολικού Δημοκρατικού Κόμμα-

τος, στρέφοντας την κοινοβουλευτική πλειοψηφία προς το κέντρο. Λίγο αργότερα, τον Νοέμβριο του 1894 ο Εβραίος λοχαγός Αλφρέντ Ντρέφους (Alfred Dreyfus) καταδικάστηκε για προδοσία σε ισόβια φυλάκιση στη Νήσο του Διαβόλου. Η Γαλλία είχε χωριστεί σε δύο στρατόπεδα ως προς το ζήτημα της αθωότητας ή της ενοχής του και, όπως ήταν αναμενόμενο, η καθολική δεξιά, αείποτε αντισημιτική, διεξήγαγε εκστρατεία κατά του Ντρέφους. (Πιο δηλητηριώδης και κακοπροαίρετη από όλες τις εκδόσεις που ασχολήθηκαν με το ζήτημα ήταν το περιοδικό του θρησκευτικού τάγματος των Ασομπιονιστών, *Ο Σταυρός*.)² Η υπόθεση θα έληγε το καλοκαίρι του 1906 με την τελική αποκατάσταση του Ντρέφους στον βαθμό του, την προαγωγή και την παρασημοφόρησή του.

Όμως ο γαλλικός καθολικισμός είχε ήδη δεχτεί το μεγαλύτερο χτύπημα ως τότε. Τον Ιούνιο του 1902 την κυβέρνηση ανέλαβε ο Εμίλ Κομπ (Émile Justin Louis Combes), ένας επαρχιώτης πολιτικός που είχε κάποτε προετοιμαστεί για ιερέας, όμως αργότερα μίσησε με πάθος την Εκκλησία και ό,τι εκείνη αντιπροσώπευε. Ήταν η αφετηρία για τη συλλήβδην αποπομπή όλων των «μη εξουσιοδοτημένων» θρησκευτικών ταγμάτων· τη 19η Απριλίου 1903, δύο μοίρες δραγόνων που έφεραν εφ' όπλου λόγχη πέταξαν στον δρόμο διά της βίας ολόκληρη τη μοναστική κοινότητα της Μεγάλης Σαρτρέζ. Ός το τέλος του 1904 έκλεισαν περισσότερα από δέκα χιλιάδες καθολικά σχολεία. Χιλιάδες ιερείς, μοναχοί και καλόγριες διέφυγαν από τη Γαλλία προκειμένου να αποφύγουν τη δίωξη, ενώ τον Δεκέμβριο του 1905 το Κονκορδάτο του 1801 καταργήθηκε επισήμως, επιφέροντας τον πλήρη διαχωρισμό Εκκλησίας και Κράτους. Ήταν μια μέρα θλίψης για την Αγία Έδρα· ευτυχώς για τον ίδιο, ο Λέων ΙΓ' δεν έζησε για να τη δει.

Ο Γάλλος πολιτικός Λέων Γαμβέττας (1838-1882) το 1877 είχε προσδιορίσει τη θέση του διακηρύσσοντας ότι «ο κληρικαλισμός είναι ο εχθρός». ΔΕΞΙΑ: Με τον εκπαιδευτικό κώδικα που συνέταξε το 1893 ο Γάλλος πολιτικός της ριζοσπαστικής Αριστεράς Ζυλ Φερρύ (1832-1893), οι Ιησουΐτες εκδιώχθηκαν από τις θρησκευτικές τους εστίες. Ιησουΐτες, Μαριανοί Πατέρες και Δομινικανοί έχασαν το δικαίωμα να διδάσκουν, είτε σε κρατικά είτε σε ιδιωτικά σχολεία.

Το σημαντικότερο έργο του Λέοντα, ωστόσο, δεν ήταν πολιτικής ή διπλωματικής, αλλά κοινωνιολογικής φύσης. Υπήρξε ο πρώτος πάπας που αντιμετώπισε το γεγονός ότι ο κόσμος είχε εισέλθει στη βιομηχανική εποχή. Η εμφάνιση ενός αστικού προλεταριάτου, που έσφυζε από ζωτικότητα, δεν είχε διαφύγει της προσοχής του προκατόχου του· ο Πίος Θ' είχε επιτεθεί επανειλημμένα και με σφοδρότητα στον σοσιαλισμό, στον μηδενισμό, καθώς και σε ό,τι άλλο θεωρούσε ως κακό της εποχής του. Από την άλλη πλευρά, δεν κατόρθωσε να εκτιμήσει αυτή την πολυπληθέστατη νέα τάξη εργαζομένων ως πεδίο ευθύνης της Εκκλησίας, η οποία

επέμενε να τους αγνοεί. Ο Λέων άνοιξε ξανά τον διάλογο μαζί τους και εισήγαγε προγράμματα κοινωνικής δράσης. Η Opera dei Congressi e dei Comitati Cattolici χρηματοδότησε δεκατέσσερις συνόδους κατά τη διάρκεια της θητείας του· παράλληλα, επέβλεψε τον σχηματισμό καθολικών επαγγελματικών σωματείων, τα οποία γνώρισαν αξιοσημείωτη επιτυχία έως το 1927, οπότε ο Μπενίτο Μουσολίνι κατέστησε την οικειοθελή στάση εργασίας κολάσιμο αδίκημα.

Το σπουδαιότερο, ίσως, έργο που άφησε πίσω του ο Λέων ήταν η εγκύκλιος «*Rerum Novarum*» (Περί Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων Κεφαλαίου και Εργαζομέ-

Ο στρατηγός Ζωρζ Μπουλανζέ (1837-1891) εμφανίστηκε ως θιασώτης υπερσυντηρητικών, λαϊκιστικών και εθνικιστικών αντιλήψεων («μπουλανζισμός») και κατηγορήθηκε ότι επιδίωξε την ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. ΔΕΞΙΑ: Τον Νοέμβριο 1894 ο Εβραίος λοχαγός Άλφρεντ Ντρέυφους (1859-1935) καταδικάστηκε για προδοσία σε ισόβια φυλάκιση στη Νήσο του Διαβόλου.

νων), η οποία δημοσιεύθηκε τον Μάιο του 1891. Ουσιαστικά, επρόκειτο για την καθυστερημένη απάντηση της Αγίας Έδρας στο *Κεφάλαιο* και στο *Σοσιαλιστικό Μανιφέστο*, την οποία ο Πάπας Ιωάννης ΚΓ' θα χαρακτήριζε αργότερα ως τη Μεγάλη Χάρτα του καθολικού σοσιαλιστικού δόγματος. Από τον πρόλογο κιόλας, ο Λέων κατέστησε σαφέστατη τη θέση του. Στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία, έγραφε, «*ένας πολύ μικρός αριθμός πολύ πλουσίων ανδρών κατόρθωσε να θέσει τις πολυπληθείς μάζες των εργαζόμενων φτωχών υπό έναν ζυγό ελάχιστα καλύτερο από τη δουλεία. ... Η σύγκρουση που μαίνεται σήμερα προκαλείται από την*

τεράστια επέκταση των βιομηχανικών επιδιώξεων και από τις θαυμαστές ανακαλύψεις της επιστήμης· από τη μεταβολή στις σχέσεις μεταξύ αφεντικών και εργαζομένων· από τις τεράστιες περιουσίες κάποιων λιγοστών ατόμων και από την ακραία ανέχεια των μαζών· από την αυξημένη αυτάρκεια και τους στενότερους αμοιβαίους συνδυασμούς των εργατικών τάξεων· και, τέλος, από την επικρατούσα ηθική κατάπτωση».

Η διαφορά των τάξεων και η ανισότητα, τόνιζε, θα είναι πάντα εδώ· παράλληλα, καταδίκασε σφόδρα τη μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων. Το σφάλμα έγκειτο στην απερισκεπτη αναληγσία και

Ο καρδινάλιος Τζουζέππε Σάρτο (1835-1914), εξελέγη ως Πάπας Πίος Ι΄ στις 4 Αυγούστου 1903. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο καρδινάλιος Ραφαέλ Μέρρυ δελ Βαλ (1865-1930) δημιούργησε την «Εταιρεία του Αγίου Πίου Ε΄», η οποία ουσιαστικά έγινε μια μυστική αστυνομία, φιμώνοντας τις φιλελεύθερες καθολικές εφημερίδες, ανοίγοντας κρυφά με τον ατμό επιστολές, ακόμη και χρησιμοποιώντας προβοκάτορες προκειμένου να παγιδεύσουν φιλελεύθερους ώστε να ενοχοποιηθούν από μόνοι τους.

στην απληστία του σύγχρονου σοσιαλισμού· κάθε εργαζόμενος είχε το δικαίωμα να απαιτεί δίκαιο μισθό και ακόμη, αν ήταν απολύτως απαραίτητο, να απεργήσει. Δουλειά του κράτους ήταν να διασφαλίζει ότι τα συμβόλαια μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών συντάσσονταν ορθά και γίνονταν σεβαστά, καθώς και να ρυθ-

μίζει τις ώρες λειτουργίας των εργοστασίων, τα μέτρα ασφαλείας και τις συνθήκες εργασίας. Δεν θα έπρεπε, ωστόσο, να ασχολείται με την εξάλειψη των κοινωνικών καταχρήσεων· αυτό θα επιτυχανόταν μόνον χάρη στη χριστιανική φιλανθρωπία. Η θρησκεία αποτελούσε, επομένως, τον μοναδικό βέβαιο οδηγό για τη

Ο Πάπας Πίος Ι΄ διείδε πολύ καθαρά, κατά το δεύτερο ήμισυ της θητείας του, την αμείλικτη πορεία των ευρωπαϊκών δυνάμεων προς τον πόλεμο, έναν πόλεμο που αναπόφευκτα θα έστρεφε καθολικούς εναντίον καθολικών και θα έφερνε πιθανότατα πολύ μεγαλύτερες καταστροφές από κάθε άλλον πόλεμο στην ιστορία. ΔΕΞΙΑ: Ο καρδινάλιος Πιέτρο Γκάσπαρι, το 1923, κατά τη διαδικασία αγιοποίησης του Πάπα Πίου Ι΄ έφερε αποδείξεις ότι ο πάπας είχε «εγκρίνει, ευλογήσει και ενθαρρύνει μια μυστική κατασκοπευτική οργάνωση εκτός και υπεράνω της ιεραρχίας ... ένα είδος Ελευθεροτεκτονίας μέσα στην Εκκλησία, κάτι ανήκουστο στην εκκλησιαστική ιστορία». ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο καρδινάλιος Μέρρυ δελ Βαλ και ο Σέρβος διπλωμάτης Μιλένκο Βέσνιτς υπογράφουν στις 24 Ιουνίου 1914 κονκορδάτο μεταξύ Αγίας Έδρας και Σερβίας.

βιομηχανική ειρήνη. Χωρίς αυτήν, ο κόσμος θα βούλιαζε σε μια άθρη αναρχία, ενώ το κύμα των δολοφονιών δημόσιων προσώπων που έλαβαν χώρα κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του –εκείνη του Γάλλου Προέδρου Σαντί Καρνό το 1894, της Αυτοκράτειρας Ελισάβετ της Αυστρίας το 1898, του Βασιλιά Ουμβέρτου Α΄ της Ιταλίας το 1900 και του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Ουίλλιαμ ΜακΚίνλυ το 1901– έδειχνε να ενσαρκώνει τους χειρότερους εφιάλτες του.

Όλα τούτα δεν είχαν τίποτα ιδιαίτερα επαναστατικό· πολλά, μάλιστα, ήταν γραμμένα στην παλιά παπική πατερναλιστική γλώσσα, ενώ πολλά αποσπασμα-

τα αφορούσαν τη φυσική ανισότητα των ανθρώπων και το καθήκον των φτωχών να αποδεχτούν τη θέση τους στη ζωή· αυτούσια, μάλιστα, και εκτός του πλαισίου της εγκυκλίου, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από απολογητές της δεξιάς για να υποστηρίξουν ότι τίποτα δεν είχε αλλάξει στην πραγματικότητα. Η πραγματική σημασία της εγκυκλίου «*Rerum Novarum*» συνίσταται στο γεγονός ότι αντιπροσωπεύει το σκεπτικό του πρώτου πάπα που κυβέρνησε την Εκκλησία μέσα στον 20ό αιώνα, διαδόχου του Πίου Θ΄. Εφεξής, οι μελλοντικές γενιές καθολικών σοσιαλιστών έβρισκαν τον δρόμο ανοικτό για να αναπτύξουν περαιτέρω το σκεπτικό

αυτό και να το εξελίσχουν. Ο Πάπας Λέων ΙΓ' πέθανε την 20ή Ιουλίου 1903 σε ηλικία 93 ετών, διατηρώντας άθικτη τη διανοητική του διαύγεια και σχεδόν τόσο δραστήριος όσο πάντοτε. Λίγοι πάπες είχαν αναγκαστεί να παλέψουν τόσο σκληρά για την ευημερία (την επιβίωση, θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε) της Καθολικής Εκκλησίας σε δύο από τα ισχυρότερα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία όμως θα έπρεπε να γνωρίζουν πώς να κάνουν καλύτερες επιλογές – ένας 25ετής αγώνας φορτωμένος με πολλές αναποδιές και απογοητεύσεις. Στο ενεργητικό του είχε, όμως, ένα εκπληκτικό επίτευγμα: απέδειξε ότι ο πάπας, έστω και απογυμνω-

μένος από την κοσμική του εξουσία, όντας ακόμη και «αιχμάλωτος του Βατικανού», δεν είχε πάψει να αποτελεί μια ισχυρή δύναμη στον κόσμο. Είχε προσδώσει στην Αγία Έδρα μια νέα εικόνα και κύρος μεγαλύτερο από όσο απολάμβανε επί πολλούς αιώνες.

Ο Λέων ΙΓ' έγινε σεβαστός και τιμήθηκε ανά την υφήλιο, αλλά δεν υπήρξε αγαπητός. Κανείς κοσμικός μονάρχης δεν είχε ποτέ περιβληθεί τόσα τελετουργικά. Ο Λέων επέμενε όλοι οι επισκέπτες του να παραμένουν γονατιστοί καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης· όσοι ανήκαν στο περιβάλλον του παρέμεναν υποχρεωτικά ορθοί όσο ήταν παρόντες· λέγεται ότι

δεν απηύθυνε ούτε μία λέξη στον αμαξά του μέσα σε 25 χρόνια. Δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει ότι, μετά τον θάνατό του, οι καρδινάλιοι επιζήτησαν μια αλλαγή – και την πέτυχαν. Ο Καρδινάλιος Τζουζέππε Σάρτο (Giuseppe Melchiorre Sarto), που πήρε την ονομασία Πίος Ι', ήταν χωρικός, γιος του ταχυδρόμου του χωριού και μιας μοδίστρας από την περιφέρεια του Βένετο της ΒΑ. Ιταλίας, ο πρώτος μετά τον Σίξτο Ε', ο οποίος είχε αναγορευθεί πάπας περισσότερο από τρεις αιώνες νωρίτερα. Ο Πίος Ι' πέρασε οκτώ χρόνια

ως ιερέας σε ενορία και, παρότι υπηρέτησε στη συνέχεια ως επίσκοπος της Μάντουα και Πατριάρχης Βενετίας, ουσιαστικά και κατά βάθος παρέμεινε πάντοτε ένας ιερέας ενορίας· καθ' όλη τη διάρκεια της παπικής του θητείας παρέδιδε προσωπικά μαθήματα για την κατήχηση κάθε Κυριακή απόγευμα. Δεν έφερε ούτε ίχνος της μεγαλοπρέπειας ή της αυστηρότητας ή της ψυχρής αποστασιοποίησης του προκατόχου του – αντιθέτως, ήταν θερμός, προσιτός και, πάνω απ' όλα, προσγειωμένος.

Ο καρδινάλιος Τζάκομο ντέλλα Κιέζα (1854-1922), εξελέγη ως Πάπας Βενέδικτος ΙΕ' στις 3 Σεπτεμβρίου 1914. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Πάπας Βενέδικτος ΙΕ' κηρύσσει το 1921 την έναρξη του συνεδρίου των καθολικών στη Ρώμη.

Αμέσως μετά την αναγόρευσή του εισήγαγε μεταρρυθμίσεις εντός του κόλπου της ίδιας της Εκκλησίας. Εξορθολόγησε τη λειτουργία της Κουρίας, μειώνοντας τα 37 διαφορετικά τμήματά της σε 19. Αναθεώρησε και επανακωδικοποίησε τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Ξαναέγραψε, ουσιαστικά, τη σύνοψη και την κατήχηση. Πραγματοποίησε, επίσης, εκτεταμένες αλλαγές στην εκκλησιαστική μουσική. Μέσα στον 19ο αιώνα, ο παραδοσιακά μεσαιωνικός της χαρακτήρας είχε υποχωρήσει προς χάριν συνθέσεων με έντονη επιρροή από την ιταλική όπερα, με πιο εμφανή παραδείγματα το *Ρέκβιεμ* του Βέρντι και τη μαγευτική *Μικρή Επίσημη Λειτουργία* του Ροσσίνι. Ο πάπας αποκήρυξε σθεναρά την τάση αυτή και ζήτησε την επιστροφή των γρηγοριανών ύμνων και της ψαλμωδίας. Επίσης, ξεκίνησε μια εκστρατεία με σκοπό να ενθαρρύνει όλους τους καθολικούς να μετέχουν πιο συχνά στη Θεία Κοινωνία. Μερικές φορές τον χρόνο, τόνιζε, δεν ήταν αρκετές – οι καλοί καθολικοί θα έπρεπε να επικοινωνούν κάθε μέρα ή, τουλάχιστον, μία φορά την εβδομάδα. Η ηλικία

της Πρώτης Κοινωνίας υπήρξε άλλη μία μεγάλη αλλαγή που εισήγαγε: έως τότε, τα παιδιά κοινωνούσαν για πρώτη φορά μεταξύ της ηλικίας των 12 και των 14 ετών· εφεξής, θα μπορούσαν να κοινωνούν από τα επτά. Ήταν η αρχή της παράδοσης που παρατηρούμε και σήμερα σε ολόκληρο τον καθολικό κόσμο – τα κοριτσάκια με τα λευκά φορέματα και τα πέπλα τους, τα αγοράκια με τις γραβάτες, τα δώρα και ο οικογενειακός εορτασμός μετά το γεγονός.

Ο Πίος Ι' εργάστηκε σκληρά και κατόρθωσε πολλά, όμως δεν είχε την επίδραση του Λέοντα και του Πίου Θ' στην Ευρώπη και παγκοσμίως. Ήταν πολύ ήσυχος, πολύ ταπεινός, πολύ άγιος – και αυτή η αγιότητά του τον εμπόδιζε να εκτιμήσει την πρωτότυπη σκέψη. Οι καθολικοί διανοούμενοι θεολόγοι σε Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία και Αγγλία, οι οποίοι έκαναν ό,τι μπορούσαν προκειμένου να απελευθερώσουν τη θρησκεία από τα δεσμά του μεσαιωνικού σχολαστικισμού και να συμφιλιώσουν την πίστη τους με τις φιλοσοφικές ιδέες και με τις συναρπαστικές επιστημονικές, ιστορικές και

αρχαιολογικές ανακαλύψεις που χαρακτηρίζαν τον νέο αιώνα, βρήκαν μπροστά τους έναν πάπα που δεν αντιπαθούσε απλώς, αλλά μαχόταν ενεργά και με αδιαλλαξία τις ιδέες τους. Το 1907, ο Πίος Ι΄ δημοσίευσε την εγκύκλιο «*Pascendi Dominici Gregis*» (Ανατρέφοντας το Ποίμνιο του Κυρίου) με την οποία, μέσα σε 93 σελίδες, καταδίκασε τον «μοντερνισμό» ως «μία επιτομή από όλες τις αιρέσεις». Ένας ιστορικός των ημερών μας περιέγραψε την εγκύκλιο ως «*την σπίθα που γρήγορα φούντωσε σε επικράτηση της τρομοκρατίας*».³ ο πάπας και ο γραμματέας του κράτους, Καρδινάλιος Ραφαέλ Μέρρυ δελ Βαλ (Rafael Merry del Val y de Zuñeta), ένας αγγλοτραφής Ισπανός, ενέκριναν προσωπικά τη δημιουργία μιας οργάνωσης ονόματι Εταιρεία του Αγίου Πίου Ε΄, η οποία, ουσιαστικά, έγινε μια μυστική αστυνομία, φιμώνοντας τις φιλελεύθερες καθολικές εφημερίδες, ανοίγοντας κρυφά με τον αιτιό επιστολές, ακόμη και χρησιμοποιώντας προβοκάτορες προκειμένου να παγιδεύσουν φιλελεύθερους ώστε να ενοχοποιηθούν από μόνοι τους. Την οργάνωση διοικούσε ένας εξαιρετικά καταχθόνιος ιερέας, ο Μονσινιόρ Ουμπέρτο Μπενίνι (Umberto Benigni). Μεταξύ των θυμάτων του ήταν οι καρδινάλιοι αρχιεπίσκοποι Παρισίων και Βιέννης, καθώς και ολόκληρη η κοινότητα Δομινικανών του Φρίμπουργκ.

Παρά τη φαινομενική εσωστρέφεια της ενασχόλησής του με τις υποθέσεις της Εκκλησίας, ο Πίος Ι΄ διείδε πολύ καθαρά, κατά το δεύτερο ήμισυ της θητείας του, την αμείλικτη πορεία των ευρωπαϊκών δυνάμεων προς τον πόλεμο – έναν πόλεμο που, αναπόφευκτα, θα έστρεφε καθολικούς εναντίον καθολικών και θα έφερνε, πιθανότατα, πολύ μεγαλύτερες καταστροφές από κάθε άλλον πόλεμο στην ιστορία. Αυτό του προξενούσε μεγάλη στενοχώρια, πολλώ μάλλον επειδή γνώριζε ότι ήταν ανίσχυρος να τον απο-

τρέψει. Έχει ειπωθεί συχνά ότι η έκρηξη του πολέμου στα τέλη Ιουλίου 1914 επέσπευσε τον θάνατό του, που επιήλθε τρεις εβδομάδες αργότερα, την 20ή Αυγούστου. Μπορεί πράγματι να έγινε έτσι: όμως, ο πάπας ήταν ήδη 79 ετών και τον περασμένο χρόνο είχε υποστεί καρδιακή προσβολή. Το πιθανότερο ήταν πως δεν θα είχε αντέξει πολύ περισσότερο, έτσι κι αλλιώς.

Ιδιαίτερα στον θεολογικό τομέα, ο Πίος δεν έμεινε χωρίς επικριτές, αν και κανείς δεν αμφέβαλλε για την καλοσύνη της καρδιάς του. Μετά τον φοβερό σεισμό που χτύπησε τη Μεσσίνα το 1908, ο Πίος Ι΄ γέμισε το Βατικανό με άστεγους πρόσφυγες πολύ πριν η ιταλική κυβέρνηση σηκώσει έστω και το δαχτυλάκι της για να τους βοηθήσει. Δεν επιζητούσε χάρες, ούτε για τον εαυτό του ούτε για την οικογένειά του: ο αδελφός του παρέμεινε ταχυδρομικός υπάλληλος, ενώ οι τρεις αδελφές του συγκατοικούσαν σε στενάχωρες συνθήκες στη Ρώμη και ο ανιψιός του εξακολούθησε να υπηρετεί ως απλός ιερέας ενορίας. Όπως ήταν επόμενο, αγαπήθηκε όσο κανείς από τους δύο προκατόχους του και πολύ σύντομα μεγάλα πλήθη προσκυνητών κατέφθαναν για να προσευχηθούν στον τάφο του στην κρύπτη του Αγίου Πέτρου. Το 1923, μια εικοσαετία μετά τη στέψη του, ξεκίνησε η μακρά διαδικασία της αγιοποίησής του, η οποία δεν προχώρησε εντελώς ομαλά: ο γραμματέας του κράτους, Καρδινάλιος Πιέτρο Γκάσπαρι (Pietro Gaspari), έφερε αποδείξεις ότι ο πάπας είχε «*εγκρίνει, ευλογήσει και ενθαρρύνει μια μυστική κατασκοπευτική οργάνωση εκτός και υπεράνω της ιεραρχίας ... ένα είδος Ελευθεροτεκτονίας μέσα στην Εκκλησία, κάτι ανήκουστο στην εκκλησιαστική ιστορία*». Όμως, αυτά θεωρήθηκαν πταίσματα και αγνοήθηκαν: το 1954, ενώπιον ενός πλήθους που, σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς, έφτανε τα 800.000 άτομα, ο

Η Μάχη του Σομ το 1916, ήταν μια από τις πιο ολέθριες μάχες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Με περισσότερα από ένα εκατομμύριο θύματα καταγράφεται ως μία από τις πιο αιματηρές μάχες στην ανθρώπινη ιστορία.

Πάπας Πίος ΙΒ΄ τον ανακήρυξε επισήμως άγιο, αναβιβάζοντάς τον σε ένα επίπεδο που κανείς πάπας δεν είχε γνωρίσει μετά τον Πίο Ε΄, ο οποίος είχε πεθάνει σχεδόν τέσσερις αιώνες νωρίτερα.⁴

Η εκλογή ενός Γενοβέζου αριστοκράτη, του Καρδινάλιου Τζάκομο ντέλλα Κιέζα (Giacomo della Chiesa), ως Πάπα Βενέδικτου ΙΕ΄ προσέληνε άμεσα πρόβλημα στο Βατικανό: έχοντας γεννηθεί επικίνδυνα πρόωρα, ο Βενέδικτος δεν είχε φτάσει ποτέ σε φυσιολογικό ύψος, ώστε ακόμη και το μικρότερο σε μέγεθος από τα

ράσα, που περίμεναν έτοιμα για τον νέο πάπα, κρέμονταν επάνω του σαν κουρτίνα. Λέγεται δε ότι είχε πει χαμογελώντας στον ράφτη του Βατικανού: «Αγαπητέ μου, με ξέχασες εμένα;» Στην Μπολόνια, όπου είχε υπηρετήσει ως αρχιεπίσκοπος, ήταν γνωστός ως «ο μικρούλης», όμως η ονομασία δεν οφειλόταν τόσο στο ύψος του όσο στο γεγονός ότι ο Πίος Ι΄ και ο Καρδινάλιος Μέρρυ δελ Βαλ έτρεφαν βαθιά καχυποψία προς το πρόσωπό του και η ιδιότητα του μέλους στο Ιερό Κολλέγιο, η οποία κανονικά συνό-

δευε το αξίωμα, δεν του αποδιδόταν σκόπιμα και ο μελλοντικός Βενέδικτος έλαβε, εντέλει, το κόκκινο καπέλο του τρεις περίπου μήνες πριν από τη στέψη του. Ίσως μάλιστα δεν εξεπλάγη ιδιαίτερα αμέσως μετά, όταν ένα από τα πρώτα έγγραφα που εμφανίστηκαν στο γραφείο του ήταν μια αποκήρυξη του προσώπου του, η οποία είχε πρόσφατα προετοιμαστεί κατόπιν αιτήματος του προκατόχου του. Μία από τις πρώτες του ενέργειες ήταν να απομακρύνει από τα καθήκοντά του τον πρώην προϊστάμενό του Μέρρυ δελ Βαλ, χωρίς να του δώσει καλά-καλά τον χρόνο να αδειάσει το γραφείο του. Στη συνέχεια, έβγαλε από τη μέση τον Μονσινιόρ Μπενίνι και το κατασκοπευτικό του δίκτυο, επιτρέποντας στην Κουρία να ανασάνει και πάλι πιο ελεύθερα.

Η θητεία του Βενέδικτου ήταν καταδικασμένη πριν καν ξεκινήσει, επισκιαζόμενη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Καθώς τόσο πολλοί άνθρωποι από το ποίμνιό του πολεμούσαν και στα δύο στρατόπεδα, δεν είχε άλλη επιλογή παρά να υιοθετήσει μια στάση αυστηρότατης ουδετερότητας, επιρρίπτοντας ίσες ευθύνες και στις δύο πλευρές για την αιματοχυσία και αφιερώνοντας όλη του την ενέργεια στη διαπραγμάτευση μιας ειρηνικής λύσης που θα έδινε τέλος σε «αυτό το τρομερό μακελειό», όπως το περιέγραφε. Στο μεταξύ, έκανε ό,τι μπορούσε για να μετριάσει τα βάσανα του κόσμου: άνοιξε στο Βατικανό μια υπηρεσία για την ανταλλαγή τραυματιών αιχμαλώτων πολέμου, κατορθώνοντας τελικά τον επαναπατρισμό κάπου 65.000 ατόμων, έπεισε την Ελβετία να δεχτεί ασθενείς με φυματίωση από όποιον στρατό και αν προέρχονταν, ενώ λίγο έλειψε να οδηγήσει το Βατικανό στη χρεοκοπία με τις αμέτρητες επιχειρήσεις ανακούφισης του πληθυσμού.⁵

Δυστυχώς, όσο και αν πάσχιζε να παραμείνει αμερόληπτος, αναπόφευκτα

κάθε μία από τις δύο πλευρές τον κατηγορήσε ότι ευνοούσε την άλλη – και οι Σύμμαχοι είχαν, οπωσδήποτε, πολύ περισσότερους λόγους να τον κατηγορήσουν, καθώς οι Γερμανοί είχαν προσφερθεί, μετά την ήττα των Ιταλών, να τον βοηθήσουν να ανακτήσει από τη Ρώμη την κοσμική εξουσία για την Αγία Έδρα.⁶ Ακόμη, τον τρομοκρατούσε το ενδεχόμενο μιας νίκης των Ρώσων, οπότε η Ορθοδοξία θα γνώριζε μεγάλη εξάπλωση προς δυσμάς. Μετά τη Ρωσική Επανάσταση ο φόβος αυτός μεταβλήθηκε αιφνιδίως σε ελπίδα – ότι θα ήταν, επιτέλους, δυνατό να διακανονιστεί κάποια συμφιλίωση με την Ορθοδοξία, που θα την επανέφερε στους κόλπους της καθολικής πίστης. Ήδη από τον Μάιο του 1917 ίδρυσε μια σύνοδο για τις Εκκλησίες της Ανατολής, ενώ ακολούθησε η ίδρυση ενός Παπικού Ινστιτούτου Ανατολικών Σπουδών στη Ρώμη. Οι προσπάθειές του, ωστόσο, έπεσαν στο κενό, καθώς ο Λένιν κήρυξε πόλεμο ενάντια στη θρησκεία και, αφού ανέλαβε την εξουσία, υπέβαλε άμεσα τόσο την Ορθόδοξη όσο και την Καθολική Εκκλησία της Ρωσίας σε φονικές διώξεις.

Η επιτυχία της ιταλικής κυβέρνησης, που εισήλθε στον πόλεμο το 1915, έπεισε τους Συμμάχους να αποφύγουν οποιαδήποτε σχέση με τον πάπα, στερώντας του έτσι, προς αποκάλυπτη απογοήτευσή του, την εκπροσώπηση στις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις του 1919. Το μόνο που μπόρεσε να κάνει ήταν να καταγγείλει την κυβέρνηση ως «εκδικητική» – όπως πράγματι ήταν. Πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του προσπαθώντας να διασφαλίσει τη θέση της Εκκλησίας στη μεταπολεμική Ευρώπη. Η επιτυχία του στην προσπάθεια αυτή ήταν εκπληκτική. Όταν ξεκινούσε τη θητεία του το 1914, ο αριθμός των ξένων χωρών που εκπροσωπούσαν διπλωματικά στην Αγία Έδρα δεν ξεπερνούσε τις 14· όταν η θητεία του έληξε το 1922, ο αριθ-

Ο Πάπας Βενέδικτος το 1919 ευλόγησε το Ιταλικό Λαϊκό Κόμμα που είχε ιδρύσει ο Ντον Λουίτζι Στούρτσο (1871-1959).

μός αυτός είχε φτάσει τις 27 χώρες, μεταξύ των οποίων και η Βρετανία, που έστελνε για πρώτη φορά μετά τον 17ο αιώνα επιτετραμμένο για να την εκπροσωπεί. Το 1921 αναθέρμανε τις σχέσεις της Εκκλησίας ακόμη και με τη Γαλλία, την οποία είχε κατευνάσει πολύ η κίνηση του πάπα να αγιοποιήσει την Ιωάννα της Λορραίνης το 1920. Αν και το Παπικό Ζήτημα παρέμεινε ανεπίλυτο, ο Βενέδικτος έκανε τουλάχιστον τα πρώτα βήματα για την επίλυσή του. Το 1919 ευλόγησε το Ιταλικό Λαϊκό Κόμμα που είχε ιδρύσει ο Ντον Λουίτζι Στούρτσο (Don Luigi Sturzo), πατέρας της Χριστιανικής Δημοκρατίας στην Ιταλία, ακυρώνοντας ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό την εγκύκλιο «Non Expedit» (Δεν Είναι Σκόπιμο) του Πίου Θ'.⁷ Τρία χρόνια αργότερα, το Κόμμα είχε γίνει η δεύτερη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική ομάδα. Στη συνέχεια, το 1920, ήρθε την απαγόρευση που είχε επιβάλει η Εκκλησία στους καθολικούς αρχηγούς κρατών για τις επίσημες επισκέψεις στο Ανάκτορο του Κυριναλίου (επίσημη κατοικία, από το 1870, του βασιλιά της Ιταλίας).

Ο θάνατος του Βενέδικτου σε ηλικία μόλις 67 ετών, στις 22 Ιανουαρίου 1922 (εξαιτίας μιας προσβολής από γρίπη, η οποία μετατράπηκε αιφνιδίως σε πνευμονία) εξέπληξε την Ευρώπη. Καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του είχε παραμείνει σχετικά αφανής· μια πρόσφατη βιογραφία του, μάλιστα, φέρει τον τίτλο *Ο Άγνωστος Πάπας*. Αυτό δεν οφειλόταν αποκλειστικά στον πόλεμο. Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους προκατόχους του, δεν ήταν ευειδής, ούτε κατά κανέναν τρόπο χαρισματικός. «*Με το ελάχιστο εντυπωσιακό παράστημά του και με το ανέκφραστο πρόσωπό του*», έγραψε ένας Αμερικανός δημοσιογράφος, «*δεν επιδεικνύει ούτε πνευματική ούτε κοσμική μεγαλοπρέπεια*». Ο γραμματέας της βρετανικής διπλωματικής αποστολής προχώρησε ακόμη περισσότερο, δηλώνοντας ότι «*ο πάπας ήταν, ορισμένως, μια μετριότητα. Διέθετε τη νοοτροπία ενός επαρχιώτη Ιταλού ενοριακού ιερέα που ελάχιστα ταξίδευε και εφάρμοζε μια περίπλοκη και μπερδεμένη μέθοδο για τη διεξαγωγή των υποθέσεών του. ... Δεν*

Γάλλοι ιερείς υπηρετούν ως νοσοκόμοι στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Γάλλος ιερέας διασχίζει πεδίο μάχης όπου κείτονται νεκροί στρατιώτες.

ήταν ικανός ούτε να αρθεί σε μεγάλη ύψη ούτε να ελέγξει αποτελεσματικά την καθημερινή ρουτίνα της διοικητικής μηχανής του ... ήταν κάπως εμμονικός και οξύθυμος».

Η περιγραφή αυτή δεν ήταν ολότελα δίκαιη. Ο Βενέδικτος είχε, άλλωστε, 20ετή εμπειρία στο Βατικανό, ενώ είχε επιδείξει παραδειγματικό έλεγχο της Μπολόνια, η οποία υπήρξε πάντοτε μια δύσκολη έδρα. Δεν μπορούσε να κάνει κάτι για να βελτιώσει την εμφάνισή του ή τη δημόσια εικόνα του, ούτε μπορούσε, όπως ο Λέων και ο Πίος, να εντυπωσιάσει τα αδιάκοπα πλήθη των προσκυνητών που δεχόταν καθημερινά σε ακρόαση – ένα πλήθος που, εξαιτίας του πολέμου, είχε μειωθεί στο ελάχιστο. Παραμένει γεγονός, ωστόσο, ότι, παρά την τεράστια ανθρωπιστική στήριξή του προς τις δύο εμπόλεμες πλευρές, ελάχιστα εντυπωσίασε την Ιταλία ή τον κόσμο ολόκληρο. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι, πέραν του τάφου του στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου, το μοναδικό μνημείο προς

τιμήν του ανεγέρθηκε (ποιος θα το περίμενε!) από τους Τούρκους, στο προαύλιο του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Πνεύματος στην Κωνσταντινούπολη, και φέρει την επιγραφή «Ο μεγάλος Πάπας της παγκόσμιας τραγωδίας ... ευεργέτης όλων των λαών, ανεξαρτήτως εθνικότητας ή θρησκευτικών πεποιθήσεων». Κάποιος, τουλάχιστον, έδειξε ευγνωμοσύνη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ο Μπουλανζέ κόντεψε να διαπράξει πραξικόπημα, όμως έχασε το σθένος του. Διέφυγε στις Βρυξέλλες, όπου αργότερα αυτοπυροβολήθηκε επάνω στον τάφο της ερωμένης του. Σύμφωνα με τη δημοσιογράφο Καρολίν Ρεμύ (Caroline Rémy), που έγραφε με το ψευδώνυμο Σεβερίν, «ξεκίνησε ως Καίσαρ, συνέχισε ως Κατιλίνας και κατέληξε ως Ρωμαίος...».
- 2 Ο *Καθολικός Πολιτισμός*, περιοδικό των Ιησουιτών της Ρώμης, εξακολούθησε να διακηρύσσει την ενοχή του ΝτρεΫφους ακόμη και αφού του δόθηκε χάρη: ο αρχισυντάκτης, Πατήρ Ραφφαέλε Μπαλλερίνι

(Raffaele Ballerini), ισχυριζόταν ότι οι Εβραίοι είχαν «αγοράσει όλες τις εφημερίδες και τις συνειδήσεις στην Ευρώπη» προκειμένου να τον αθώσουν. Λίγα χρόνια ωρότερα, το 1881 και το 1882, το ίδιο περιοδικό είχε υποστηρίξει ότι υπήρχε ένας γενικός νόμος «δεσμευτικός για τη συνείδηση όλων των Εβραίων που απαιτούσε το αίμα ενός χριστιανού παιδιού». Κάθε χρόνο, συνέχιζε, οι Εβραίοι «σταυρώνουν ένα παιδί», το οποίο «πρέπει να πεθάνει με βασανιστήρια». Βλ. J. Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, Λονδίνο 1999, σ. 28.

3 Eamon Duffy, *Saints and Sinners*, Yale University Press 1997, σ. 250.

4 «Η έκταση της κατάρπτωσης των αγιοποιήσεων στη Ρωμαϊκή Εκκλησία στις ημέρες μας, σε σημείο που αποτελούν απλές χειρονομίες στο παιχνίδι της εκκλησιαστικής πολιτικής, φαίνεται από την αγιοποίηση αυτού του πάπα από τον Πίο ΙΒ' το

1954 και από την οσιοποίηση του Πίου Θ' το 2000. [...] Το γεγονός ότι το Βατικανό άνοιξε, πολύ πρόσφατα, το αρχείο της Ιεράς Εξέτασης μόνον ως το 1903, όταν στον παπικό θρόνο ανέβηκε ο Πίος Ι', δείχνει πόσο φοβούνται οι άνθρωποι εκεί την αλήθεια» Η. Küng, *The Catholic Church*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2001, σ. 173.

5 Σύμφωνα με τον Ιταλό ιστορικό Νίνο Λο Μπέλλο, ο γραμματέας του κράτους Καρδινάλιος Γκάσπαρι υποχρεώθηκε να λάβει δάνειο από τον Ρόθτσιλντ για να πληρώσει το κονκλάβιο του 1922.

6 Οι σχέσεις του πάπα με τη Γερμανία εξομαλύνθηκαν, επίσης, σε μεγάλο βαθμό μετά το 1917 χάρη στην έξυπνη διπλωματία του νούντσιου, Μονσινιόρ Εουτζένιο Πατσέλλι, που αργότερα θα γινόταν πάπας με την ονομασία Πίος ΙΒ'.

7 Το διάταγμα του 1868 που απαγόρευε στους Καθολικούς να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της Ιταλίας.

Ο Τζον Τζούλιους Νόργουιτς (John Julius Norwich) είναι Άγγλος ιστορικός και ταξιδιωτικός συγγραφέας. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Πουλάκου.

ΘΩΡΗΚΤΟΝ «ΑΒΕΡΩΦ», ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1921, ΠΡΟΠΟΝΤΙΣ «Βαπτίζεται η δούλη του Θεού Αβερωφίνα...»

του ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Το «Θωρηκτόν της Νίκης» στον Βόσπορο

Κατά το έτος 1921 το Θωρηκτό «Αβέρωφ» («Θωρηκτό της Νίκης» για τους Έλληνες και «διαβολοβάπορο» [σεϊτάν παπόρ] για τους «αθαλάσσωτους εξ ανατολών γείτονας») βρισκόταν στη θαλάσσια περιοχή της Κωνσταντινούπολης εκτελώντας περιπολίες στην Προποντίδα και στη Μαύρη Θάλασσα. Υπενθυμίζεται ότι με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο επικρατήσας συμμαχικός στόλος (Μοίρα του Αιγαίου) είχε εισπλεύσει στη Θάλασσα του Μαρμαρά και το Βόσπορο μαζί με το εμβληματικό σκαρί του «Αβέρωφ».

Ανά την Πόλιν των ονείρων...

Συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο (από την άνοιξη του 1921 έως το καλοκαίρι του 1922), εντός του πλοίου βρισκόταν –ως εφημέριος του Βασιλικού Ναυτικού– ο Σπετσιώτης αρχιμανδρίτης Ανδρέας Τριανταφύλλου (μετέπειτα Μητροπολίτης Τριφυλίας και Ολυμπίας), ο οποίος, με κάθε ευκαιρία, πραγματοποιούσε βιωματικούς περιπάτους στη Βασιλεύουσα, καταγράφοντας αναλυτικά τις εντυπώσεις του, υπό τύπον προσωπικού ταξιδιωτικού ημερολογίου. Τα επόμενα χρόνια, τα γλαφυρά κείμενά του δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Οι Τρεις Ιεράρχαι* σε συνέχειες,

με τον τίτλο: «Ανά την Πόλιν των ονείρων». Ενδεικτικά, μερικές από τις πλέον χαρακτηριστικές επικεφαλίδες, εκ των εν λόγω περιηγήσεων είναι: «Η Αγία Σοφία», «Επταπύργιον», «Πατριαρχείον», «Αγία Ειρήνη», «Μονή Στουδίου», «Πύλη Ρωμανού», «Ναός Σεργίου και Βάκχου»...

«Βάπτισις θήλεος τέκνου»

Όμως, έντονα ιδιαίτερο και συμβολικό ενδιαφέρον εστιάζεται στη μοναδική περίπτωση μιας βάπτισης «θήλεος τέκνου» που έλαβε χώρα ακριβώς την παραμονή των Χριστουγέννων του 1921, εντός του «Αβέρωφ». Συγκεκριμένα, δέκα ημέρες πριν από τη μεγάλη εορτή της Γέννησης του Θεανθρώπου, το θωρηκτό είχε λάβει εντολή (...για ευνόητους λόγους) να αποπλεύσει από τον λιμένα της Βασιλεύουσας «*όπως τα Χριστούγεννα εορτασθώσι έξω της Κων/πόλεως*». Έτσι, ο «Αβέρωφ» κινήθηκε προς τα νότια παράλια της Προποντίδας πραγματοποιώντας ολιγοήμερες ενδιαμέσες στάσεις στην Κίο, στα Μουδανιά και στην Πάνορμο. Με αυτό τον τρόπο οι πολυάριθμοι (και ευαισθητοποιημένοι) Έλληνες κάτοικοι των συγκεκριμένων πόλεων δεν άφησαν ανεκμετάλλευτη τη μοναδική ευκαιρία «*ίνα ίδωσι και θαυμάσωσι και προσκυνήσωσι και καταφιλήσωσι το τετιμημένον*

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Το Θωρηκτό «Αβέρωφ» στην Κωνσταντινούπολη το 1918. Ελαιογραφία του Λυκούργου Κογεβίνα (Αθήνα, Ιστορικό-Εθνολογικό Μουσείο). ΚΑΤΩ: Χάρτης των Προικοννήσων, όπου στο κάτω κεντρικό μέρος βρίσκεται η Αλώνη.

Φωτογραφία της οικογένειας Ζαφείρη Ν. Μαρίνου και Βαρβάρας το γένος Ι. Ευδοξιάδη. Τονίζεται ότι, παρά τις συνεχιζόμενες αντιξοότητες, το ζεύγος Μαρίνου επέλεξε να αποκτήσει τελικά εννέα τέκνα! (Άννα, Πάννης, Νίκος, Όλγα, Αβερωφίνα, Φωτεινή, Στέλλα, Μαριγώ, Ευδόξιος).

σκάφος, διευθυνόμενοι πρώτα πρώτα προς την εκκλησίαν του πλοίου ίνα ανάψωσι κηρία εις τον άγιον Νικόλαον». Ως αυτόπτης μάρτυρας αυτών των αυθόρμητων εκδηλώσεων του μικρασιατικού λαού, ο Ανδρέας Τριανταφύλλου σημειώνει, έμπλεος συγκίνησης: «Ω ευσέβεια του Έλληνος, ω πατροπαράδοτος αυτού θρησκευτικότης [...] Ω ιερά χώρα της Μικράς Ασίας που και αν προς σε στραφώ δεν θα συναντήσω σωρείαν εθνικών και θρησκευτικών αναμνήσεων. Είσαι η κοιτίς του χριστιανικού ελληνισμού, είσαι η χώρα εκείνη, εν η μεγάλα στοιχεία κεκοίμηται». Παρενθετικά, ο εκ Σπετιών ιερέας μάς δίνει και κάποιες «τεχνικές» πληροφορίες της εποχής, όπως ότι η χρονοαπόσταση Κωνσταντινούπολη - Κίος ήταν περίπου τεσσερισήμισι ώρες ατμοπλοϊκώς, ενώ απαιτείτο ο μισός χρόνος από αυτόν για να καλυφθεί η διαδρομή Προύσα - Μουδανιά με το τρένο.

Στη συνέχεια, αφηγείται ο εφημέριος του Βασιλικού Ναυτικού, ο «Αβέρωφ» αγκυροβόλησε στον τελικό προορισμό του, στα μαγευτικά Μαρμαρονήσια..., «εις την μικράν και συμπαθή νησίδα της Αλώνης προ του χωρίου αυτής Πασά-Λιμάν ένθα ορίσθη όπως τελεσθώσιν τα Χριστούγεννα. Η νήσος έχει πολλά μοναστηριακά κτήματα ανήκοντα εις την Μονήν Κουτλουμουσιού εν Αγίω Όρει και εις τον Πανάγιον Τάφον. Έχει όμως και ιδίαν Μονήν, το “Παραδείσιον” επ’ ονόματι της Αγίας Παρασκευής τιμωμένην. Πλησίον δε του Πασά-Λιμάν υπάρχει και ο τάφος των λειψάνων της Αγίας Μάρτυρος Βάσσης».

Μετά από λίγο, μια «πενιχρά λέμβος» που πλεύρισε το Θωρηκτό αποβίβασε δύο άνδρες οι οποίοι ζήτησαν να δουν τον ιερέα Ανδρέα Τριανταφύλλου και να τον παρακαλέσουν «όπως το θυγάτριον του ενός εξ αυτών [ονόματι Ζαφειρίου Ν.

Μαρίνου συζύγου της Βαρβάρας, το γένος Ιωάννη Ευδοξιάδη] *βαπτισθή την επιούσαν επί του “Αβέρωφ”*». Ο αρχιμανδρίτης μετέφερε το αίτημα στον Κυβερνήτη Οικονόμου «*όστις πάνυ προθύμως επέτρεψε τούτο και προσεφέρθη όπως αυτός μετά των αξιωματικών παραστή ως ανάδοχος. Την επομένην, εορτήν της οσιομάρτυρος Ευγενίας προσήλθεν όλον σχεδόν το χωρίον ίνα παρευρεθῇ εἰς το μυστήριον του βαπτίσματος μετά του εφημερίου ιερομονάχου Αρκαδίου. [...] Ετελέσθη το μυστήριον και εδόθη εἰς το κοράσιον το διπλούν όνομα “Αβερωφίνα-Ευγενία” το μέν διά το θωρηκτόν, το δε διά την τιμωμένην αγίαν. Μετά ταύτα οι πάντες προσήλθον εἰς την αίθουσα των δεξιώσεων, ίνα λάβωσι διάφορα αναψυκτικά...*».

Κατόπιν, ο αρχιμανδρίτης αφηγείται τα τεκταινόμενα με ψυχογραφική διάθεση, τονίζοντας το άδολο και ανιδιοτελές

του χαρακτήρα των φιλακόλουθων Αλωνιατών, υπογραμμίζοντας παράλληλα την καθοριστική συνεισφορά σύμπαντος του ελληνικού λαού κατά την ερανική πανσιτρατιά που οδήγησε στην απόκτηση του ανίκητου Θωρηκτού.

«*Διέκρινε τις ψυχάς αθώας, εἰς τας οποίας δεν επέδρασε ο ψευδής πολιτισμός ίνα επιχύση το δηλητήριον αυτού και καταστήση τους ανθρώπους εκείνους ύπουλους και ιδιοτελείς· διέκρινε τις ψυχάς, αι οποίαι με λαχτάραν ανέμενον την αυριανήν μεγάλην εορτήν ίνα εκφρασθώσι ψυχικώς. Ομολογώ ότι παρέστην εν τω θωρηκτώ εἰς πλείστας επισήμους δεξιώσεις και συναθροίσεις εν τη αιθούσῃ ταύτῃ, αλλ’ ουδεμία ἐξ αυτών με συνεκίνησε τοσοούτω και κατέθελξε την ψυχὴν μου, όσο η των απλοϊκῶν τούτων και αθῶων ανθρώπων, οι οποιοι διά της πίστεως ἐπὶ αἰῶνας τηρήσεως των πατροπαράδοτων ἐγένετο αφορμὴ όπως μη εκλεί-*

Πάνορμος. Η Μονή της Αγίας Τριάδος την ημέρα της Πανηγύρεως.

ψη το Ελληνικόν Γένος από προσώπου της γης και οι οποίοι διά των ιδρώτων και μόχθων αυτών οικονόμησαν το χρέμα, όπως κατασκευασθή το μεγαλοπρεπές τούτο πολεμικόν σκάφος, το οποίον τούσakis ενέβαλεν εις τρόμον τον αθαλάσσωτον και βάρβαρον εχθρόν».

Οι μεγάλες θρησκευτικές εορτές στα πολεμικά πλοία

Ταυτόχρονα, ο Ανδρέας Τριανταφύλλου –ως εν ενεργεία εφημέριος του Πολεμικού Ναυτικού– κάνει μνεία στην ιδιαιτερότητα που έχει ο εορτασμός των μεγάλων θρησκευτικών εορτών (εν όρμω ή/

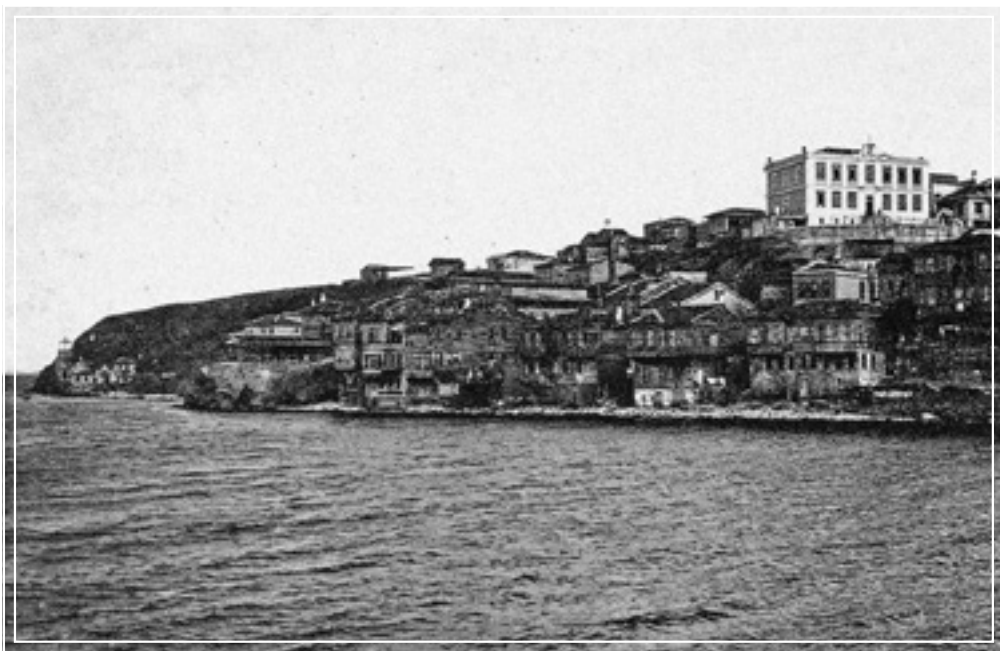

και εν πλω) στα πολεμικά πλοία καθό-
τι... «η μονοτονία του ναυτικού βίου δεν
κάμνει τοσούτω καταφανείς επί των πο-
λεμικών πλοίων τας μεγάλας εορτάς της
Εκκλησίας μας, διότι καθ' όλας τας ημέ-
ρας η αυτή αέναος υπηρεσία οφείλει να
διεξάγεται. Πλην όμως κατά τας μεγάλας

ταύτας εορτάς επισπεύδονται οι καθαρι-
σμοί του πλοίου και των πυροβόλων,
αργούσι τα πολεμικά γυμνάσια και εξοι-
κονομείται χρόνος ίνα οι ναύται ενδυθώ-
σι τας επισήμους στολάς των και προ-
σελθώσιν εις την Εκκλησίαν. Πάντες φι-
λοτιμούνται κατά την εορτήν ταύτην να
ψάλλωσι και ούτως επαναφέρομαι εις
την συνήθειαν της αρχαίας Εκκλησίας,
καθ' ην το εκκλησίασμα ολόκληρον υπή-
χει και υπέψαλλε παρακολουθούν τους
πρωτοψάλτας. Μετά την απόλυσιν της
λειτουργίας οι αξιωματικοί μετά του
ιερέως περιέρχονται τα συσσίτια των

Αυτές τις νοτιοδυτικές ακτές του Κυανού
Κόλπου (Συγή και Τρίγλια, φωτ. 1965) παρέ-
πλευσε το «Αβέρωφ» το Δεκέμβριο του 1921,
κινούμενο από την Κίο και τα Μουδανιά προς
την Πάνορμο και τα Μαρμαρονήσια (ΠΗΓΗ:
Προποντίδα, μια θάλασσα της Ρωμιοσύνης,
Ακύλας Μήλας, Αθήνα 1992). Η λαϊκή Μούσα
της Προποντίδας μάς βοηθά να ανασύρουμε
μνήμες... «Ανάμεσα σε Τρίλλια, Συγή και
Μουντανιά, καράβι αρμενίζει με δεκαοκτώ
πανιά». ΚΑΤΩ: Πανοραμική άποψη των Μου-
δανιών σε επιστολικό δελτάριο του 1900.

Η ελληνική συνοικία Πανόρμου με το κτίριο της Αστικής Σχολής στο βάθος ψηλά. Αριστερά στην ακροθαλασσιά, η Ιερά Μονή Αγίας Τριάδος. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Πρόσοψη από παραθαλάσσιο σπίτι στην Αλώνη (φωτ. 1972).

ναυτών και υπαξιωματικών ευχόμενοι τα «έτη πολλά», το αυτό δε πράττουν και ούτοι δι' επιτροπών προς τους αξιωματικούς. Το πλοίον επαίρει μέγαν σημαϊστολισμόν κατά την ημέραν ταύτην, αφ' ου προηγουμένως προ του χαράξη η αυγή οι προβολείς του πλοίου διεσκόρπισαν δέσμας ηλεκτρικού φωτός προς απάσας τας διευθύνσεις εις σύμβολον του από του σπηλαίου της Βηθλεέμ ανατείλαντος κατ' εκείνην την νύκτα ανεσπέρου φωτός της Θεότητος!».

Οι άξιοι ανάδοχοι επισκέπτονται την οικογένεια του Ζαφείρη Μαρίνου

Βέβαια, οι ευόρκως υπηρετούντες αξιωματικοί του «Αβέρωφ» αποδείχτηκαν και συνεπείς ...ανάδοχοι αφού το απόγευμα των Χριστουγέννων επισκέφθηκαν τη μικρή Αβερωφίνα στο χωριό της «ένθα συγκεντρώθησαν οι προύχοντες και τότε το

πρώτον εμάθαμεν ότι η νήσος εκκλησιαστικώς υπάγεται εις την Μητρόπολιν Προικοννήσου, ότι κατά την διάρκειαν του Ευρωπαϊκού πολέμου εξετοπίσθησαν παρά των Νεοτουρκών οδηγηθέντες εις το εσωτερικόν της Μικράς Ασίας χίλιοι επτακόσιοι κάτοικοι εκ των τεσσάρων της νήσου χωρίων, εξ ων μετά την κατάπαυσιν του πολέμου επέστρεψαν μόνον επτακόσιοι, των λοιπών χιλίων αποθανόντων εκ των κακουχιών και της πείνης και ότι εις την νήσον ταύτην είχε καταφύγη οικογενειακώς εις Γάλλος στρατηγός του Μ. Ναπολέοντος, εξορισθείς παρ' αυτού εκ Γαλλίας και ούτινος οι απογόνοι σώζονται εισέτι εγκατεστημένοι εις την απέναντι Μικρασιατικήν χώραν».

Τέλος, κλείνει την αφήγησή του ο Αρχιμανδρίτης, «κατέλαβεν ημάς η εσπέρα και διά τούτο επιστρέφομεν εις το πλοίον εν δριμυτάτῳ ψύχει με την εντύπωσιν ότι τα εφειτενά Χριστούγεννα τυγχάνουσι

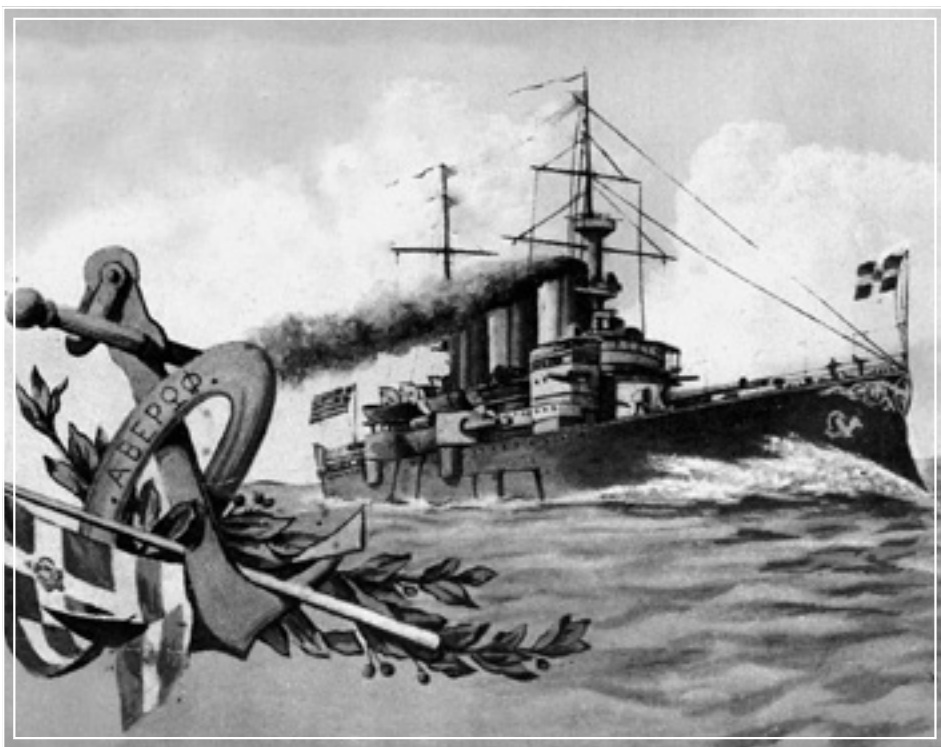
*μία από τας ωραιότερας εορτάς, ας ποτέ εν ηρεμία, γαλήνη και ευσεβεία διέλθω-
μεν κατά τον μέχρι τούδε βίον μας».*

Η Αβερωφίνα προσφυγοπούλα στην Αχαΐα

Δυστυχώς, η συνέχεια είναι λίγο-πολύ γνωστή. Σε μερικούς μήνες το μέτωπο κατέρρευσε, η μικρασιατική ήττα έλαβε διαστάσεις Ολοκαυτώματος και εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες χριστιανοί εκδιώχθηκαν από τις πατρογονικές εστίες τους. Τα караβάνια της προσφυγιάς συμπάρρυσαν στο διάβα τους *«τας αθώας ψυχάς»* από τις αφοκέντητες ακτές της Βιθυνίας και την περιοχή της Προικοννήσου. Έτσι, εξανδραποδίστηκαν και οι κάτοικοι από *«την μικράν και συμπαθή νησίδα της Αλώνης»* παίρνοντας μαζί τους την εικόνα της αγίας Βάσσης από το ομώνυμο εκκλησάκι που είχαν κατορθώσει να χτίσουν το 1911. Τραγικός ο ξεριζω-

μός, δύσκολο και το ριζοβόλημα στα νέα χώματα! Η Αβερωφίνα με τους συγγενείς της και δεκάδες οικογένειες Αλωνιατών-Πασαλιμανιωτών βρέθηκαν –μετά μυρίων βασάνων– στην ευλογημένη γη της Αιγιάλειας. Στον εκεί δημιουργηθέντα προσφυγικό συνοικισμό, η αναδεκτή του «Αβερωφ» έφτασε ως τα βαθιά γεράματα αποκτώντας, μαζί με τον σύζυγό της Κωνσταντίνο, δύο παιδιά (Παναγιώτη και Στέλλα) και τρία εγγόνια (Ευγενία, Αμαλία, Σπύρο). Σημειώνεται ότι η Αβερωφίνα επέλεξε το όνομα Στέλλα για τη μοναχοκόρη της, εις μνήμην της ομώνυμης μικρής αδερφής της, η οποία απεβίωσε σε ηλικία μόλις 17 ετών τη δεκαετία του '40.

Ακόμα και σήμερα, όταν ο ανώνυμος διαβάτης (σαν άλλος Ανδρέας Τριανταφύλλου) περιηγηθεί στους δρόμους αυτής της γειτονιάς, θα αφουγκραστεί τη βαθύτερη και απόκοσμη ηχώ της οδωνυμίας του τόπου... οδός Ελλησπόντου,

Από τις πρώτες απεικονίσεις (1911) σε καρτ ποστάλ του θωρηκτού «Αβέρωφ».

Προποντίδος, Κυζίκου, Μαρμαρά, Προϊκοννήσου, Κούταλης. Ίσως για λίγες στιγμές η καρδιά του να φτερουγίσει «ένθα οδεύει ο αστήρ», σε εκείνα τα φωταγωγημένα Χριστούγεννα του 1921, στην Αγία Άννα στο Βόρι, στην «Παναγιά στα δέντρα», στο Παραδείσι και στο κατάστρωμα του Αβέρωφ... στο θαλασσοφίλητο Πασά-Λιμάν, όπου ακόμα αντηχεί ένα διαχρονικό και υπερβατικό «Χριστός γεννάται, δοξάσατε...».

Καλά Χριστούγεννα!!!

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στους υπέροχους ανθρώπους του προσφυγικού συνοικισμού, οι οποίοι «πάνυ προθύμως» μας έδωσαν κάποιες πρώτες πληροφορίες, ανανεώνοντας μαζί μας το ραντεβού για το άμεσο μέλλον...

Με σεβασμό, αγάπη και νόστο, η παρούσα προσπάθειά μας αφιερώνεται εξαιρετικά στη Γυναίκα-Σύμβολο «Αβερωφίνα» καθώς και στη μνήμη όλων εκείνων που χάθηκαν κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922...

ΠΗΓΕΣ

Ημερολόγιον του Θωρηκτού Γ. Αβέρωφ, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού (Υ.Ι.Ν.).

Μητρώο Πλοίου – Θ/Κ Αβέρωφ, ψηφιοποιημένο αρχείο (CD), Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού (Υ.Ι.Ν.).

Ναυτική Ελλάς 998 (Δεκ. 2016).

Προσωπικό-οικογενειακό αρχείο, απόσπασμα ημερολογίου (Δεκέμβριος 1921): «Τα περυσινά Χριστούγεννα» του Αρχιμανδρίτη Ανδρέα Τριανταφύλλου.

Ν. Σταθάκης, *Θ/Κ Γ. ΑΒΕΡΩΦ*, 1999.

Ο Ιωάννης Μιχαήλ Μιχαλακόπουλος είναι ανθρωπογεωγράφος ερευνητής.

Η ΟΡΟΘΕΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ ΤΟΥ 1881

(Ελληνικοί στρατιωτικοί σταθμοί στη μεθόριο)

του ΓΙΑΝΝΗ ΣΚΟΥΛΑ

Πενήντα χρόνια μετά τα πρώτα σύνορα, η Ελλάδα διευρύνεται. Ξεφεύγει από τα στενά όρια της Στερεάς. Αποκτά τη Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου, συνδέεται με την Ευρώπη μέσω του σιδηροδρόμου, ντύνεται φράγκικα και έχει πρωθυπουργό τον Τρικούπη. Τα νέα σύνορα της προσδίδουν αυτοπεποίθηση. Ωριμάζει. Το θέμα που ακολουθεί αποτελεί μια άγνωστη πτυχή στην ιστορία της χώρας. Η *Ιστορία Εικονογραφημένη* παρουσιάζει τη μεθοριακή γραμμή του 1881, που καταγράφεται για πρώτη φορά, ως αποτέλεσμα μιας μοναδικής και πολυετούς έρευνας.

ΤΑ σύνορα μεταξύ του νεοπαγούς Ελληνικού Βασιλείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οριστικοποιήθηκαν με τον Διακανονισμό της Κωνσταντινουπόλεως που υπεγράφη στις 21 Ιουλίου 1832 και επικυρώθηκε με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 30 Αυγούστου του ίδιου χρόνου.¹ Η χαραχθείσα μεθοριακή γραμμή βάδιζε περίπου στα σημερινά όρια της Στερεάς, ξεκινώντας από τις εκβολές του ποταμού Γραδίτza στον Παγασητικό Κόλπο, μεταξύ Κόπραινας και Μενιδίου, αφήνοντας το στενό του Μακρυνόρους στην Ελλάδα, στην οποία περιήλθε επίσης και η νότια ακτή του Αμβρακικού, πλην του φρουρίου της Πούντας στο Άκτιο.

Η πρώτη αυτή οροθετική γραμμή της χώρας επιβίωσε επί 49 χρόνια. Μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878, ακολούθησαν μια σειρά από νέες Συνθήκες και Πρωτόκολλα που οδήγησαν, μεταξύ των άλλων, στη Διεθνή Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως (24 Μαΐου 1881), με βάση την οποία παραχωρούνταν στην Ελλάδα το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας (πλην της επαρχίας Ελασσόνας) και μέρος της Ηπείρου (ο νομός Άρτας ανατολικά του Αράχθου). Η κατάληψη των νέων εδαφών έγινε ειρηνικά μέχρι τις 2 Οκτωβρίου 1881, ενώ η Ελλάδα υποχρεώθηκε να αποζημιώσει τις τουρκικές περιουσίες των κατοίκων στις περιοχές που προσαρτήθηκαν.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, και με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων,² αυξήθηκε η έκταση του Ελληνικού Βασιλείου κατά 13.395 τ. χλμ. και στον πληθυσμό των 1.679.470 (στατιστική 1879) προστέθηκαν

περίπου 300.000 νέοι κάτοικοι.³ Ας μη λησμονούμε εξάλλου ότι είχε προηγηθεί το 1864 και η παραχώρηση των Ιονίων Νήσων από τις εγγυήτριες δυνάμεις Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, μετά την παραίτηση της Μεγάλης Βρετανίας από την προστασία του Ιονίου Κράτους.⁴

Τα νέα χερσαία σύνορα της Ελλάδας ξεκινούσαν τέσσερα χιλιόμετρα νοτίως του Πλαταμώνα και διέσχιζαν την κορυφογραμμή του Κάτω Ολύμπου μέχρι το όρος Γοδαμάν (σημ. Γκονταμάνη) έως το ύψος της Ελασσόνας. Με την Τσαριτσάνη να παραμένει στα χέρια των Τούρκων, η οροθετική γραμμή διέσχιζε τη Μελούνα, παραχωρώντας τον Τύρναβο στην Ελλάδα και κατέβαινε νοτίως έως την κορυφογραμμή του όρους Ζάρκος, στρίβοντας βορειοδυτικά μέχρι τα Αντικάσια. Από εκεί κατευθυνόταν δυτικά για να συναντήσει το όρος Χάσια, αφήνοντας στην ελληνική επικράτεια το Αγιοφύλλο και, φτάνοντας στην περιοχή της Κατάρas, στρεφόταν απότομα νότια, εγκαταλείποντας το Μέτσοβο στην Τουρκία, συναντούσε τους Καλαρρύτες και ακολουθώντας τον Καλαρρύτεικο ποταμό και στη συνέχεια τον Άραχθο, κατέληγε στον Αμβρακικό Κόλπο. Ταυτοχρόνως, η περιοχή του Ακτίου (Πούντα) περιερχόταν στην Ελλάδα.

Με την εγκαθίδρυση των νέων συνόρων τα δύο κράτη προέβησαν σε θωράκιση έναντι της νεοσύστατης οροθετικής γραμμής. Τα παλαιά στρατιωτικά φυλάκια πέρασαν στη λήθη και νέα, πιο σύγχρονα, πιο λειτουργικά και κυρίως πιο ανθεκτικά στα σύγχρονα όπλα έκαναν την εμφάνισή τους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, έστω και εν αποσα-

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Τα ερείπια του οθωμανικού στρατώνα Πούρλια (1881) στο χωριό Νέοι Πόροι, πάνω από τον Πλαταμώνα. **ΜΕΣΗ:** Το παλιό κτίσμα του Ανω Κλεφτ Γεντίκ («Στρατί—ή Στρατή—Γκορτζά» το 1897) στην Καλλιπεύκη δείχνει να ακουμπά κουρασμένα στο νεόκτιστο κυνηγητικό περίπτερο. **ΚΑΤΩ:** Ο οθωμανικός σταθμός-φρούριο του 1897 στο διάσελο της Διάβασης της Μελούνας.

Μπούρνα Τρύπα, ελληνικός σταθμός (1881 και 1897) κοντά στη Μελούνα, έξω από το σημερινό Βοτανοχώρι Τυρνάβου. Ο ομώνυμος οθωμανικός βρισκόταν μόλις 20 βήματα απόσταση και σήμερα υπάρχουν μόνον ίχνη του. ΜΕΣΗ: Ο ελληνικός σταθμός Προφήτης Ηλίας Τυρνάβου, κοινός στις δύο οροθετικές, 1881 και 1897. Από το διάσελο του ομώνυμου υψώματος που οδηγεί στο Δαμάσι, εποπτεύει τον Τύρναβο και όλο τον θεσσαλικό κάμπο. ΚΑΤΩ: Συνύπαρξη δύο μεγάλων μεθοριακών σταθμών στην κώκη της Τρυπημένης, επάνω από το στενό του Τιταρήσιου ποταμού. Αριστερά ο ελληνικός του 1881 και 1897 και σε απόσταση 9,5 μ. το φρούριο των Οθωμανών του 1897.

θρώσει, παρέμενε ανώτερη της Ελλάδας σε οικονομική ευρωστία. Οι στρατώνες της κατά μήκος των συνόρων ήταν σαφώς μεγαλύτεροι, στιβαρότεροι και ασφαλέστεροι των ελληνικών. Είχαν τοίχους φαρδύτερους, διέθεταν περισσότερες πολέμιστρες και, όταν δεν προφυλάσσονταν από δύο πεντάπλευρους πύργους, υποστηρίζονταν από έναν (ή συχνά και δύο) στρογγυλό και μεγάλο και τις περισσότερες φορές ήταν διώροφοι. Οι ελληνικοί ήταν εμφανώς ταπεινότεροι, με έναν διώροφο πύργο στο ένα τους άκρο, και απλώνονταν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα σε ένα επίπεδο. Μεγαλύτερο κτίσμα σημαίνει περισσότερο ανθρώπινο δυναμικό, ασφαλέστερη άμυνα, δυναμικότερη επίθεση. Η διαφορά στην αντοχή των δομικών υλικών είναι φυσικό να έχει άμεση επίδραση στα ερείπια του παρόντος. Συνεπώς, είναι εύλογη η σημερινή παρουσία περισσότερων οθωμανικών κτισμάτων απ' ό,τι ελληνικών, μολονότι συνέβη πολλάκις οι ντόπιοι να κατεδαφίζουν αμέσως μετά την ένταξή τους στη μητέρα Ελλάδα το τουρκικό σημείο αναφοράς στην υποδούλωση.

Νικόλαος Σχινάς, ο περιπατητής-κατάσκοπος των συνόρων

Ο ταγματάρχης του Μηχανικού Νικόλαος Θ. Σχινάς περπάτησε τη νέα συνοριακή γραμμή, καταγράφοντας ελληνικά και οθωμανικά στρατιωτικά κτίρια, πηγές, διαβάσεις, μοναστήρια, χωριά, πληθυσμούς και ιδιοκτησίες. Μολονότι η έκδοση του βιβλίου χρονολογείται το 1886, δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε το οδοιπορικό, αν και πιθανολογείται το 1885, αφού στη σ. 51, καταγράφοντας τον οθωμανικό σταθμό *Καραβίδα*, τονίζει: «Κατά δε το έτος 1885 διά των σταθμευόντων στρατιωτών κατεσκευάζετο και επιμήκης στρατών». Εξάλλου, αναφέρεται σε σταθμούς ήδη κατηργημένους και χρειάζεται ικανός χρόνος για

να αντιληφθούν και τα δύο στρατηγεία κάποιες λάθος τοποθετήσεις. Προφανώς η πορεία του Σχινά δεν είχε χαρακτήρα περιήγησης αλλά αποτελούσε αποστολή του Γενικού Επιτελείου, με σκοπό την πληροφόρησή του περί των συνθηκών που επικρατούσαν στα νεοαποκτηθέντα βόρεια σύνορα της χώρας, πληροφορίες χρήσιμες σε ενδεχόμενες μελλοντικές στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η απλώς ενδιαφέρουσα σήμερα, μα πολύτιμη για εκείνη την εποχή, διαίρεση του συνόλου της γραμμής, αναλόγως της δυνατότητας εξεύρεσης καύσιμης ύλης (ξυλείας) και ύδρευσης των σταθμών, καταδεικνύει τη βαθύτερη αιτία του οδοιπορικού του.

Η οροθετική και οι σταθμοί

Η παρούσα έρευνα αφορά την παρουσία των καταλοίπων επί του εδάφους της δεύτερης συνοριακής γραμμής του σύγχρονου ελληνικού κράτους και επικεντρώνεται στους ελληνικούς στρατιωτικούς σταθμούς. Ακολουθώντας τα χνάρια του Σχινά, ο γράφων ανακάλυψε στρατιωτικά κτίσματα –τα περισσότερα σε απρόσιτες κορυφές βουνών– που τα φωτογράφησε και τα κατέγραψε σε gps. Αυτά ταυτοποιήθηκαν με τη βοήθεια των ιστορικών χαρτών και την καταλυτική συμβολή των ντόπιων της κάθε περιοχής. Με μαύρα πλάγια στοιχεία αναφέρονται οι ελληνικοί σταθμοί και με πλάγια οι οθωμανικοί.

Για τη φύλαξη της νέας οροθετικής γραμμής, η Ελλάδα ανέπτυξε πέντε τάγματα με έδρες τη Ραψάνη, τον Τύρναβο, τα Τρίκαλα, την Καλαμπάκα και την Άρτα αντίστοιχα, ενώ η Τουρκία έξι τάγματα (με έδρες σε Καρυά, Δομένικο, Δεσκάτη, Γρεβενά, Μέτσοβο και Φιλιππιάδα).⁵ Κατά μήκος των συνόρων η Ελλάδα εγκατέστησε 82 μεθοριακούς σταθμούς και η Τουρκία 103.⁶ Ορισμένοι ήταν απλά φυλάκια, άλλοι αποτελούσαν έδρα λόχου και μερικοί, οι οποίοι βρίσκονταν σε

Το ελληνικό τελωνείο στο Μπογάζι (1881 και 1897) λίγο έξω από τον Τύρναβο, στη βόρεια όχθη του ποταμού Τιταρήσιου. Στο εσωτερικό των τοίχων, ψηλά στο ταβάνι σώζονται υπόνοιες γαλάζιας επίχρωσης από την εσωτερική διακόσμηση. Το αντίστοιχο οθωμανικό κτίσμα έχει κατεδαφιστεί.

οδούς/περάσματα, εκτελούσαν ταυτοχρόνως χρέη τελωνείου, ενώ σε κεντρικές αρτηρίες λειτουργούσε αυτόνομα η κρατική τελωνειακή μηχανή. Κάποιοι εξ αυτών χαρακτηρίζονται «εαρινοί», υποδεικνύοντας πως εγκατελείπονταν κατά τη χειμερινή περίοδο, πιθανότατα λόγω του πυκνού χιονιού που έκανε τη διάβαση απροσπέλαστη. Ο Σκινάς αναφέρει κατά την περιοδεία του δεκαεννέα ελληνικούς και πέντε οθωμανικούς σταθμούς ως καταργημένους και δεν τους καταμετρά. Προστιθέμενοι στους εν λειτουργεία, το σύνολο ανεβαίνει σε 101 ελληνικούς και 108 οθωμανικούς· εντούτοις, η επιτόπια έρευνα έφερε στην επιφάνεια –μάλλον από μια παιχνιδιάρικη διάθεση της τύχης– 116 και 116 αντιστοίχως. Είναι προφανές πως, όταν μερικοί καταργούνταν, κάποιοι άλλοι χτιζόνταν.

Παράδοξο για τη σημερινή πραγματικότητα είναι πως η «νεκρή ζώνη» μεταξύ

των συνόρων των δύο κρατών μοιάζει να ήταν κάτι το ελαστικό που εξαρτιόταν από το ανάγλυφο του εδάφους. Δεδομένου πως ο κάθε στρατός αποζητούσε οι σταθμοί του να βρίσκονται στο υψηλότερο δυνατό σημείο, παρατηρείται το εξής φαινόμενο: σε ορεινούς όγκους η απόσταση των φυλακίων των δύο χωρών να ξεπερνά το ένα χλμ. (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ελληνικός σταθμός Τζούρβα Μαντριά και ο οθωμανικός σταθμός Λάμπρουνο, στις πλαγιές δύο βουνών με απόσταση 1,13 χλμ.),⁷ εν αντιθέσει με τον (τρίτο κατά σειρά) ελληνικό σταθμό Βίγλα «εις ολίγων βημάτων απόστασιν [του οποίου] κείται ο ομώνυμος Β' και εκ δύο καλυβών οθωμανικός».⁸ Αντιλαμβάνεται κανείς τις σχέσεις που δημιουργούνταν ανάμεσα στους στρατιώτες των δύο χωρών, όπου ο ένας δανειζόταν τσιγάρο από τον διπλανό του.

Στην πλειονότητά τους οι σταθμοί διατηρούν την ίδια ονομασία άσχετα με την

Οθωμανικός σταθμός Σιδεροπάλουκο, σήμερα ένα σκηνικό δύο τοίχων. Από το 1881 έως τους νικηφόρους για την Ελλάδα Βαλκανικούς, επόπτευε τον κάμπο, απέναντι από τον ορεινό όγκο της Τρυπημένης.

εθνικότητά τους και απλώς αναφέρεται η ένδειξη «ελληνικός» ή «οθωμανικός». Αυτό βέβαια αφορά την ελληνική ονοματοδοσία· δεν διαθέτουμε στοιχεία για το πώς ονόμαζαν από τη μεριά τους οι Οθωμανοί τα φυλάκια. Το όνομα λαμβάνεται από ένα τοπόσημο (Τρία Πλατάνια, Κοτρώνι), λόγω γεωγραφικής ιδιαιτερότητας (Ψιλοράχη, Διάσκελο), από μια πηγή (Κατή Βρύση, Βρύση Χατζή), από εκκλησίες και ξωκλήσια (Άγιος Αθανάσιος, Προφήτης Ηλίας), από τουρκικά ή σλάβικα τοπωνύμια (Χασάν Μελούνα, Καρά Τεπέ, Νεζερό, Ντοβίζντιανα) ή από ονόματα ιδιοκτητών της γης ή των χωριών –τσιφλικάδες–, Ελλήνων ή Τούρκων (Λιάκου Ταμπούρια, Κερασιά –του– Σίνα, Μάνδρα Χότζα).

Ραψάνη, το «Ολύμπιο» τάγμα

Το πρώτο ελληνικό φυλάκιο βρισκόταν κάτω από τον Πλαταμώνα και ονομαζό-

ταν *Τρία Πλατάνια*, με το ομώνυμο οθωμανικό απέναντί του, 4.750 μ. από το φρούριο του Πλαταμώνα και 600 μ. από την ακτή.⁹ Σήμερα στη θέση του υψώνεται ο τοιμεντένιος σιδηροδρομικός σταθμός των Νέων Πόρων με το μοναδικό εναπομείναν –πλην ξερό– πλατάνι (το 2016, τελευταία φορά που πέρασε από εκεί ο γράφων). Ανήκε στο Τάγμα της Ραψάνης, που διηύθυνε τέσσερις λόχους με έδρες την Αιγάνη, τον Πυργετό, τη Ραψάνη και το Νεζερό (σημ. Καλλιπεύκη). Ακολουθούν *Ζορμπάς* και *Βίγλα*, λιθοσσωροί. Στις 15-19 Αυγούστου 1882 οι Οθωμανοί τοποθέτησαν 12 στρατιώτες στην ελληνική θέση Καραλί Δερβέν, πλησίον του Ζορμπά και εντός του ελληνικού εδάφους, οι Έλληνες αντέδρασαν και οι αψιμαχίες οδήγησαν στον θάνατο πέντε Ελλήνων στρατιωτών και «*ουκ ευαρίθμων*» Οθωμανών, αλλά και στην απόδοση στην Ελλάδα των θέσεων Καραλί Δερβέν, Γούνιτσα

Ο ελληνικός σταθμός Πυραμίδα (1881 και 1897). Οι κάτοικοι του απέναντι χωριού Μεγάλο Ελευθεροχώρι μπορούσαν μόνο να τον κοιτάζουν και να ελπίζουν· μέχρι το 1912 κατοικούσαν στην Τουρκία... ΜΕΣΗ: Το βυζαντινό χωριό Σμόλια είχε ήδη εγκαταλειφθεί, όταν οι Οθωμανοί έχτισαν το φυλάκιο του Κάστρου (1881 και 1897), στα όρια της σημερινής Αγρελίας Τρικάλων. ΚΑΤΩ: Το σημείο εκβολής του Καλαρρύτικου στον Άραχθο. Η νοτιοδυτική εσχατιά της Ελλάδας από το 1881 έως την απελευθέρωση.

(στο στενό του Καλαμακίου), του χωριού Γκριτζόβαλι (σημ. Βοτανοχώρι, στη Μελούνα) και του χανιού του Ζυγού.¹⁰ Οι επόμενοι *Κέδρος, Στεφάνι, Προφ. Ηλίας Αιγάνης, Καραγιάννης, Τσουγκρί, Κλαρί* και *Κοτρώνι* δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον είτε γιατί απομένουν μόνο λίγες πέτρες είτε διότι δεν υπάρχουν καθόλου. Ο *Κόκα Λειβάδι*, με εμφανή έναν γωνιακό τοίχο ύψους 50 εκ. και τα σκαψίματα από κυνηγούς θησαυρών, ισορροπεί σε μια λεπίδα της κορυφής του βράχου και, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Σχινάς, με καθαρό ουρανό διακρίνεται το Άγιο Όρος. Και η μαύρη είσοδος του μεταλλείου χρωμίου στο Κοτρώνι το οποίο κατονομάζει, εγκαταλελειμμένο ήδη από το 1875, δεν έχει αλλάξει διόλου. Το χωριό Νεζερό, δίπλα στην αποξηραμένη το 1921 λίμνη Ασκουρίδα, ακόμη παραλίμνιο, αν και «*προς αποξήρανσιν της λίμνης εγένοντο εργασίαι τινές, αλλ' εγκατελείφθησαν*»,¹¹ διέθετε ελληνικό και οθωμανικό στρατό και τελωνεία, καθώς αποτελούσε διάβαση προς Ραψάνη και Γόννους. Οι σταθμοί *Καραβίδα, Ανάληψη, Περδίκι* και *Ραφανόστρατα* προηγούνται των καταργημένων Άνω και Κάτω Κλεφτ-Γεντίκ, με καθόλου έως ελάχιστα ευρήματα, πλην του Άνω Κλεφτ-Γεντίκ, ο λιθόκτιστος τοίχος του οποίου σήμερα χρησιμοποιείται ως αντιστήριξη σύγχρονου κυνηγετικού περιπτέρου.¹² Λιθοσωρός απομένει μόνο από τα *Δύο Δέντρα*, ενώ ο *Γκονταμάνης*, με το μεγαλύτερο υψόμετρο στον Κάτω Όλυμπο, διατηρεί δύο μισούς τοίχους. Από τους οθωμανικούς, αντέχουν οριακά στον χρόνο ο μεγάλος στρατώνας στην *Πούρλια* (σημ. Νέοι Πόροι), με τη γωνία του φρουρίου όρθια ακόμη, και ο σταθμός *Κατή Βρύση* κοντά στην Καλλιπεύκη, καλυμμένος από βάτα. Σώζεται επίσης ο οθωμανικός στρατώνας τάγματος στην *Καρυά*, που ανακαινισμένος έχει μετατραπεί στο σχολείο του χωριού.

Το πέρασμα της Μελούνας

Οι επόμενοι σταθμοί μέχρι την Κούτρα διοικούνταν από το Τάγμα του «*Τουρνάβου*» (κατά τη γραφή του Σχινά), με λόχους στον Τύρναβο, τη Δερβέν Μελούνα (Πέρασμα της Μελούνας), το Γκριτζόβαλι (σημ. Βοτανοχώρι) και το Ρεβένι (σημ. στενά Καλαμακίου στον Πηνειό). Εξαιτίας του ορεινού ημικυκλίου που δημιουργείται γύρω του, από τον Κάτω Όλυμπο, τα βουνά της Μελούνας και την υπώρεια του όρους Ζάρκου, ο Τύρναβος ήταν περικυκλωμένος από στρατό και των δύο κρατών και διέθετε τους περισσότερους σταθμούς (20, που όμως μαζί με τους καταργημένους του Σχινά φτάνουν τους 32). Αλλά και σήμερα διαθέτει το μεγαλύτερο μέρος των καλοσυντηρημένων σταθμών –μαζί με την περιοχή των Τρικάλων– ίσως λόγω του ότι οι τριγύρω κορυφογραμμές, καθώς δεν έχουν την παραμικρή βλάστηση, μα ούτε και το ελάχιστο οικιστικό ενδιαφέρον, σπάνια πατιούνται από ανθρώπου πόδι. Τα ελληνικά φυλάκια *Μπαϊρακτάρης, Σουβλισμένος, Λιάκου Ταμπούρια, Κορομηλιά, Ταφίλ Βρύση, Μπατσός, Μελούνα, Χασάν Μελούνα, Μπέη Λάκκα, Δρεπάνι, Λοσφάκι, Ταβέρνα* και *Κούτρα*, όπως και οι καταργημένοι *Μενεξές, Πρ. Ηλίας Γκριτζόβαλι, Αρπάκι, Πλαγιά, Διπλή Ράχη, Διάσκελο, Δεμίρ Καζή, Άνω Λατόμι* και *Παλιοκαλύβα*, βρίσκονται σε φυσική κατάσταση που κυμαίνεται από αυτήν ενός λιθοσωρού έως αυτήν ενός περιγράμματος από πέτρες στο έδαφος, με ύψος δόμων έως τις οκτώ πέτρες σε μία ή δύο γωνίες. Αντιθέτως, οι ελληνικοί σταθμοί *Μπούρνα Τρύπα, Προφήτης Ηλίας Τουρνάβου, Τρυπημένη, Σιδεροπάλουκο, Κάτω Λατόμι, Ρεβένι, ο στρατώνας στο Ρεβένι, το ελληνικό τελωνείο στο Μπογάζι* δίπλα στην κοίτη του Τιταρήσιου, καθώς και οι οθωμανικοί *Μπατσός* και *Σιδεροπάλουκο*, διατηρούν ακόμη κάποιους από τους τοίχους με τις

πολεμίστρες, τη διάταξη των εσωτερικών χώρων, τον πυργίσκο και την κυλινδρική σκοπιά στην είσοδό τους, όχι όμως και την τρίριχτη στέγη τους.

Στην περιοχή της Μελούνας, ψηλά στο πέραςμα και τα γύρω υψίπεδα, η ύπαρξη απειράριθμων ερειπίων καταντά την ταυτοποίηση αξεδιάλυτο αίνιγμα. Η μελέτη των δεδομένων και το κείμενο του Σχινά, που αναφέρεται στον σταθμό της Μελούνας ως «έχοντα οίκημα λιθόκτιστον προχείρου κατασκευής εκ ξηροτόικου αρμολογημένου... [και] ...έναντι αυτού και εις απόστασιν 30 βημάτων κείται ο ΚΔ' και στρατώνα λιθόκτιστον έχων ομώνυμος οθωμανικός»,¹³ οδηγούν στη σκέψη πως το μεγάλο οθωμανικό φρούριο στην κορυφή του διάσελου και το σαφώς μικρότερό του, αλλά και πολύ πέραν των 30 βημάτων κείμενο ελληνικό, ανήκουν στα σύνορα του 1897¹⁴ και χτίστηκαν για να σιγουρευτεί το πέραςμα. Σε μια απόσταση περίπου τεσσάρων χιλιομέτρων, όπου υπάρχουν τόσα υπολείμματα κτισμάτων διαφόρων μεγεθών και με δεδομένο πως και οι δύο οροθετικές γραμμές περνούσαν από εδώ, είναι πολύ λογικό η κάθε χώρα, αναλόγως των περιστάσεων, να έχτιζε και από ένα φυλάκιο, φρούριο ή στρατώνα. Εξάλλου, από εδώ ξεκίνησε ο πόλεμος του 1897 και μετά την οπισθοχώρηση των Οθωμανών και οι δύο χώρες θα θέλησαν να ενισχύσουν μια προβληματική περιοχή. Οι χάρτες της γραμμής του 1881 είναι απολύτως πλημμελείς, ενώ εκείνοι της γραμμής του 1897 δείχνουν βέβαια τα δύο φρούρια να υπάρχουν, όμως ο παλαιότερος από αυτούς σχεδιάστηκε μόλις το 1908. Συνεπώς, μπορεί κάλλιστα τα δύο κτίρια να έχουν χτιστεί οποτεδήποτε μεταξύ του 1886 (χρονολογία εκτύπωσης βιβλίου Σχινά) και του 1908.

Απορία δημιουργείται από την ύπαρξη δύο μεγάλων φρουρίων στην κορυφογραμμή Προφήτης Ηλίας Τυρνάβου, στη

θέση Τρυπημένη, με τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ελληνικού και οθωμανικού αντιστοιχώς και με απόσταση μεταξύ τους μικρότερη των 10 μ. Η σκιά του ενός πέφτει στις πολεμίστρες του άλλου. Η απάντηση πιθανότατα είναι και εδώ η κοινή πορεία των δύο μεθοριακών του 1881 και του 1897. Κατά την πρώτη μεθόριο, ο ελληνικός σταθμός ήταν αυτός που φαίνεται σήμερα. Ο Σχινάς τον περιγράφει σωστά, «έχων οίκημα μεγαλύτερον των ανωτέρω [άλλων σταθμών] μετά πύργου», όμως τοποθετεί τον οθωμανικό «μεσημβρινώς τούτου και εις απόστασιν 850 μέτρων».¹⁵ Κατά τη χάραξη των νέων συνόρων, προφανώς οι Οθωμανοί θεώρησαν άσκοπη την παρουσία του εκεί και έχτισαν το δικό τους μεγάλο φρούριο απέναντι από το ελληνικό. Φαντάζεται κανείς τη διάθεση με την οποία ξυπνούσαν κάθε πρωί οι Έλληνες στρατιώτες, βλέποντας μέτρο το μέτρο να υψώνεται μπροστά τους ένα τέτοιο κάστρο του εχθρού...

Ο πλέον απομακρυσμένος του τάγματος είναι ο σταθμός της Κούτρας. Εδώ, στο διάστημα 9 με 12 Μαΐου 1886, ελληνικά τμήματα του στρατού, με πρωτοβουλία των κατώτερων και πιο ευερέθιστων εθνικιστών αξιωματικών και χωρίς διαταγή της κυβέρνησης, εισέβαλαν στο οθωμανικό έδαφος, με αποτέλεσμα την αιχμαλωσία 280 ανδρών του 5ου Τάγματος Ευζώνων. Η σύρραξη, ως απόρροια του πολιτικού διχασμού μεταξύ Δηλιγιάννη και Τρικούπη, αποτέλεσε ένα κακό προοίμιο αυτού που θα ακολουθούσε έντεκα χρόνια αργότερα, με την κήρυξη του πολέμου από την Ελλάδα το 1897.¹⁶ Το αποτέλεσμα επί του εδάφους είναι ένας ακόμη οθωμανικός σταθμός στην πλαγιά του υψώματος, ο οποίος δεν αναφέρεται από τον Σχινά, αφού τα γεγονότα συνέβησαν κατά την περίοδο που τυπωνόταν το βιβλίο του, προφανώς πολύ αργά για να συμπεριληφθούν.

Οθωμανικός σταθμός Κούτρα. Εγκαταστάθηκε μετά τα γεγονότα του Μαΐου 1886. Ο στρογγυλός πύργος καταδεικνύει την εθνικότητά του.

Τα Τρίκαλα και το μοναδικό Κούτσοуро

Το Τάγμα των Τρικάλων ή Τσιότι (σημ. Φαρκαδόνα) είχε στη δικαιοδοσία του τη ραχοκοκαλιά της χώρας, με δεκαέξι σταθμούς και τρεις έδρες λόχων, στα χωριά Γριζάνο, Μαυρέλι και Ασπροκκλησιά. Οι ελληνικοί σταθμοί *Πέτρα*, *Γιάννη Καλύβα*, *Πυραμίδα*, *Βροντισμένη* και οι οθωμανικοί *Γιάννη Καλύβα*, *Καρά Τεπέ* και *Κάστρο* στέκονται όρθιοι, έχοντας απωλέσει τη στέγη τους, ενώ οι (ελληνικοί) *Προφήτης Ηλίας Ζάρκου*, *Άγιος Αθανάσιος*, *Τσόγκα Γαβριά*, *Φτελιάδα Τσεβρέχου*, *Κάστρο*, *Φλάμπουρο*, *Μεγάλη Ράχη Τσούκας* και *Αγία Παρασκευή* δεν αποτελούν παρά λιθοσωρούς, με τον ελληνικό Προφήτη Ηλία να βρίσκεται καταχωμένος, σκεπασμένος από μια

παχιά στρώση χλόης. Τα *Τρία Αλώνια*, ελληνικά και οθωμανικά, έχουν καταποντιστεί στα νερά της τεχνητής λίμνης Λογγά και τα *70 Αδέλφια* (ονομασία που παρέπεμπε σε οξυά που βρισκόταν εκεί με ισάριθμα κλωνάρια, που όμως ήδη επί Σκινά είχαν μείνει είκοσι) δεν υπάρχουν, ούτε βεβαίως και η ίδια η οξυά. Το *Κούτσοуро* όμως, στον γήλοφο πάνω από την Ασπροκκλησιά, είχε την εξαιρετική τύχη να μετατραπεί σε εκκλησία (Προφήτης Ηλίας) αμέσως μετά την απελευθέρωση. Τοιοιτοτρόπως σώθηκε ένα μοναδικό δείγμα ελληνικού στρατιωτικού σταθμού του 1881, αφού ακόμη και ο διώροφος πύργος διατηρεί τη σκεπή του και όλο το κτίσμα βρίσκεται σε άριστη κατάσταση. Στη δυτική πλευρά των ορέων του Ζάρκου, πάνω από το Γριζάνο

Συμβίωση θρησκευτικού και πατριωτικού συναισθήματος. Ο ελληνικός σταθμός Κούτσουρο (1881 και 1897) στέγασε την εκκλησία του Προφήτη Ηλία στην Ασπροκκλησιά Καλαμπάκας, αμέσως μετά την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Κι αυτό τον έσωσε.

και δίπλα στο βυζαντινό ομώνυμο φρούριο, πιθανότατα έργο του Ιουστινιανού, δημιουργείται μια φυσική δίοδος από την Ελασσόνα και τον Κάτω Όλυμπο προς τα Τρίκαλα και τη Δυτική Θεσσαλία. Εδώ συγκλίνουν πάλι τα σύνορα του 1881 και του 1897. Στρατιωτικά κτίρια και τελωνεία αμφοτέρων των χωρών και των μεθορίων κείτονται εν σειρά, δημιουργώντας αμφιβολίες στην ταυτοποίηση. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις πως κανένα από τα πέντε εμφανή σήμερα κτίσματα της περιοχής Γιάννη Καλύβα δεν ανήκει στη μεθόριο του 1881. Ειδική μνεία οφείλεται στον οθωμανικό σταθμό *Κάστρο*, ο οποίος βρίσκεται εντός αρχαίας μη ταυτοποιημένης οχύρωσης, που αποδίδεται στη μακεδονική περίοδο του 400 π.Χ. Ένα φυλάκιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας λοιπόν, μέσα σε ένα φυλάκιο της μακεδονικής αυτοκρατορίας, 2.300 χρόνια αργότερα.

Από την Καλαμπάκα στη βλαχόστρατα

Έπεται το Τάγμα της Καλαμπάκας με έδρες λόφων στο Βελεμίσι (σημ. Αγίοφυλλο), την Κουτσούφλιανη (πρώην Πλατάνιστος) και το Μαλακάσι με δεκαπέντε μεθοριακούς σταθμούς. Η δικαιοδοσία του ξεκινούσε από το σημερινό χωριό Θεοτόκος (Κερασιά Φλιάκα, από το όνομα του ιδιοκτήτη του χωριού), 6 χλμ. πριν από το Αγίοφυλλο, για να καταλήξει στο όρος Λάκμος, βορειότερα από το Χαλίκι. Τα υπολείμματα των κτισμάτων των σταθμών, ελληνικά και οθωμανικά, είναι πτωχότατα. Δεν σώζεται ούτε ένα

κτίριο. Είναι χαρακτηριστικό πως, από τους 15 ελληνικούς σταθμούς, οι *Δομένικο*, *Ταμπούρια*, *Τζουμανάλτα*, *Τζίνα* και *Οξυά Δεσπότη* δεν έχουν να επιδείξουν ούτε μία πέτρα. Ο γράφων οδηγήθηκε στα σημεία από κατοίκους της περιοχής¹⁷ και, αφού επιβεβαιώθηκε πως δεν υπάρ-

χουν λείψανα, καταγράφηκε καθ' υπόδειξή τους το πλησιέστερο δυνατό στίγμα. Τα ελληνικά φυλάκια *Δομένικο* και *Ταμπούρια* καθώς και τα οθωμανικά *Δομένικο*, *Καβούκας* και *Τραπέζι* οριοθετούσαν τα σύνορα στον κάμπο του Αγίουφυλλου. Σήμερα είναι μόνο χωράφια. Οι

Άγιος Ηλίας, *Βρύση Κουτσούφλιανης*, *Χάνι Ζυγού-Ζυγός* και *Μάνδρα Χότζα* αποτελούν λιθοσωρούς. Οι *Νιζάμηδες* και τα *Λάπατα* αποτελούν άγνωστα τοπωνύμια σε όποιον ντόπιο ρωτήθηκε, και ο *Τάφος του Μπίμπαση* και το *Δένδρο Τζώριτζη* ήταν απροσπέλαστα από βάτα

και σχοίνα, ενώ ο οθωμανικός *Τάφος του Μπίμπαση* έχει παραχωρήσει τη θέση του στην εκκλησία Αγία Τριάδα. Η *Λάκκα Δοκίμι* έχει μόλις αφήσει κάποια ίχνη δίπλα στην κεραία.¹⁸ Ωστόσο, στο χωριό *Κερασιά Φλιάκα*, η οικία που φιλοξενούσε τον ελληνικό σταθμό διατηρείται ακόμη.¹⁹ Στον οθωμανικό *Χάνι Σαΐτ Πασά* (όπου ο στρατιωτικός σταθμός συνυπήρχε με το χάνι και που η διάταξη των δωματίων είναι εμφανής 30 εκ. πάνω από το έδαφος), καθώς και στο Χάνι Ζυγού, είναι συνεχώς παρούσα, άλλοτε ως ανοιγμένος σύγχρονος χωματόδρομος και άλλοτε ως απλό μονοπάτι, η ονομαστή *Κάλε Μάρη*, η Μεγάλη Σιράτα των Βλάχων (*κάλε* = οδός) που ένωνε το Μέτσοβο με την περιοχή του Ασπροποτάμου, κεντρική αρτηρία της εποχής.

Άρτα, η πόλη των συνόρων

Η ιδιαιτερότητα του εδάφους επέδωσε στο Τάγμα της Άρτας τρεις λόχους ανισομερώς καταμερισμένους. Ο λόχος των Πραμάντων με τρεις μόλις σταθμούς, όλοι σήμερα σε κατάσταση λιθοσωρού· *Καλαρρύτες*, *Χριστοί* (*Χρηστοί* γράφει ο Σκινάς) και *Γέφυρα Σκλούπου* (σημ. Πολιτσάς). Οι Καλαρρύτες διέθεταν στρατώννα και λοιμοκαθαρτήριο στην έξοδο του χωριού προς το (οθωμανικό) Συρράκο, όπως και υποτελωνείο στη σημερινή οικία ιδιοκτησίας Χρήστου Κοταρέλα. Όμως το κοντραμπάντο άνθιζε· τις σκοτεινές νύχτες οι γυναίκες αντάλλασσαν τον ελεύθερο για τους Έλληνες καφέ με τον ελεύθερο για τους Οθωμανούς καπνό. Η συνάντηση γινόταν στα μισά του δύσβατου μονοπατιού στη χαράδρα του Καλαρρύτεκου.²⁰

Το μερίδιο ευθύνης του λόχου ήταν τεράστιο. Η μεθόριος ερχόμενη από το Χαλίκι και την κορυφή Περιστέρι του όρους Λάκμος, διέσχιζε την κορυφογραμμή μέχρι να συναντήσει τον ποταμό Χρούσα, τον μετέπειτα ονομαζόμενο

Καλαρρύτεκο. Είναι η περιοχή των συνόρων με τη μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ των ομοεθνών σταθμών και αυτό αφορά και τα δύο κράτη. Από τη Μάνδρα Χότζα μέχρι τους Καλαρρύτες υπήρχε η πρωτοφανής απόσταση των 28 χλμ. Χαώδες το κενό στην αμυντική γραμμή των δύο χωρών, που όμως καμία δεν ξόδεψε χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό να την επανδρώσει. Τα ψηλά απόκρημνα βουνά και τα βαθιά φαράγγια τις απέτρεψαν. Ο Καλαρρύτεκος (άλλοτε ως Χρούσα και άλλοτε ως Ντοβιάκας) εκβάλλει στον Άραχθο και τα δύο ποτάμια αποτελούν το σύνορο των δύο χωρών μέχρι την εκβολή του δεύτερου στον Αμβρακικό. Η (σε ορθή γωνία) συμβολή τους δημιουργούσε τη βορειοδυτική εσοχιά της Ελλάδας, κάτω από το άγρυπνο μάτι του οθωμανικού σταθμού στο *Κωστήτσι*. Άλλοι σταθμοί των Οθωμανών βρίσκονταν στο *Συρράκο* (ο σταθμός αποτελεί σήμερα ιδιόκτητη κατοικία), τα *Ντοβίζντιανα* (σημ. Προσήλιο) και το *Μιχαλίτσι*.

Ο λόχος των Αγνάντων διοικούσε πέντε σταθμούς: *Γέφυρα Πλάκας*, *Κρυονέρι*, *Φτέρι*, *Τραπεζάκι* και *Κάτω Καλεντίνι*. Τελωνειακές διαβάσεις λειτουργούσαν στη Γέφυρα της Πλάκας, στο Κρυονέρι και στη θέση Πολύτσεινα. Σήμερα είναι αναστηλωμένα το ιστορικό τελωνείο της Πλάκας, σύμβολο ενότητας των αντιστασιακών δυνάμεων (συμφωνία Πλάκας-Μυρόφυλλου, 29/02/1944), δίπλα στην πεσμένη γέφυρα, και το τελωνείο του Κρυονερίου. Στο Τραπεζάκι υπήρχε σταθμός δίπλα στο σχολείο (όπου έλαβε χώρα η Α' Πανεπιστημιακή Συνδιάσκεψη της Εθνικής Αντίστασης κατά των Γερμανών, 30 Μαρτίου 1943), που όμως έχει καταδαφιστεί. Αντιθέτως, ο σταθμός στο Φτέρι κατά την επιτόπια επίσκεψη του γράφοντος (Απρίλιος 2010) μετατρεπόταν ιδιωτικά σε δώροφη κατοικία. Το Κάτω Καλεντίνι (στις μέρες μας απαντιέται σε γένος θηλυκό) με δύο υποσταθμούς ανα-

Η ένδοξη Γέφυρα της Πλάκας. Το κτίριο αριστερά στην απέναντι όχθη είναι το ιστορικό κτίσμα του ελληνικού τελωνείου (1881 και 1897). Η φωτογραφία έχει ληφθεί από το «τουρ- κικό έδαφος».

παύεται στον βυθό της τεχνητής λίμνης Πουρναρίου.

Τα πέντε ελληνικά φυλάκια είχαν απέναντί τους έντεκα οθωμανικά, *Βορδό* (σημ. Μονολίθι), *Άγιος Νικόλαος Σκού- πας*, *Νισίστα* (σημ. Ροδανγή), *Ποτιστικά*, *Βέλγα* (σημ. Δέλγα), *Άμμος*, *Καθαρο- βούνι*, *Αβαρίτσα*, *Μπρένιτσα* (σημ. Κορ- φοβούνι), *Σπάρτο* και *Άγιος Ηλίας*. Κα- τεδαφισμένα τα περισσότερα, είτε λόγω των προσχώσεων του ποταμού είτε για να δώσουν χώρο σε εκκλησίες, σχολεία ή καλλιεργήσιμες εκτάσεις: σώζονται με τη μορφή ετοιμόρροπων τοίχων η *Άμμος* και το *Καθαροβούνι* και δυο-τρεις πε- ζούλες στη θέση Οχυρό στον Άγιο Νικό- λαο Σκούπας.²¹

Τέλος, ο λόχος με έδρα την Άρτα διοι- κούσε τους τελευταίους έξι σταθμούς έναντι –και πάλι– έντεκα οθωμανικών.

Η *Μαρκινάδα* έχει κατακλυστεί από τη λίμνη, όπως και το *Ματισσό* (ενώ ο *Άγιος Παντελεήμων* κατακλύστηκε από τον Άραχθο) και στη *Μονή Θεοτοκίό*, όπου στεγαζόταν σταθμός, όλα τα υπάρχοντα κτίσματα είναι νεότερες κατασκευές. Αντιθέτως, στη *Μονή Βλαχέρνα* παρα- μένουν τα οθωμανικά κτίσματα που αποτελούσαν και τον στρατιωτικό σταθ- μό στο πίσω προαύλιο, ενώ από το συ- γκρότημα του πτωχοκομείου *Ιμαρέτ*, όπου και ο ομώνυμος οθωμανικός σταθ- μός, σώζεται μόνο το ερειπωμένο τζαμί του Φαΐκ Πασά.

Το Γεφύρι της Άρτας ένωνε τις δύο χώρες. Στη δυτική όχθη το βαμμένο κόκ- κινο οθωμανικό φυλάκιο-τελωνείο της *Γέφυρας Αράχθου*, νεοκλασικό κτίσμα άγνωστου αυστριακού αρχιτέκτονα από το 1864²² (και μάλλον όχι του Τσίλλερ,

Αυτό το ταπεινό, κλειστό και στα όρια του ερειπίου διώροφο, ήταν κάποτε ο τρόμος των Ελλήνων περιοίκων στο Νεοχώρι. Οθωμανικό Υποδιοικητήριο και στρατιωτικός σταθμός (1881 και 1897), κοντά στην έξοδο στον Αμβρακικό. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο μεθοριακός σταθμός της Γέφυρας Αράχθου (1881 και 1897) συστεγαζόταν με το οθωμανικό τελωνείο στη δυτική όχθη του γεφυριού της Άρτας.

όπως συχνά αναφέρεται εσφαλμένως), σήμερα φιλοξενεί το Εθνογραφικό-Λαογραφικό Μουσείο Άρτας. Στην ανατολική όχθη, το ελληνικό τελωνείο *Γέφυρα Αράχθου* διατηρείται ανέπαφο, σε αντίθεση με τον σταθμό που απομένει μόνο το κέλυφος του κτιρίου. Στην *πόλη της Άρτας* υπήρχαν πολλοί στρατώνες κυρίως εντός του αρχαίου και μετέπειτα βυζαντινού κάστρου του 13ου αι. Η πόλη βρισκόταν οριακά στη μεθόριο, οι δυτικές της συνοικίες ακουμπούσαν τα σύνορα και έπρεπε να είναι «σιδερόφρακτα» οχυρωμένη. Μετά την Άρτα και μέχρι την εκβολή του Αραχθού στον Αμβρακικό, η Ελλάδα είχε εγκαταστήσει δύο μόνο φυλάκια, το *Γλυκορρίζο* και την *Μπάνη*²³ (σημ. Λουτρόπυργος)· και τα δύο έχουν παρασυρθεί από πλημμύρες του ποταμού. Το αυτό συμβαίνει και με τα οθω-

μανικά *Γρεμενίτσα*, *Κεραμάτες*, *Κυρνι-κολού*, *Τσαπρασλή*²⁴ και *Φράκτης*. Το μόνο που παραμένει σε εξαιρετικά καλή κατάσταση είναι το διώροφο Υποδιοικητήριο στο *Νεοχώριο*. Το κτίριο στέγαζε τόσο στρατώνες όσο και το σημείο συγκέντρωσης των φόρων, πράγμα που το έκανε διπλά μισητό.²⁵

Στατιστικά στοιχεία

Συμπερασματικά, αναφερόμενοι στην οροθετική γραμμή του 1881 και τους σταθμούς που την αποτελούσαν, μπορούμε σήμερα να αναφερθούμε σε 116 ελληνικές θέσεις (και αντιστοίχως 116 οθωμανικές). Από τα 82 εν ενεργεία ελληνικά φυλάκια που απαριθμεί ο Ν. Σχινάς το 1886, έχουν ταυτοποιηθεί με συντεταγμένες 74 από αυτά (ενώ από τα 103 οθωμανικά, τα 88)· συνολικά γνωρίζουμε

το στίγμα 162 σταθμών από τους 185 που αναφέρει ο Σκινάς. Η κτιριακή κατάσταση των 82 ελληνικών σταθμών είναι η εξής: 9 παρουσιάζουν μόνον ίχνη κτίσματος, 20 εμφανίζονται ως λιθοσωροί, 11 εμφανίζονται με ένα περίγραμμα στο έδαφος, 2 παρουσιάζουν υπολείμματα έως 1 μ. ύψος, ένας εμφανίζεται με ερείπια δύο τοίχων, 7 εμφανίζουν ένα ολόκληρο κτίσμα-ερείπιο, 4 στέκουν ολόκληροι ως κτίρια πλην της στέγης, 4 χρησιμοποιούνται σήμερα με διαφοροποιημένη χρήση, 21 δεν έχουν αφήσει ίχνος (είτε κατεδαφίστηκαν είτε καταποντίστηκαν είτε το τοπωνύμιο ήταν άγνωστο είτε η έρευνα βρίσκεται εν εξελίξει) και σε 3 δεν ήταν εφικτή η πρόσβαση. Από τους χρησιμοποιούμενους σήμερα, έχουν μετατραπεί, εκτός από έναν, σε: εκκλησία, εξοχική κατοικία, μόνιμη κατοικία και

αποθήκη. Επιπλέον των 82, υπάρχουν 4 τελωνεία τα οποία έχουν μετατραπεί ή πρόκειται να μετατραπούν σε δύο μουσεία και δύο αποθήκες. Οι ελληνικοί σταθμοί Κορομηλιά, Ταφίλ Βρύση, Χασάν Μελούνα, Δρεπάνι, Γιάννη Καλύβα και Τσόγκα Γαβριά, αν και έχουν προαναφερθεί στα τμήματα στα οποία ανήκουν, εμπίπτουν στην κατηγορία των όχι απολύτως διευκρινισμένων φυλακίων, λόγω δυσκολίας ταυτοποίησης ένεκα ελλειμματικών πληροφοριών που παρείχαν οι πηγές που είχε στη διάθεσή του ο γράφων. Οι δυσκολίες ταυτοποίησης οφείλονται: α) στην έλλειψη αξιόπιστων χαρτών, β) στην εμπλοκή των δύο οροθετικών 1881 και 1897, γ) στην αδυναμία των ντόπιων να διαχωρίσουν τις δύο οροθετικές· γι' αυτούς υπάρχουν μόνο ελληνικά και τουρκικά φυλάκια.

Τέσσερις στενόμακρες πέτρες κάθετα εντοιχισμένες, τείνοντας να συναντηθούν: πολεμίστρα στον ελληνικό Κάτω Λατόμ (1881), μεταξύ Δαμασίου και Πηνειού ποταμού.

Για τη συλλογή του υλικού της μελέτης αυτής αφιερώθηκαν έξι χρόνια επιτόπιας έρευνας μεταξύ των ετών 2009 και 2018. Διανύθηκαν οδικώς 18.040 χλμ. (και περιπατητικώς 700 χλμ.) καταμερισμένα σε εννέα «αποστολές». Κατά τη διάρκεια της έρευνας προέκυψαν κάποια ερωτήματα που, προς το παρόν, δείχνουν αδύνατον να απαντηθούν και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και διευκρίνισης.

Συνεργάτες

Τη μελέτη των ευρημάτων, ως αποτέλεσμα της επί του πεδίου έρευνας, όπως και την (κατά το δυνατόν) τεκμηρίωσή τους, έφερε εις πέρας ο ιστορικός *Λεωνίδας Καλλιβεράκης*, Διευθυντής Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Τη μεταφορά από ιστορικούς χάρτες σε σύγχρονο γεωγραφικό υπόβαθρο με τη μέθοδο της γεωαναφοράς και την τοποθέτηση των συντεταγμένων ανέλαβε η τοπογράφος μηχανικός *Ελένη Γκαδόλου*, ενώ την αρχική βοήθεια με τα χαρτογραφικά υπόβαθρα έδωσε ο φίλος τοπογράφος μηχανικός *Γιάννης Γεωργαντέλης*.

Ευχαριστίες

Καταλυτική ως προς τη συλλογή του υλικού ήταν η βοήθεια του *Γιώργου Μπούτου* στο Μακρυχώρι Λάρισας, στον οποίο και αφιερώνεται η παρούσα εργασία.

Στον Ιστορικό *Τάσο Σακελλαρόπουλο*, υπεύθυνο των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη, για τη βοήθεια στα πρώτα στάδια της έρευνας.

Επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ στους: Κώστα Βαβίτσα, Χριστόφορο Γερούκη, Γιώργο Γκανιάτσο, Νώντα Γκιτέρσο, Μάριο Δελλή, Χρίστο Οικονόμου, Χρήστο Παππά, Θωμά Παπαδόνη, Κώστα Πετσοδήμο, Δημήτρη Πινιάρα, Μιχάλη Σαμαρίνα, Γιάννη Σφήκα, Θανάση Τασιούλη, Ηλία Τάφα και Κώστα Χριστοδούλου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. ενδεικτικά Θανάσης Χρήστου, *Τα σύνορα του Ελληνικού κράτους και οι Διευθύνσεις Συνθήκης*, Αθήνα 1999, σ. 58-65. Σημειωτέον ότι, στο παρόν κείμενο, οι ημερομηνίες ακολουθούν το νέο ημερολόγιο, που η Ελλάδα εφάρμοσε μόλις το 1923, ορίζοντας την επόμενη ημέρα της 15ης Φεβρουαρίου 1923 (Ιουλιανό) ως την 1η Μαρτίου 1923 (Γρηγοριανό). Η διαφορά μεταξύ του παλαιού και του νέου ημερολογίου ήταν 12 ημέρες στον 19ο και 13 ημέρες στον 20ό αιώνα.
- 2 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, συνταχθείσαι τη εντολή του επί των στρατιωτικών υπουργού*, εκδ. Messenger d'Athènes, Αθήνα 1886, σ. 11.
- 3 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμος ΙΓ', σ. 365.
- 4 *Ο.π.*, σ. 235.
- 5 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *ό.π.*, σ. 20.
- 6 Οι αριθμοί αυτοί αντικατοπτρίζουν την κατάσταση της οροθετικής γραμμής κατά την έκδοση του βιβλίου του Σχινά το 1886.
- 7 Οι σταθμοί ανήκουν στην οροθετική του 1897 και βρίσκονται ανάμεσα στους σημερινούς Γόννους και Καλλιπεύκη (Δερελί και Νεζερό).
- 8 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις*, σ. 34.
- 9 *Ο.π.*, σ. 32.
- 10 *Ο.π.*, σ. 35-42.
- 11 *Ο.π.*, σ. 52.
- 12 Καθ' υπόδειξη στον γράφοντα του δημάρχου Γόννων (2009) Τάσου Τόλιου.
- 13 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις*, σ. 66.
- 14 Ο τυχοδιωκτικού χαρακτήρα πόλεμος της Ελλάδας κατά της Τουρκίας, ξεκίνησε στις 4 Απριλίου 1897 και, μολοντί αρχικώς ο ελληνικός στρατός είχε επιτυχίες, ο τουρκικός γρήγορα κατέλαβε όλη τη Θεσσαλία, φτάνοντας στις 5 Μαΐου στον Δομοκό. Η παρέμβαση των ευρωπαϊκών

- δυνάμεων υποχρέωσε τη μεν Τουρκία να παραδώσει τα καταληφθέντα εδάφη, τη δε Ελλάδα να παραχωρήσει στρατηγικής σημασίας υψώματα, συνολικής έκτασης 395 τ.χλμ. (όχι όμως κατοικημένες εκτάσεις, πλην του χωριού Κουτσούφλιανη – σημ. Πλατάνιστος), πράγμα που άλλαξε τη διάταξη της οροθετικής γραμμής του 1881.
- 15 Νικόλαος Θ. Σχινάς, *ό.π.*, σ. 74.
 - 16 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', σ. 29.
 - 17 Αναφορά στους σταθμούς της περιοχής, ελληνικούς και οθωμανικούς: Δομένικο, Ταμπούρια, Καβούκας, Τραπέζι, Νιζάμηδες: *Κώστας Ιγγλέζος, χωριό Αγιοφύλλο. Γκρίμινα, Βούλγαρι, Τζουμανάλτα: Θανάσης Ζήκος, χωριό Αγναντιά. Τζίνα, Οζυά Δεσπότη, Λάκκα Δοκίμι, Κατάρα, Χάνι Ζυγού/Ζυγός, Χάνι Σαϊτ Πασά: Νίκος Μακρής, χωριό Μαλακάσι. Βρύση Κουτσούφλιανης, Περλιάντζα: Αναστάσιος Σίτας, χωριό Κουτσούφλιανη.*
 - 18 Ο οθωμανικός Δοκίμι, απέχει μιάμιση ώρα από τον ελληνικό Λάκκα Δοκίμι και υποδείχτηκε στον γράφοντα από τον *Γιώργο Πολύση*, κατά τη διάρκεια του 11ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών στα Τρίκαλα (Νοέμβριος 2017) και επί τη ευκαιρία της ομιλίας του φιλόλογου-ιστορικού Κώστα Μιχαλάκη περί του Ν. Θ. Σχινά.
 - 19 Καθ' υπόδειξη του 80χρονου (2011) κ. *Βαῖου* και του ιδιοκτήτη της ταβέρνας του χωριού *Ιωάννη Ρίζου*.
 - 20 Μία από τις πολλές ιστορίες που διηγήθηκε στον γράφοντα ο *Ναπολέον Ζάγκλης*, ιδιοκτήτης τέταρτης γενιάς του παντοπωλείου, ταβέρνας και ξενώνα «Ακανθος» (από το 1840).
 - 21 Καθ' υπόδειξη στον γράφοντα για τους οθωμανικούς σταθμούς από Βορδό έως Σπάρτο, του δασκάλου στο Μεσολόγγι και συγγραφέα *Γιώργου Κομιτζά*, στο χωριό Ροδαυγή.
 - 22 Βλ. το σχετικό άρθρο της αρχαιολόγου Αφέντρας Γ. Μουτζάλη, «Πειρατές από το Αλγέρι, ο Γατοφάγος και το γεφύρι της Άρτας», περ. *Αρχαιολογία*, www.archaiologia.gr/blog/2014/03/31.
 - 23 Καθ' υπόδειξη στον γράφοντα του 91χρονου (2010) *Χρήστου Λυμπερόπουλου* στο χωριό Λουτρόπυργο.
 - 24 Καθ' υπόδειξη στον γράφοντα του 96χρονου (2010) *Σπύρου Μπακόλα* στο χωριό Ακροποταμιά.
 - 25 Καθ' υπόδειξη στον γράφοντα του *Γιάννη Μεγαπάνου*, εγγονού της κ. Βόττη, στην οικογένεια της οποίας ανήκει.

ΠΗΓΕΣ

1. Το βιβλίο του Νικολάου Θ. Σχινά, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, συνταχθείσαι τη εντολή του επί των στρατιωτικών υπουργού*, εκδ. Messenger d'Athènes, Αθήνα 1886 [πρωτότυπο αντίτυπο: Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών].
2. Ο χάρτης *Carte de la nouvelle frontière Turco-Grecque*, παράρτημα της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης που καθόρισε το σύνορο του 1881 [πρωτότυπο αντίτυπο: Αρχείο ΕΛΙΑ].
3. Ο *Χάρτης της προς την Ηπειρον και Μακεδονίαν οροθετικής γραμμής της Ελλάδος*, Αθήνα, δεκαετία 1880, εκδ. Κασδόνης & Κόλμαν, του Μιχαήλ Χρυσοχόου που απεικονίζει το σύνορο του 1881 [πρωτότυπο αντίτυπο: αρχείο ΕΛΙΑ].
4. Τμήματα του *Χάρτη του Ελληνικού Βασιλείου* (εκδόσεις ετών 1908 & 1909) που σχεδιάστηκε υπό την επιμέλεια της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας και τυπώθηκε από το Καισαροβασιλικό Στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης [πρωτότυπα αντίτυπα: Αρχείο Μουσείου Μπενάκη].

Ο Γιάννης Σκουλάς (yanskoulas@gmail.com, www.yannisskoulas.gr) είναι φωτογράφος, ερευνητής και έχει ασχοληθεί με την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων, πέτρινων φάρων, σιδηροδρομικών σταθμών κ.ά.].

MATHIOSstone®

only nature can copy us

Δημιουργήστε μια όμορφη & ζεστή
γωνιά για διάβασμα και τις γιορτές

Χειροποίητα τουβλάκια & πέτρες επένδυσης Mathios stone.

- Ελαφριές και σε **μεγάλη ποικιλία** σχεδίων & χρωμάτων.
- Τοποθετούνται με κόλλα **εύκολα, γρήγορα** και **οικονομικά**.
- Ιδανικές για **εσωτερικούς** και για **εξωτερικούς τοίχους**.

mathios.com

Κατεβάστε εντελώς
δωρεάν την εφαρμογή.
Βρείτε ιδέες & λύσεις
για το χώρο σας

ΒΟΣΝΙΑ- ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ, 23 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

της ΧΑΡΑΣ ΜΠΟΥΡΓΑΝΗ

Δύο πολιτικές οντότητες, τρεις πρόεδροι, τρεις κύριες εθνοτικές ομάδες: περίπου 23 χρόνια μετά την ειρηνευτική συμφωνία του Ντέυτον που έδωσε τέλος στον εμφύλιο πόλεμο, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη ονειρεύεται την ευρωπαϊκή της πορεία. Εμπόδια σε αυτήν, η διαφθορά, η ανεργία, ο διχασμός και το ίδιο της το Σύνταγμα.

«Μείνε εδώ!... Ο ήλιος που λάμπει σε ένα ξένο μέρος / ποτέ δεν θα σε ζεστάνει όπως ο ήλιος της χώρας σου» έγραφε ο Αλέξα Σάντιτς, Σερβοβόσνιος εθνικός ποιητής, το 1896, σε μια έκκλησή του στους νέους να μη φεύγουν από τη χώρα. Πάνω από έναν αιώνα αργότερα,

Το γλυπτό «Nermine Dodi» του Μενσούντ Κέκο είναι φόρος τιμής στους 8.000 νεκρούς της Σρεμπρένιτσα το 1995. Απεικονίζει έναν πατέρα που καλεί τον μικρό γιο του. Τα πτώματά τους βρέθηκαν κοντά στους μαζικούς τάφους. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Το μνημείο για τα παιδιά που έχασαν τη ζωή τους στην πολιορκία του Σαράγεβο (περίπου 1.500 θύματα) βρίσκεται στο Πάρκο Βελίκι στο κέντρο της πόλης.

η Βοσνία-Ερζεγοβίνη είναι ανεξάρτητη, αλλά γνωρίζει ένα από τα μεγαλύτερα κύματα μετανάστευσης στους νέους. Αιτία η ανεργία που στις νεότερες ηλικίες φτάνει το 57,5%.

Την ίδια στιγμή, συνεχίζονται οι δίκες για τα εγκλήματα πολέμου που έγιναν την περίοδο 1992-1995. Η πρώην γιουγκοσλαβική δημοκρατία εξακολουθεί να παλεύει με τα τραύματα του εμφυλίου με τη Σερβία, προβάλλοντάς τα παντού. Στην πρωτεύουσα, το Σαράγεβο, οι μνήμες είναι έντονες: οι σφαγές στη Σρεμπρένιτσα (Ιούλιος του 1995), επαρχία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, πρωταγωνιστούν μέσα από φωτογραφίες και βίντεο των θυμάτων στο Μουσείο για τα Εγκλήματα κατά της Ανθρωπότητας και Γενοκτονίας. Η καθημερινότητα εκείνους τους 44 μήνες πολιορκίας της πόλης παίρνει σάρκα και οστά μέσα από προσωπικά αντικείμενα των παιδιών στο Μουσείο για την Παιδική Ζωή στον Πόλεμο (War Childhood Museum). Ακόμα και το φεστιβάλ κινηματογράφου του

Σαράγεβο που έλαβε χώρα το καλοκαίρι, είχε ειδικό αφιέρωμα στο παρελθόν. Ωστόσο, η ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας, που μπορεί να λειτουργήσει ενωτικά για τις τρεις κυρίαρχες εθντικές ομάδες της, απαιτεί να γίνουν συνταγματικές αλλαγές και νομοθετικές ρυθμίσεις που θα την απεγκλωβίσουν από το παρελθόν της.

Ένα εύθραυστο κράτος

Η αδυναμία συναίνεσης μεταξύ των τριών προέδρων και των κομμάτων έχει τις ρίζες της στο ίδιο το Σύνταγμα, αυτό που δημιουργήθηκε με την ειρηνευτική συμφωνία του Ντέυτον το 1995 και τερμάτισε τον πόλεμο. Οι θεσμοί, οι πρόεδροι, οι οντότητες που προβλέπονται σε αυτό δημιουργούν μια ορχήστρα με πολλούς μαέστρους, ώστε η επίτευξη συναίνεσης να μοιάζει ακατόρθωτη. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι εξουσίες στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη είναι μοιρασμένες σε τρεις κυρίαρχες εθντικές ομάδες, τους Βόσνιους (κυρίως μουσουλμάνοι), Κροάτες (καθο-

λικοί) και Σέρβους (ορθόδοξοι), που εκπροσωπούνται στις δύο πολιτικές οντότητες: αυτές είναι η Ομοσπονδία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης με πλειονότητα τους Βόσνιους και Βοσνιο-Κροάτες, που αποτελείται από 10 ανεξάρτητα καντόνια με δικούς τους θεσμούς, και η Σερβική Δημοκρατία με πλειονότητα τους Σέρβους. Αντίστοιχα, στο αξίωμα του προέδρου βρίσκονται τρεις άνθρωποι, ένας Κροάτης, ένας Βόσνιος και ένας Σέρβος, από τις δύο οντότητες. Ωστόσο, τόσο οι πρόεδροι όσο και οι βουλευτές μοιάζουν να εκπροσωπούν μία από τις τρεις κυρίαρχες ομάδες –τη δική τους– αντί να λειτουργούν υπερεθνικά. Έρευνα δείχνει ότι 9 στους 10 πολίτες από το καντόνι του Σαράγεβο νιώθουν ότι δεν εκπροσωπούνται από τους πολιτικούς.¹ Όσο για την εκπαίδευση, αυτή δεν είναι κοινή. Κροάτες και Βόσνιοι έχουν τα δικά τους σχολεία στην Ομοσπονδία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Υπάρχει και η περίπτωση του μεικτού μοντέλου, όπου οι εθνικές ομάδες βρίσκονται στο ίδιο κτίριο, αλλά σε διαφορετικές αίθουσες και διδάσκονται ιστορία από διαφορετικά βιβλία.

Το 2016 η Βοσνία Ερζεγοβίνη υπέβαλε αίτηση υποψηφιότητας για να γίνει μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.² Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έθεσε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν, ώστε να εξετάσει την ευρωπαϊκή της προοπτική, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη για ελευθερία έκφρασης, στη διοικητική οργάνωση και στην υιοθέτηση μέτρων για την πάταξη της διαφθοράς.³ Θα μπορέσει η χώρα να μπει στο άρμα της ΕΕ και να αποκτήσει μια υπερεθνική ταυτότητα;

Από τους Ιλλυριούς έως την πτώση του Τίτο

Η περιοχή της σημερινής Βοσνίας-Ερζεγοβίνης προσέλκυσε πληθώρα κατακτητές. Γύρω στο 1000 π.Χ. η περιοχή κατοικούνταν από τους Ιλλυριούς. Οι Ρωμαίοι

προσάρτησαν στην αυτοκρατορία τους την περιοχή τον 1ο αιώνα π.Χ. Σειρά είχαν οι Γότθοι το 455 μ.Χ. και στο τέλος του 6ου αιώνα, επί Ιουστινιανού, κατακτήθηκε από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Τον 7ο αιώνα ήρθαν οι Σλάβοι. Το 12ο αιώνα η περιοχή ενσωματώθηκε στην επικράτεια της Ουγγαρίας. Μεγάλη επιρροή άσκησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, που την κράτησε κάτω από την κυριαρχία της για τετρακόσια περίπου χρόνια, από τον 15ο αιώνα (1483), περίοδο όπου ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξισλαμίστηκε. Οι ευγενείς γαιοκτήμονες ασπάστηκαν τη μωαμεθανική θρησκεία γιατί έτσι μπορούσαν να διατηρήσουν τα προνόμιά τους, όπως και πολλοί έμποροι, για να συνεχίσουν απρόσκοπτα το εμπόριο.⁴ Μετά το 1492, στον πληθυσμό αναμείχθηκαν και Εβραίοι από την Ισπανία (όσοι δεν έγιναν ρωμαιοκαθολικοί, έπρεπε να απελαθούν από την Ισπανία, σύμφωνα με διάταγμα των Καθολικών Βασιλέων).

Το 1878 η περιοχή βρέθηκε υπό τον έλεγχο της Αυστρο-Ουγγαρίας, περίοδο που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη. Ασφαλώς, δεν έλειψαν τα απελευθερωτικά κινήματα. Τον Ιούνιο του 1914 στη Λατινική Γέφυρα στο Σαράγεβο δολοφονήθηκε ο Αυστριακός αρχιδούκας Φερδινάνδος από τον Γκαβρίλο Πρίντσιπ, μέλος μιας οργάνωσης που ήθελε την απελευθέρωση της Βοσνίας Ερζεγοβίνης. Ένα μήνα αργότερα ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκινώντας με την επίθεση της Αυστρο-Ουγγαρίας στη Σερβία. Μετά το τέλος του πολέμου, η περιοχή ήταν μέρος του νέου Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Το Βασίλειο μεγάλωσε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και το 1943 ονομάστηκε Ομοσπονδία της Γιουγκοσλαβίας με έξι Δημοκρατίες: τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Σερβία, την Κροατία, τη Σλοβενία, το Μαυροβούνιο και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της

Από τους λόφους βλέπεις μια πανοραμική εικόνα του Σαράγεβο και το κοιμητήριο των Μαρτύρων. Πολλά από τα περίπου 11.000 θύματα του πολέμου στην πόλη, θάφτηκαν εδώ.
ΚΑΤΩ: Το Τούνελ της Ελπίδας χτίστηκε το 1993 από πολίτες, έχει μήκος 800 μέτρα και λειτούργησε ως υπόγεια δίοδος για μεταφορά ανθρωπιστικής βοήθειας και τραυματισμένων.

Μακεδονίας. Η Γιουγκοσλαβία διατηρήθηκε μέχρι το 1992.

Επί ηγεσίας Γιόσιπ Μπροζ Τίτο (1944-1980) στη θέση του πρωθυπουργού και στην συνέχεια του προέδρου, κατάφεραν να συνυπάρξουν τρεις θρησκείες, οι ορθόδοξοι, οι καθολικοί και οι μουσουλμάνοι. Πληθυσμιακά, το μουσουλμανικό στοιχείο είχε την πλειοψηφία στην περιοχή και από το 1950 έως το 1970 χτίστηκαν 800 νέα τζαμιά. Εκείνη την περίοδο έκανε την εμφάνισή του στην πολιτική ζωή και ο Αλίγια Ιζετμπέγκοβιτς, ο μετέπειτα πρώτος πρόεδρος της ανεξάρτητης Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Το 1970, ο ίδιος έγραψε την Ισλαμική Διακήρυξη, ένα μουσουλμανικό μανιφέστο που χαρακτηρίστηκε παράνομο, ενώ ο ίδιος θεωρήθηκε φονταμενταλιστής από το καθεστώς του Τίτο. Στο μανιφέστο μιλούσε για το όνειρο μιας ενωμένης μουσουλμανικής κοινότητας από το Μαρόκο έως την Ινδονησία και έκανε λόγο για μια θρησκευτική επανάσταση. Μετά τον θάνατο του Τίτο, οι σχέσεις ανάμεσα στις δημοκρατίες επιδεινώθηκαν. Όπως αναφέρει σε εργασία του ο πολιτικός επιστήμονας, ερευνητής Σπύρος Μπαμιατζής για το ΕΛΙΑΜΕΠ,⁵ ρόλο σε αυτό έπαιξε η κακή οικονομική κατάσταση, ο θρησκευτικός φανατισμός και ο εθνικισμός των εθνотήτων. Βέβαια, η άνοδος του εθνικισμού δεν συνέβη από τη μια μέρα στην άλλη.

Ο πόλεμος της δεκαετίας του 1990

Το 1990 ο Ιζετμπέγκοβιτς (είχε προηγουμένως μπει στη φυλακή την περίοδο 1983-1988 με την κατηγορία της προπαγάνδας και του εθνικιστικού μίσους) έγινε πρόεδρος της σύγχρονης Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Απέναντι στην κυβέρνηση του Ιζετμπέγκοβιτς στη Βοσνία ήταν η κυβέρνηση του προέδρου της Σερβίας Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς και η ιδέα για τη Μεγάλη Σερβία. Όμως στη Γιουγκοσλαβία η

μία δημοκρατία μετά την άλλη άρχισαν να κηρύσσουν ανεξαρτησία. Πρώτες ήταν η Σλοβενία και η Κροατία το 1991 και ακολούθησε η δημοκρατία της Βοσνίας, που κήρυξε την ανεξαρτησία έπειτα από δημοψήφισμα το 1992. Ο γιουγκοσλαβικός εθνικός στρατός (με πλειονότητα Σέρβους) εισέβαλε σε θέσεις Κροατών και Βόσνιων στο Σαράγεβο για 44 μήνες. Ο πόλεμος τελείωσε με την παρέμβαση του ΝΑΤΟ που βομβάρδισε θέσεις Σέρβων στο πολιορκημένο Σαράγεβο. Ο απολογισμός είναι πάνω από 11.000 νεκροί από το 1992 έως το τέλος το 1995 και πάνω από 2 εκατ. εκτοπισμένοι. Η διεθνής επέμβαση τελικά οδήγησε σε μια ειρηνευτική συμφωνία, εκείνη του Ντέυτον στα τέλη του 1995. Σε μια άλλη πόλη, στο Μόσταρ, μαίνονταν ο εμφύλιος μεταξύ Κροατών και Βόσνιων κατά των Σέρβων και στη συνέχεια μεταξύ Κροατών και Βόσνιων. Εκεί η ειρήνη σφραγίστηκε με τη συμφωνία της Ουάσινγκτον. Όμως, η χώρα έμεινε αδύναμη, αποκεντρωμένη και δικασμένη.

Ένα νέο κράτος γεννιέται

Σύμφωνα με τη μελέτη του Σπύρου Μπαμιατζή, η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης και οι πόλεμοι στην πρώην Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του 1990 έφεραν μια εποχή αστάθειας, πολιτικής διαφθοράς, εγκληματικότητας, τρομοκρατίας και ευνοήθηκε η συνεργασία ανάμεσα σε ισλαμιστές τρομοκράτες και εγκληματίες. Όπως αναφέρει ο ερευνητής, τα Βαλκάνια θεωρούνται ένας ασφαλής παράδεισος για να ανθήσουν όλα αυτά χάρη στις φτωχές κυβερνητικές δομές και την οικονομία που επιδεινώνεται. Ειδικότερα για τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη επισημαίνει: «Στριμωγμένη ανάμεσα στη Σερβία, την Κροατία και το Μαυροβούνιο, και χωρίς πρόσβαση σε θάλασσα, έγινε το παιδί του μουσουλμανικού έθνους που πολιορκήθηκε από τους χριστιανο-ορθόδοξους Σέρβους. Ο πόλεμος στη Βοσνία άνοιξε

Η παλιά γέφυρα Στάρι Μοστ στην πόλη Μόσταρ, μνημείο πολιτιστικής κληρονομιάς του 16ου αιώνα, καταστράφηκε στον πόλεμο και ανακατασκευάστηκε το 2004.

την πόρτα στους μουλάδες και σε ριζοσπαστικά στοιχεία από μουσουλμανικές χώρες, ειδικά το Ιράν, για να προσφέρουν στήριξη στον πρόεδρο Αλίγια Ιζετμπέγκοβιτς, ένθερμο μουσουλμάνο, παρέχοντας όπλα και Ιρανούς πολεμιστές για τον πόλεμο στην Γιουγκοσλαβία. [...] Αλλά ο τζιχαντισμός, η πολιτική διαφθορά, η εγκληματική δραστηριότητα δεν συνέβησαν σε μια νύχτα. Ήταν μια διαδικασία που επιταχύνθηκε από τον θάνατο του Τίτο στις 4 Μαρτίου 1980».⁶

Η Βοσνία Ερζεγοβίνη ήδη προχωρά σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις, όμως οι διατάξεις που πρέπει να αλλάξει δύσκολα θα αφήσουν αναλλοίωτο το Σύνταγμά της. Η θέληση και των τριών εθνοτικών ομάδων να συμβιβαστούν θα κρίνει και την πορεία της ευρωπαϊκής της ένταξης.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ:

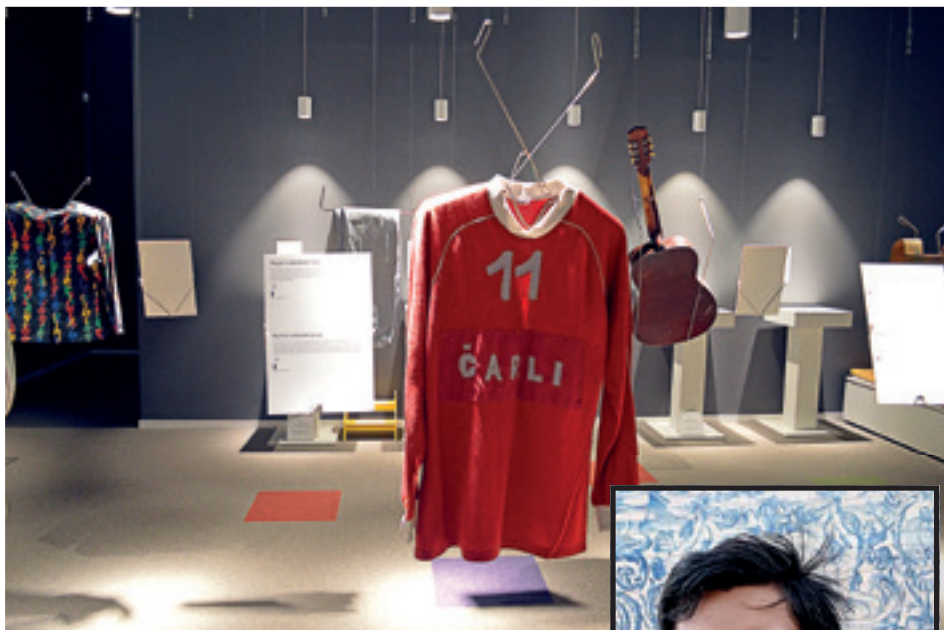
«Η βοσνιακή ταυτότητα πρέπει να είναι υπερεθνική»

Ο Βόσνιος Γιασμίν Χασανόβιτς (Jasmin Hasanović), πολιτικός επιστήμονας, υποψήφιος διδάκτωρ και ερευνητής στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών στο Πανεπι-

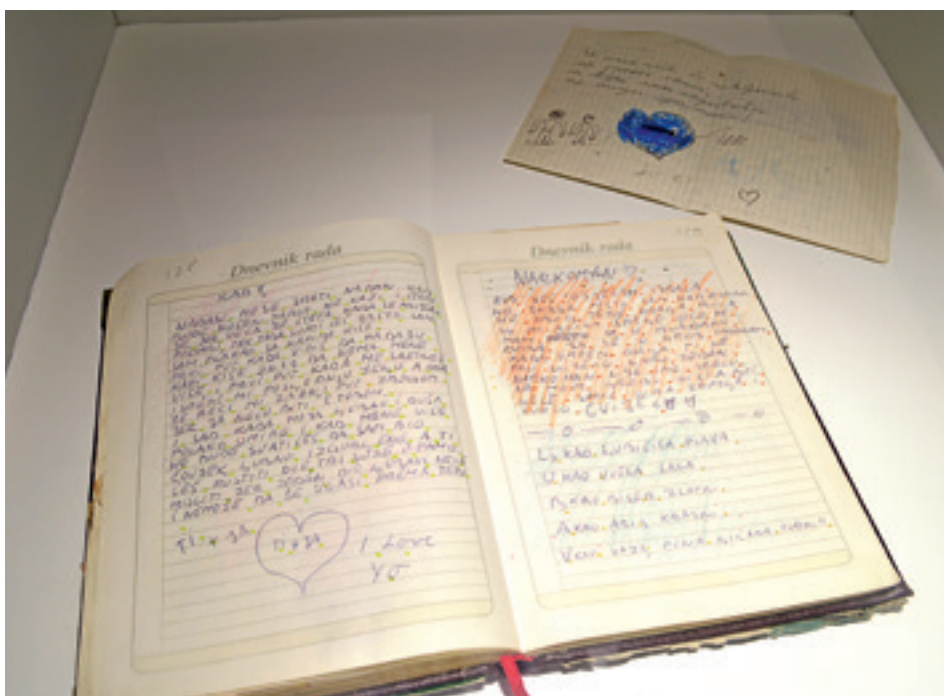
στήμιο του Σαράγεβο αναλύει την ιδιαιτερότητα του πολιτικού καθεστώτος της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης.

Μετά τον πόλεμο στη Βοσνία, η διεθνής κοινότητα καθιέρωσε ένα ιδιαίτερο πολιτικό σύστημα στην περιοχή. Ποια είναι τα πλεονεκτήματα και ποιοι οι περιορισμοί του;

Το υπάρχον πολιτικό σύστημα καθορίζεται από ένα Σύνταγμα που είναι κομμάτι της ειρηνευτικής συμφωνίας και αποτελεί ασυνήθιστο προηγούμενο στα πολιτικά και νομικά θέματα. Το Σύνταγμα, που είναι το παράρτημα IV της ειρηνευτικής συμφωνίας του Ντέυτον, υιοθετήθηκε εξωεδαφικά, δηλαδή σε ξένο έδαφος (σ.σ. στο Ντέυτον των ΗΠΑ) και όχι στη χώρα όπου εφαρμόζεται σήμερα και χωρίς μια εθνική συνέλευση ή κάποιους από τους θεσμούς που δημιούργησε να το νομιμοποιήσουν. Το δεύτερο πρόβλημα είναι ότι ένα τέτοιο Σύνταγμα νομιμοποίησε τα εγκλήματα πολέμου που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκειά του, μέσω της κατασκευής ενός πολιτικού συστήματος που μετέτρεψε τα σύνορα

Προσωπικά αντικείμενα απέκτησαν για τα παιδιά του πολέμου. Πολεμικό Μουσείο Παιδικής Ηλικίας, ΔΕΞΙΑ: Ο Γιασμίν Χασανόβιτς, ΚΑΤΩ: «Γιατί σκοτώνετε τις ψυχές μας που είναι μόνο για να αγαπάνε;» αναρωτιέται η 12χρονη Νίνα στο ημερολόγιό της που βρίσκεται στο Πολεμικό Μουσείο Παιδικής Ηλικίας στο Σαράγεβο. Η Νίνα έχασε τη ζωή της το 1995.

του πολέμου (τα πεδία μάχης) στη νέα αρχιτεκτονική της ειρήνης (με τις δύο οντότητες). Παρόλο που υπάρχουν διατάξεις για την αλλαγή του Συντάγματος, δεν υπάρχει βούληση να γίνει κάτι τέτοιο κυρίως για δύο λόγους: ο πρώτος είναι ότι ένα τέτοιο Σύνταγμα νομιμοποίησε τακτικές που προέκυψαν τη δεκαετία του 1990 επιτρέποντάς τους να παραμείνουν ένας πολιτικός παράγοντας στη χώρα. Σε μια εθνικά δικασμένη περιοχή, με ένα Σύνταγμα που λειτουργεί από τις εθνικές ποσοστώσεις πρέπει πολιτικά να παράγεις εθνικές διαφοροποιήσεις για να κυβερνάς. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι οι πολιτικοί από την οντότητα της Σερβικής Δημοκρατίας (Republika Srpska) βλέπουν τη σταθερότητά της ως μέρος της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, που στην πραγματικότητα σχηματίστηκε εξαιτίας της εθνικής εδαφοποίησης και πολιτικών εθνικής εκκαθάρισης.

Έχετε ίσως το πιο πολύπλοκο πολιτικό σύστημα στον κόσμο. Ποια είναι τα βασικά στοιχεία του; Έχουμε δύο εκλογές που λαμβάνουν χώρα ανά τέσσερα χρόνια η καθεμία – τις γενικές και τις δημοτικές. Στις γενικές εκλογές ψηφίζουμε τα μέλη της Προεδρίας της Βοσνίας Ερζεγοβίνης (έναν συλλογικό προεδρικό θεσμό που αποτελείται από τρία μέλη, έναν Βόσνιο, έναν Κροάτη και έναν Σέρβο πρόεδρο), τη Βουλή των Αντιπροσώπων (κοινοβούλιο) της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και το νομοθετικό συμβούλιο και των δύο οντοτήτων. Το προβληματικό εδώ είναι ότι, μεταξύ άλλων, αν είσαι Σέρβος και μένεις στην Ομοσπονδία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, μια οντότητα που αποτελείται κυρίως από Βόσνιους και Κροάτες, δεν μπορείς να θέσεις υποψηφιότητα για την Προεδρία της χώρας, γιατί το Σύνταγμα ορίζει ότι από την περιοχή της Ομοσπονδίας μπορούν να εκλεγούν μόνο Βόσνιοι και Κροάτες και από τη Σερβική Δημοκρατία

(Republika Srpska) Σέρβοι. Αυτό σημαίνει πως, αν είσαι Βόσνιος ή Κροάτης και μένεις στη Σερβική Δημοκρατία, δεν μπορείς πάλι να θέσεις υποψηφιότητα. Επίσης, υπάρχουν ήδη δύο διεθνείς δικαστικές αποφάσεις γι' αυτό το θέμα: για τις υποθέσεις Sejdić-Finci⁷ και Zornić-Pilav.⁸ Και οι αρχές δεν έκαναν τίποτε γι' αυτό. Για ποιο λόγο; Έχει να κάνει με την έλλειψη βούλησης να αλλάξει το Σύνταγμα. Γι' αυτό τον λόγο.

Η εκπαίδευση προάγει την ενότητα; Η εκπαίδευση είναι ο κύριος τομέας μέσω του οποίου πρέπει να νομιμοποιηθεί το υπάρχον καθεστώς. Ασκεείται πολιτικός έλεγχος στην παιδεία με διάφορους τρόπους. Σε κάποιες περιοχές της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, όπως στην πόλη Γιάιτσε (Jajce), για παράδειγμα, υπάρχει το μοντέλο δύο σχολείων σε ένα κτίριο, αλλά οι μαθητές είναι σε διαφορετικά τμήματα επειδή αυτό ορίζει το σχολικό πρόγραμμα με βάση την εθνότητα.

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας ενός πολίτη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης;

Η βοσνιακή ταυτότητα είναι το αντίθετο του καθεστώτος και της αντίληψης που οι ξένοι έχουν για εμάς. Είναι το παράδειγμα των μαθητών ενός σχολείου (στην πόλη Γιάιτσε) που παρά την αντίθετη άποψη των πολιτικών ελίτ ακόμα και κάποιων γονιών, αντιτάχθηκαν στην πολιτική διαχωρισμού στην εκπαίδευση και τα κατάφεραν (στην πόλη εξακολουθεί να λειτουργεί το μεικτό μοντέλο και δεν άνοιξε σχολείο μόνο για μία κοινότητα). Υπάρχει το πρόβλημα κάθε εθνοτικής ομάδας να θέλει να οικειοποιηθεί αυτό που λέμε «βοσνιακή» ταυτότητα. Όμως υπάρχει και το στοιχείο του κοσμοπολιτισμού που πρέπει να δούμε. Η εθνική ταυτότητα δεν μπορεί να δημιουργηθεί σύμφωνα με μια εθνοτική διαλεκτική. Χρειάζεται να τη δούμε σαν κάτι υπερεθνικό που πρέπει να γεννηθεί.

Ποια είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που έχουν οι νέοι και ποια είναι τα αίτια;

Η αποχή των νέων από τις εκλογές είναι μεγάλη. Με την πράξη τους αυτή αρνούνται να νομιμοποιήσουν το σύστημα, χωρίς βέβαια να το συνειδητοποιούν. Και αυτό το βλέπω σαν μια προοπτική για εκείνους, αλλά δυστυχώς οι νέοι δεν μπορούν να περιμένουν, θέλουν να εργαστούν και να εξελιχθούν επαγγελματικά, γι' αυτό και εγκαταλείπουν τη χώρα. Σε μια χώρα όπου η μόνη αξία είναι η επιστροφή στο παρελθόν, δεν μπορούμε να χτίσουμε μέλλον. Έχουμε ένα διαρκές παρόν.

Η ειδησεογραφία εστιάζει αρκετά στις δίκες για τα εγκλήματα πολέμου και λιγότερο σε άλλα καυτά θέματα. Ποια είναι τα μεγάλα θέματα στη χώρα; Το βλέπω σαν το ιδεολογικό υπόβαθρο για να δικαιολογηθεί και να νομιμοποιηθεί η ύπαρξη μιας τέτοιας καθεστηκυίας τάξης. Επειδή η προοπτική για το μέλλον απουσιάζει, προσφέρουν το παρελθόν στο οποίο θέλουν να τους δούμε σαν εθνικούς ήρωες. Το παρελθόν, ο πόλεμος και η θρησκεία είναι οι βάσεις του πολιτικού συστήματος και δεν πρέπει να αμφισβητούνται. Όχι μόνο στη Βοσνία αλλά πουθενά στην περιοχή. Και ξέρετε ποιο είναι το πιο επικίνδυνο όλων; Όλα αυτά τα ενέκρινε σιωπηλά η διεθνής κοινότητα. Στην περίπτωση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης το Σύνταγμά μας δημιουργήθηκε από τη διεθνή κοινότητα. Και αυτή τη στιγμή οι δυτικές, φιλελεύθερες δημοκρατίες είναι αντιμέτωπες με τον εθνικισμό και τον λαϊκισμό, τις ίδιες προκλήσεις που είχαμε εμείς τη δεκαετία του 1990.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Lamphere-Englund Galen, *Rebuilding Sarajevo, The Aleppo project*, 2015,

<https://www.thealeppoproject.com/papers/rebuilding-sarajevo/#>

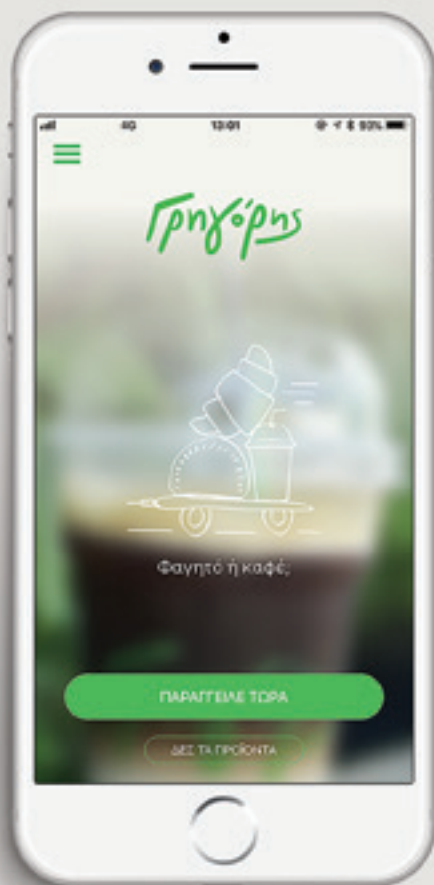
- 2 Η ΕΕ διέθεσε συνολικά 161 εκ. ευρώ για μεταρρυθμίσεις στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη την περίοδο 2014-2017. Από αυτά, μόνο 6 εκ. ευρώ διατέθηκαν για απασχόληση, εκπαίδευση και κοινωνική πολιτική. European parliament, Economic indicators and Trade with EU, 30-4-2018, [http://europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_ATA\(2018\)614775](http://europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_ATA(2018)614775)
- 3 Bosnia and Herzegovina: Developments in 2016, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_ATA\(2017\)599262](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_ATA(2017)599262)
- 4 Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι βαλκανικοί λαοί*, εκδ. Βάνιας, 1991.
- 5 Σπύρος Μπαμιατζής, ΕΛΙΑΜΕΠ, 2018, *Μια ανέντιμη συμμαχία μουσουλμάνων εξτρεμιστών και οργανωμένου εγκλήματος στα Βαλκάνια. Μελέτες περιπτώσεων: Αλβανία, Κοσσυφοπέδιο, Βοσνία και Ερζεγοβίνη*, https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2018/09/97_2018_WORKING-PAPER_Spiros-Bamiatzis-1.pdf
- 6 Στο ίδιο.
- 7 Το 2009 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δικαίωσε τον Εβραίο Jacob Finci και τον Ρομά Dervo Sejdić, που κατέφυγαν σε αυτό επειδή η υποψηφιότητά τους για την προεδρία απορρίφθηκε λόγω της καταγωγής τους. Ανάλογη απόφαση εξέδωσε το 2014 για την Azra Zornić και τον Βόσνιο Ilijaz Pilav, κατοίκων της Σερβικής Δημοκρατίας. Για την υπόθεση Sejdić-Finci: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/559501/EPRS_ATA\(2015\)559501_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/559501/EPRS_ATA(2015)559501_EN.pdf)
- 8 Για την υπόθεση Zornić-Pilav: <http://www.balkaninsight.com/en/article/strasbourg-court-rules-bosnian-constitution-discriminatory-06-09-2016>.

Η Χαρά Μπουργάνη είναι δημοσιογράφος.

Γρηγόρης E-ORDER

Κλίκ, ταπ, έφτασε!

Τώρα παραγγέλνω online...ή μέσω app

www.gregorys.gr

ΟΤΑΝ Η ΠΟΛΩΝΙΑ ΗΤΑΝ ΣΚΙΣΜΕΝΗ ΣΕ ΚΟΜΜΑΤΙΑ

του ΡΟΤΖΕΡ ΜΟΥΡΧΑΟΥΖ

Τον Σεπτέμβριο του 1939, μετά την εισβολή της Ναζιστικής Γερμανίας στην Πολωνία από τη Δύση, η Σοβιετική Ένωση επιτέθηκε από την Ανατολή. Και οι δύο δικτατορίες εγκαθίδρυσαν εγκληματικά καθεστώτα τα οποία παρουσίαζαν εκπληκτικές ομοιότητες.

ΟΙ στρατιώτες ήρθαν με το ξημέρωμα. Οι οικογένειες ξύπνησαν από δυνατά χτυπήματα στις πόρτες των σπιτιών και προσπαθούσαν να καταλάβουν τι συμβαίνει μέσα στο χάος που δημιουργούσαν διαταγές που εκτοξεύονταν φωναχτά σε μια άγνωστη σ' αυτούς γλώσσα. Αφού, τελικά, μάθαιναν ότι συνιστούσαν απειλή για τη δημόσια ασφάλεια και ότι είχε αποφασιστεί η απέλασή τους, τους έλεγαν ότι είχαν μόλις τριάντα λεπτά στη διάθεσή τους για να μαζέψουν τα πράγματά τους και ότι επρόκειτο να φύγουν την ίδια εκείνη νύχτα. «*Κανείς δεν τολμούσε να κινηθεί, γιατί θα εκτελείτο επιτόπου*», θυμάται ένας αυτόπτης μάρτυρας. «*Έδεσαν τον πατέρα με μια αλυσίδα. Αρχισαν να ψάχνουν για όπλα και... έκλεψαν ό,τι πράγμα αξίας έβρισκαν. Φώναζαν ότι σε μισή ώρα θα έπρεπε να είμαστε έτοιμοι να φύγουμε.*»

Σε διάστημα ωρών οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ήδη μεταφερθεί στα τρένα. Γυναίκες και παιδιά, που είχαν χωριστεί από συζύγους και πατέρες, οδη-

γούνταν κοπαδιαστά σε ξύλινα βαγόνια μεταφοράς ζώων για να ξεκινήσουν ένα ταξίδι χωρίς επιστροφή στο άγνωστο. Πολλοί από αυτούς δεν επρόκειτο να επιζήσουν, ενώ ελάχιστοι θα έβλεπαν πάλι τα σπίτια τους.

Είμαστε συνηθισμένοι να διαβάζουμε περιγραφές σχετικές με τις θηριωδίες των Ναζί στην κατεχόμενη Πολωνία, είτε πρόκειται για τη φρίκη του Ολοκαυτώματος είτε για όσα υπέφεραν οι μη εβραϊκοί πληθυσμοί (από απλές διώξεις έως απελάσεις και εκτελέσεις). Τα μαρτύρια των Πολωνών στα χέρια των Ναζί αποτελούν, εύλογα, αναπόσπαστο τμήμα του αφηγήματος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μπορεί κανείς να τα βρει παντού: σε ιστορικά βιβλία ή μυθιστορήματα, στον κινηματογράφο και στην τηλεόραση.

Εντούτοις, η μαρτυρία που αναφέρθηκε στα προηγούμενα δεν προήλθε από κάποιο θύμα των Ναζί, αλλά από μια περιγραφή απελάσεων οργανωμένων από τον συνεργάτη του Χίτλερ στα πρώτα στάδια του πολέμου: τη σταλινική Σοβιετική Ένωση. Ξεκνάμε συνήθως ότι λίγες

Ναζιστικό προπαγανδιστικό φυλλάδιο του 1939 δείχνει με κόκκινο χρώμα τη συνοριακή γραμμή –ή «σύνορο της ειρήνης»– που διαχώριζε τις ζώνες κατοχής της Μόσχας και του Βερολίνου. ΔΕΞΙΑ: Γερμανοί στρατιώτες αφαιρούν τα πολωνικά συνοριακά οροθέσια στην Άνω Σιλεσία, μετά την εισβολή του 1939. Μετά τη συνθηκολόγηση της Πολωνίας, η Γκεστάπο θα στοχοποιήσει τις ελίτ και τη διανοήση της χώρας, εκτελώντας χιλιάδες από τα μέλη τους. ΚΑΤΩ: Γερμανικά στρατεύματα προελαύνουν στην Πολωνία στις 13 Σεπτεμβρίου 1939.

Αποψη αβομβάρδιστης πόλης της Πολωνίας, μέσα από το πιλοτήριο ενός γερμανικού βομβαρδιστικού αεροσκάφους το 1939. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Στρατιώτες των Ες-Ες αναπαύονται σε χαττάκι έξω από το Παμπιάντισε.

ημέρες μετά την εισβολή του Χίτλερ στην Πολωνία, την 1η Σεπτεμβρίου 1939, ο Στάλιν τον μιμήθηκε εισβάλλοντας στη χώρα από τα ανατολικά. Ενώ ο Χίτλερ μπήκε στην Πολωνία με περίπου ένα εκατομμύριο άνδρες, ο Στάλιν έστειλε κάπου μισό εκατομμύριο. Ως επί το πλείστον, οι δύο δυνάμεις απέφευγαν την άμεση επαφή, αλλά παρά το γεγονός αυτό συνεργάστηκαν για να επιτύχουν την ήττα του κοινού τους εχθρού. Έφτασαν στο σημείο να οργανώσουν από κοινού μια παρέλαση μετά την πτώση της ανατολικής πολωνικής πόλης της Βρέστης (η οποία σήμερα βρίσκεται στη Λευκορωσία).

Παρά το ότι η εισβολή του Στάλιν είχε παρουσιαστεί από τους υπεύθυνους της σοβιετικής προπαγάνδας ως πράξη ανθρωπισμού –υποτίθεται ότι πραγματοποιήθηκε για να βοηθηθούν οι Πολωνοί ουκρανικής και λευκορωσικής καταγωγής μετά την «κατάρρευση» του πολωνικού κράτους–, στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια εχθρική επίθεση

παρόμοια με αυτήν των Γερμανών συμμάχων του.

Λησμονούμε, επίσης, ότι μετά την ολοκλήρωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων ο Χίτλερ και ο Στάλιν μοίρασαν τα πολωνικά εδάφη μεταξύ τους. Ακολουθώντας τους όρους οι οποίοι περιείχονταν στο Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο του Αυγούστου του 1939 καθώς και στη Συνθήκη περί Συνόρων και Φιλίας του Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου, ο Στάλιν κατέλαβε περίπου 200.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, όπου κατοικούσαν περί τα 12 εκατομμύρια Πολωνοί, εδάφη τα οποία προσάρτησε στη Σοβιετική Ένωση. Ο Χίτλερ αρκέστηκε σε μια κάπως μικρότερη έκταση, με διπλάσιο εντούτοις πληθυσμό (γύρω στα 20 εκατομμύρια). Κάποια από τα εδάφη αυτά προσαρτήθηκαν άμεσα στη Γερμανία, ενώ άλλα τέθηκαν κάτω από τη διοίκηση ενός κυβερνητικού σχήματος ανδρικής, γνωστού ως «Γερμανική Κυβέρνηση». Την ηγεσία είχε αναλάβει ο Χανς Φρανκ, πρώην δικηγόρος του Χίτλερ. Κατόπιν, οι δύο δικτάτορες

συμφώνησαν να μην επιτρέψουν καμίας μορφής ανασύσταση του πολωνικού κράτους. Η νέα συνοριακή γραμμή που δημιουργήθηκε μεταξύ τους ονομάστηκε μάλιστα «Σύννορο Ειρήνης». Επρόκειτο για τον τέταρτο κατά σειρά διαμελισμό της Πολωνίας (κατά τον 18ο αιώνα η χώρα είχε διαμοιραστεί ακόμη τρεις φορές μεταξύ άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων).

Παρά το ότι η εξέλιξη αυτή ανακαλούσε στη μνήμη άλλες παλαιότερες πολιτικές πρακτικές, τα δύο καθεστώτα κατοχής που εγκαθιδρύθηκαν χαρακτηρίζονταν από μια σκληρότητα που εκδηλώθηκε ταυτόχρονα. Στην πραγματικότητα και από πολλές απόψεις, το ένα αποτελούσε αντιγραφή του άλλου. Και τα δύο τηρούσαν στάση ενστικτωδώς εχθρική απέναντι στην πολωνική κοινωνία – οι Ναζί για ρατσιστικούς και οι Σοβιετικοί για ταξικούς λόγους. Και τα δύο εφάρμοσαν σχολαστικά ένα πρόγραμμα κάθαρσης, με στόχο την απομάκρυνση των στοιχείων εκείνων τα οποία δεν ενέκριναν.

Η διαδικασία αυτή ξεκίνησε, και στις δύο ζώνες κατοχής, με κάτι που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «πολιτική αποκεφαλισμού». Μετά τις αρχικές επιχειρήσεις με στόχο την εδραίωσή τους στις νέες τους κατακτημένες περιοχές, επιχειρήσεις όπως ήταν φυσικό αιματηρές, την άνοιξη του 1940 οι Γερμανοί έθεσαν σε εφαρμογή ένα σχέδιο γνωστό ως A-B (Ausserordentliche Befriedigungsaktion – Έκτακτη Ειρηνευτική Επιχείρηση). Επρόκειτο για μια ενορχηστρωμένη προσπάθεια εξαφάνισης της πολωνικής διανόησης.

Μακάβρια συμμετρία

Η επιχείρηση αυτή ακολουθούσε ένα μοτίβο το οποίο έμελλε να γίνει απελπιστικά γνωστό. Η Γκεστάπο συνέλαβε και ανέκρινε κάπου 30.000 Πολωνούς ακαδημαϊκούς, διανοούμενους, δασκάλους και συγγραφείς. Οι περισσότεροι από αυτούς στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ όσοι θεωρήθηκαν ιδιαίτερα επικίνδυνοι κρατήθηκαν σε τοπικές φυ-

Στρατεύματα της Βέρμαχτ παρελαύνουν προ του Χίτλερ στη Βαρσοβία στις 5 Οκτωβρίου 1939 μετά τη γερμανική εισβολή.

λακές, όπου και, όταν έφτασε η ώρα, τους απαγγέθηκαν κατηγορίες και τους ανακοινώθηκαν η ετυμηγορία και οι αντίστοιχες ποινές.

Κατόπιν, οι αιχμάλωτοι αυτοί μεταφέρονταν με φορτηγά στα κοντινότερα δάση, όπου εκτελούνταν με έναν πυροβολισμό στο κεφάλι και θάβονταν σε ομαδικούς τάφους. Έτσι εκτελέστηκαν 358 κρατούμενοι από τη φυλακή του Πάβιακ (Pawiak) της Βαρσοβίας στο δάσος του Πάλμιρυ (Palmiry) τον Ιούνιο του 1940. Άλλοι 400 εκτελέστηκαν τον Ιούλιο κοντά στην Τσεστόχοβα (Częstochowa), ενώ ακόμη 450 άνθρωποι εκτελέστηκαν κοντά στο Λούμπλιν (Lublin) τη νύχτα της 15ης Αυγούστου του 1940. Πιστεύεται ότι το σύνολο των θυμάτων της επιχείρησης AB Aktion έφτασε τις 6.000 νεκρούς περίπου.

Ακολουθώντας μια μακάβρια συμμετρία, όσο οι Γερμανοί επιχειρούσαν να αποκεφαλίσουν την πολωνική κοινωνία

στη Δύση, οι Σοβιετικοί έκαναν το ίδιο στη δική τους ζώνη κατοχής. Για τη Μόσχα το βασικό κίνητρο δεν ήταν φυλετικό, αλλά πολιτικό. Για τον λόγο αυτό κύριος στόχος των σοβιετικών επιχειρήσεων ήταν κατ' αρχάς όλοι εκείνοι οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν τους πυρήνες ενός κινήματος αντικομμουνιστικής αντίστασης. Η καταπίεση που προέκυψε από τη σοβιετική αυτή στάση πήρε πολλές μορφές και στοίχισε πολλές ζωές, όπως και στη γερμανική ζώνη κατοχής, αλλά το γνωστότερο παράδειγμα είναι ένα επεισόδιο το οποίο δάνεισε το όνομά του σε μια ολόκληρη σειρά σφαιρών: πρόκειται, βέβαια, για την περίπτωση του Κατύν.

Μετά την εισβολή τους στην Ανατολική Πολωνία, οι Σοβιετικοί συνέλαβαν κάπου 400.000 αιχμαλώτους: αστυνομικοί, υπάλληλοι φυλακών και άλλοι συνελήφθησαν από τη μυστική σοβιετική

Εκτοπισμένη πολωνική οικογένεια, από την οποία προφανώς λείπουν τα άρρενα μέλη, ποζάρει μπροστά από το καινούργιο τους «σπίτι» στο σοβιετικό Καζαχστάν. Πολλοί από τους εκτοπισμένους δεν επρόκειτο να επιστρέψουν ποτέ.

αστυνομία NKVD (ρωσικό ακρωνύμιο που δηλώνει τη Λαϊκή Επιτροπή Εσωτερικών Υποθέσεων). Μετά από μια σειρά ανακρίσεων και πολιτικών αξιολογήσεων, ο αριθμός αυτός μειώθηκε στις περίπου 22.000 ανθρώπους. Επρόκειτο κυρίως για αξιωματικούς του στρατού, αλλά και ιερείς, αστυνομικούς, κτηματίες και διανοούμενους, κοινωνικά στρώματα δηλαδή των οποίων η στάση απέναντι στη Σοβιετική Ένωση και τον κομμουνισμό εθεωρείτο εχθρική.

Στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι αυτοί ήταν ήδη καταδικασμένοι στα μάτια των Σοβιετικών, όντας Πολωνοί, αξιωματικοί, αριστοκράτες και καθολικοί. Την 5η Μαρτίου 1940, την ίδια εβδομάδα κατά την οποία το Βερολίνο διέταζε την έναρξη της επιχείρησης AB-Aktion, η Μόσχα έδινε εντολή να επιβληθεί «η εσχάτη των ποινών: τυφεκισμός».

Στο διάστημα του επόμενου μήνα οι

αιχμάλωτοι μεταφέρονταν από τα στρατόπεδά τους κατά ομάδες, αποτελούμενες από μερικές εκατοντάδες ανθρώπων, σε φυλακές και κρησφύγετα της NKVD, όπου για μια ακόμη φορά γινόταν έλεγχος της ταυτότητάς τους. Στη συνέχεια τους απομάκρυναν πάλι, με τα χέρια δεμένα πίσω από την πλάτη, και τους εκτελούσαν με μια σφαίρα στο κεφάλι. Τα σώματά τους θάβονταν σε ομαδικούς τάφους. Η σφαγή του Κατύν, στη Δυτική Ρωσία, αποκαλύφθηκε το 1943 και από τότε αποτελεί συνώνυμο της σοβιετικής ωμότητας. Στη χορεία των τουλάχιστον 21.768 νεκρών περιλαμβάνονταν ένας πρίγκιπας, ένας ναύαρχος, 12 στρατηγοί, 81 συνταγματάρχες, 198 αντισυνταγματάρχες, 21 καθηγητές, 22 ιερείς, 189 κρατούμενοι φυλακών, 5.940 αστυνομικοί, αλλά και μία γυναίκα, η Γιανίνα Λεβαντόβσκα (Janina Lewandowska). Η πολωνική κοινωνία είχε αποκεφαλιστεί.

Παράλληλα με τη διάπραξη όλων αυτών των φόνων –και στις δύο ζώνες κατοχής– εξελισσόταν και μια γενικότερη μετακίνηση αυτόχθονων πληθυσμών. Στη «Γερμανική Δύση», Πολωνοί και Εβραίοι κάτοικοι περιοχών οι οποίες είχαν προσαρτηθεί απευθείας από τη Γερμανία μπορούσαν να περιμένουν την απέλασή τους στην περιορισμένη ζώνη που βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της «Γενικής Κυβέρνησης», ώστε να δημιουργηθεί χώρος για γερμανικής καταγωγής εποίκους.

Η περιοχή είχε χαρακτηριστεί ως ο χώρος του Ράιχ στην Ανατολική Ευρώπη.

Η πρώτη από τις απελάσεις αυτές έλαβε χώρα τον Δεκέμβριο του 1939, όταν κάπου 87.000 Πολωνοί εκδιώχθηκαν από την προσαρτημένη περιοχή την οποία οι Ναζί αποκαλούσαν Βάρτεγκαου (Warthegau). Οι συνθήκες ήταν χαστικές, με πολλούς από τους απελαθέντες να αναγκάζονται να περιμένουν ώρες ολόκληρες στο χιόνι ή να παγώνουν σε βαγόνια ακινητοποιημένων συρμών.

Σοβιετικοί και Γερμανοί αξιωματούχοι συζητούν στη Βρέστη τον Σεπτέμβριο του 1939. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Φιλική συζήτηση μεταξύ στρατιωτών της Βέρμαχτ και του Κόκκινου Στρατού.

Δεν αποτελεί, βέβαια, έκπληξη το γεγονός ότι ο φόρος αίματος ήταν πολύ υψηλός. Όπως, άλλωστε, και η ίδια η γερμανική διοίκηση παραδέχτηκε: *«Δεν έφτασαν στους προορισμούς τους ζωντανοί όλοι οι απελαθέντες, και ιδιαίτερα τα νήπια»*. Αργότερα η γερμανική προπαγάνδα θα περηφανευόταν ότι με παρόμοιες συνθήκες απελάθηκαν τουλάχιστον 400.000 Πολωνοί.

Κατά παράδοση τρόπο, και ενώ προηγήθηκε η εκκαθάριση των προσαρτημένων περιοχών από τους γηγενείς κατοίκους τους, η ανάγκη για εργατικό δυναμικό στο εσωτερικό της Γερμανίας οδήγησε στη μεταφορά χιλιάδων Πολωνών στην καρδιά του ίδιου του Ράιχ. Ένας μικρός αριθμός προσφέρθηκαν εθελοντικά, αλλά η μεγάλη πλειονότητα αναγκάστηκε, εκβιάστηκε ή, απλώς, μαζεύτηκε από τους δρόμους. Μια τακτική την οποία χρησιμοποιούσαν συνήθως οι Γερμανοί ήταν να βάζουν φωτιά σε ένα κτίριο και να μην αφήνουν τους περιοίκους

να επέμβουν μέχρι να συγκεντρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός «εθελοντών».

Έτσι, οι σωματικά ικανοί είχαν τις ίδιες πιθανότητες να καταλήξουν τόσο στη Μόσχα όσο και στο Βερολίνο: ήδη από τα μέσα του 1940 κάπου 1,2 εκατομμύρια Πολωνοί, αιχμάλωτοι πολέμου και εργάτες, δούλευαν στη Γερμανία. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν σκληρές: υποσιτίζονταν, πληρώνονταν ελάχιστα και αντιμετωπιζονταν, όπως ένας από αυτούς θυμάται, *«χειρότερα από σκυλιά»*.

Πολιτικά επικίνδυνοι

Ανάλογες τακτικές επικρατούσαν και στις υπό σοβιετικό έλεγχο ανατολικές περιοχές της χώρας. Εκεί, όμως, η απλή στοχοποίηση Εβραίων και Πολωνών είχε αντικατασταθεί από συνθετότερες διαδικασίες επιλογής, μέσω των οποίων μεγάλα τμήματα της πολωνικής κοινωνίας –από δασκάλους, εμπόρους και τοπικούς πολιτευτές, μέχρι χρήστες της γλώσσας Εσπεράντο, διευθυντές ταχυδρομείων

Πολωνοί όμηροι προετοιμάζονται για εκτέλεση από τους ναζί στο δάσος του Παλμίρου το 1940. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Μαζικοί τάφοι ορισμένων από τις χιλιάδες Πολωνούς οι οποίοι εκτελέστηκαν από τη Σοβιετική Μυστική Αστυνομία (NKVD) το 1940. Οι τάφοι αυτοί εντοπίστηκαν από γερμανικά στρατεύματα στο Κατύν της Ρωσίας και οι εκταφές έγιναν παρουσία εκπροσώπων από 12 ευρωπαϊκά κράτη τον Απρίλιο του 1943.

και φιλοτελιστές– χαρακτηρίστηκαν «πολιτικά επικίνδυνοι».

Από τη στιγμή που χαρακτηρίζονταν ως τέτοια, τα θύματα των τακτικών αυτών συλλαμβάνονταν τις πρώτες πρωινές ώρες με τρόπο ανάλογο με αυτόν που περιγράφεται στην αρχή του άρθρου. Συγκεντρώνονταν σε σιδηροδρομικούς σταθμούς και μεταφέρονταν σε ερημικά μέρη της Σιβηρίας ή του Καζακστάν ή ακόμη σε κάποια από τα αναρίθμητα στρατόπεδα εργασίας, με τις κραυγές των φρουρών να αντηχούν στα αυτιά τους: *«Έτσι εξοντώνουμε τους εχθρούς της σοβιετικής δύναμης»*. Ο συνολικός αριθμός ακόμη αμφισβητείται, αλλά υπολογίζεται ότι οι τέσσερις μεγάλες επιχειρήσεις απελάσεων που έλαβαν χώρα μεταξύ του 1940 και του 1941 έπληξαν τουλάχιστον ένα εκατομμύριο ανθρώπους

– περίπου το ένα δέκατο του πληθυσμού της υπό σοβιετική κατοχή ζώνης.

Δεδομένων των προφανών ομοιοτήτων των χρησιμοποιούμενων μεθόδων, εύκολα μπαίνει κανείς στον πειρασμό να κάνει υποθέσεις σχετικά με τον βαθμό στον οποίο Ναζί και Σοβιετικοί συνεργάστηκαν για να πετύχουν την «ειρήνευση» της κατακτημένης Πολωνίας. Φυσικά υπήρξε κάποιο επίπεδο καθημερινής συνεργασίας στο πλαίσιο της κοινής τους προσπάθειας: πραγματοποιούνταν ανταλλαγές αιχμαλώτων και επιτροπές αποτελούμενες τόσο από μέλη των Ες-Ες όσο και της NKVD εξέταζαν τις αιτήσεις των γερμανικής καταγωγής κατοίκων της ανατολικής ζώνης, οι οποίοι επιθυμούσαν να μετακινηθούν προς τη Δύση. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι και μια αναφορά του Χρυστοσόφ στα απομνημονεύματά

του, σύμφωνα με την οποία ο επικεφαλής της NKVD της Ουκρανίας διατηρούσε στενές σχέσεις με τους ομολόγους του της Γκεστάπο. Εντούτοις, και παρά το ότι οι σημαντικότερες επιχειρήσεις και των δύο πλευρών πραγματοποιήθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, δεν υπάρχουν ακόμη αποδείξεις ότι υπήρξαν πράγματι συντονισμένες.

Η διεθνής αντίδραση υπήρξε μηδαμινή. Με τη Βρετανία να στέκεται μόνη της αντιμέτωπη στη Γερμανία κατά το

επίμαχο αυτό διάστημα, το Λονδίνο είχε σημαντικότερες έγνοιες από τις δοκιμασίες των Πολωνών. Ακόμη, πολύ λίγες ήταν οι πληροφορίες οι οποίες έφταναν από την Πολωνία, τουλάχιστον μέχρι η πολωνική αντίσταση να αρχίσει να μεταφέρει τα πολύ δύσκολα αποκτημένα στοιχεία για το Ολοκαύτωμα το 1942. Νέα σχετικά με τις ταλαιπωρίες των κατοίκων της σοβιετικής ζώνης κατοχής πολύ δύσκολα γίνονταν γνωστά και, σε κάθε περίπτωση, η πολιτική του «αισιό-

Την εποχή που το Σύμφωνο Μολό-
τοφ-Ρίμπεντροπ ακυρώθηκε από τη

106 ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2018

συζήτηση για τον τρόπο και τις περιέργες ομοιότητες μεταξύ της ναζιστικής και της σοβιετικής κατοχής που ταλαιπώρησαν στο παρελθόν τη χώρα.

Παρά τα ψέματα και τη συσκοτίση που επιβλήθηκαν από πέντε δεκαετίες σοβιετικής προπαγάνδας, σήμερα είναι πλέον σαφές ότι κατά την περίοδο 1939-1941 η Σοβιετική Ένωση του Στάλιν τηρούσε έναντι της Πολωνίας μια στάση τόσο εχθρική όσο και η Γερμανία του Χίτλερ. Η Πολωνία είχε την ατυχία να συντριβεί ανάμεσα στις δύο σκληρότερες ευρωπαϊκές απολυταρχίες της εποχής: μεταξύ του ναζιστικού άκμονος και της σοβιετικής σφύρας. Παρά το ότι οι δικτάτορες της Μόσχας και του Βερολίνου αντιπαθούσαν ο ένας τον άλλο, κατάφεραν να βρουν τρόπους ώστε να αντι-

μετωπίσουν από κοινού τη Δύση και να καταβροχθίσουν την πολωνική επικράτεια. Ίσως δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει το ότι κατά την υλοποίηση των σχεδίων τους Ναζί και Σοβιετικοί χρησιμοποίησαν μεθόδους που έμοιαζαν εκπληκτικά μεταξύ τους. Τα μέσα που εφαρμόστηκαν κατά του φυλετικού εχθρού στο ένα κομμάτι της Πολωνίας δεν διέφεραν, ουσιαστικά, καθόλου από εκείνα που εφαρμόστηκαν κατά του ταξικού εχθρού στην υπόλοιπη χώρα.

Ο ίδιος ο Στάλιν σκιαγραφεί το θέμα με σαφήνεια, σε ένα τηλεγράφημά του προς τον Χίτλερ, στο οποίο αναφέρει ότι *«η φιλία μεταξύ των λαών της Σοβιετικής Ένωσης και της Γερμανίας δέθηκε με αίμα»*. Θα μπορούσε, βέβαια, να προσθέσει ότι το εν λόγω αίμα ήταν πολωνικό.

Ο Ρότζερ Μούρχαουζ είναι ιστορικός και συγγραφέας, ο οποίος ειδικεύεται στη ναζιστική Γερμανία και στην εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Σπύρος Κάπαρης.

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΑΛΝΤΟ ΜΟΡΟ

Η περιγραφή των γεγονότων
που οδήγησαν στην απαγωγή,
την ομηρία και την εκτέλεση
του Ιταλού πρωθυπουργού

του ΓΙΩΡΓΟΥ ΚΑΣΑΜΠΑΛΑΚΟΥ

Τα μολυβένια χρόνια, η πιο ταραχώδης περίοδος στην πολιτική ζωή της Ιταλίας μεταπολεμικά, διήρκεσαν από τα τέλη της δεκαετίας του '60 έως τις αρχές της δεκαετίας του '80. Στο διάστημα αυτό εκδηλώθηκαν τρομοκρατικά χτυπήματα που σημάδεψαν την παγκόσμια κοινή γνώμη. Βομβιστικές ενέργειες, όπως εκείνη της νεοφασιστικής οργάνωσης Nuclei Armati Rivolutionari (Ένοπλες Επαναστατικές Ομάδες) στον σιδηροδρομικό σταθμό της Μπολόνια, στοίχισαν τη ζωή σε δεκάδες πολίτες. Η πράξη όμως που στοίχειωσε την πολιτική ζωή ήταν η απαγωγή, η ομηρία και η εκτέλεση του πρωθυπουργού και ηγέτη του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος Άλντο Μόρο. Το παρόν άρθρο έχει σκοπό να φωτίσει τα σκοτεινά γεγονότα που προηγήθηκαν αυτής της στυγεράς δολοφονίας και τροφοδότησαν αναρίθμητα σενάρια συνωμοσίας, κυρίως όμως απογοήτευσαν όσους περίμεναν άλλη αντίδραση από τη μεριά της επίσημης κρατικής εξουσίας.

ΑΠΕΝΑΝΤΙ. Ο Άλντο Μόρο πρόεδρος του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος (Μπέργκαμο, Ιταλία 1977). ΚΑΤΩ: Ο Μόρο στο όγδοο συνέδριο του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος (Νάπολη, 27-31 Ιανουαρίου 1962).

Ο Άλντο Μόρο (Aldo Moro) γεννήθηκε στο Μάλιε, μια μικρή πόλη κοντά στο Λέτσε, στην Απουλία, το 1916. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο του Μπάρι και έκανε τη διδακτορική του διατριβή στο Ποινικό Δίκαιο. Το 1947 ανακηρύχτηκε επίτιμος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μπάρι, αφού προηγουμένως είχε γίνει πρόεδρος του Κινήματος Πανεπιστημιακών της Καθολικής Δράσης αλλά και διευθυντής της εφημερίδας *Studium*. Το 1948 εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής της περιοχής Μπάρι-Φότζια, στη συνέχεια επανεξελέγη το 1953, ενώ το 1955 έγινε υπουργός Δικαιοσύνης και στη συνέχεια υπουργός Παιδείας. Η πολιτική του καριέρα περιείχε άφθονους υπουργικούς θώκους, ενώ το στοιχείο που τη χαρακτήριζε ήταν η μετριοπάθεια και η προσπάθεια για συνεργασία με τους σοσιαλιστές, με τους οποίους προχώρησε σε κυβερνητικούς συνασπισμούς. Διετέλεσε πρωθυπουργός από το 1963 ως το 1968 και από το 1974 ως το 1976.

Ο Μόρο και ο ιστορικός συμβιβασμός μεταξύ χριστιανοδημοκρατών και κομμουνιστών

Ο λόγος που αποτέλεσε κόκκινο πανί για πολλούς ήταν η προώθηση εκ μέρους του της πολιτικής συνεργασίας του ιστορικού συμβιβασμού. Τη δεκαετία του '70 το πανίσχυρο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (είχε πάρει 34,4% στις εκλογές του 1976) είχε προτείνει, μέσω της ηγετικής του ομάδας και ειδικότερα του γραμματέα του, Μπερλινγκουέρ (Enrico Berlinguer), τη δημιουργία συμμαχικής κυβέρνησης με τους χριστιανοδημοκράτες, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η βαθιά οικονομική κρίση της περιόδου, που είχε πλήξει την πάλαι ποτέ κραταιά ιταλική οικονομία, μιας και το οικονομικό θαύμα που διήρκεσε από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έδειχνε να κωλαίνει. Ο Μόρο ήταν από τους χριστιανοδημοκράτες πολιτικούς που αγωνίστηκαν για να πραγματοποιηθεί η συμμαχία αυτή, κάτι που οι πιο σκληροπυρηνικοί Ιταλοί της αριστεράς και της δεξιάς, δεν του συγχώρεσαν.

Ερυθρές Ταξιαρχίες – μια ημιμαζική τρομοκρατική οργάνωση

Κατά την περίοδο που αναφέρεται ως «μολυβένια χρόνια» έδρασε μια ημιμαζικής απήχησης ακροαριστερή τρομοκρατική οργάνωση, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες (Brigate Rosse). Η οργάνωση ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1970 από τον Ρενάτο Κούρτσιο (Renato Curcio), τη σύντροφό του Μάρα Καγκόλ (Mara Cagol) και τον Αλμπέρτο Φραντσεσκίνι (Francesco Franceschini). Στα μολυβένια χρόνια, οι Ταξιαρχίες απέκτησαν πολλές χιλιάδες μέλη, κυρίως απογοητευμένους οπαδούς της νεολαίας του Κομμουνιστικού Κόμματος λόγω της προωθούμενης σύγκλισης με τη χριστιανοδημοκρατία από την

ευρωκομμουνιστική ηγεσία του, καθώς και φοιτητές κοινωνιολογίας του Καθολικού Πανεπιστημίου.

Οι Ερυθρές Ταξιαρχίες αποτέλεσαν τον ορισμό του αντάρτικου πόλης, επηρεασμένες από τον ένοπλο ριζοσπαστισμό της δεκαετίας του 1970. Όπως και η RAF – Μπάαντερ Μάινχοφ, που έδρασε στη Δυτική Γερμανία, επέλεξαν την ατομική τρομοκρατία ως μέθοδο δράσης, έχοντας απογοητευτεί από τη συστημική πορεία των «ορθόδοξων» κομμουνιστικών κομμάτων και την προσαρμογή των μεγάλων κινημάτων των δεκαετιών του 1960 και του 1970 στον καπιταλισμό. Η διαφορά των οργανώσεων αυτών από τις τρομοκρατικές οργανώσεις τύπου 17N ήταν ο ημιμαζικός τους χαρακτήρας, αφού στρατολογούσαν χιλιάδες μέλη, με ερείσματα ακόμα και στους βιομηχανικούς εργάτες. Σύμφωνα με ιταλούς πολιτικούς αναλυτές, οι Ε.Τ. έφτασαν να έχουν στους κόλπους τους 400-500 μέλη πλήρους απασχόλησης, 1.000 περίπου μη τακτικά μέλη και αρκετές χιλιάδες συμπαθούντες που βοηθούσαν με διάφορους τρόπους, ακόμα και οικονομικά. Το διάστημα που πραγματοποιήθηκε η επιχείρηση απαγωγής του Άλντο Μόρο ο Κούρτσιο και άλλα 12 μέλη της οργάνωσης δικάζονταν για τρομοκρατία στο Τορίνο.

Ξεκίνησαν τη δράση τους καίγοντας αυτοκίνητα εργοστασιαρχών, κλιμακώνοντας ολοένα την επιθετικότητά τους. Τον Ιούνιο του 1974 οι Ε.Τ. εκτέλεσαν δύο μέλη του νεοφασιστικού Ιταλικού Κοινωνικού Κινήματος στην Πάντοβα. Παρά τη σύλληψη των Κούρτσιο και Φραντσεσκίνι, πιθανώς αποτέλεσμα εσωτερικής πληροφόρησης από τον πρώην μοναχό και μετέπειτα επαναστάτη-πληροφοριοδότη των μυστικών υπηρεσιών Σιλβάνο Τζιρόττο (Silvano Girotto), οι Ταξιαρχίες συνέχισαν τη δράση τους. Τα επόμενα χρόνια απήγαγαν βιομήχανους, τραπεζίτες και άλλα σημαίνοντα μέλη της εγχώ-

Ο Άλντο Μόρο και ο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ στις 20 Μαΐου 1997 κατά τη συνάντηση των αντιπροσωπειών του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος και του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος.

ρίας ελίτ, όπως ο δικαστής Μάριο Σόσι (Mario Sossi), ο Φελίτσε Σαβιέτι, πρόεδρος των βιομηχάνων της Γένοβας, ο επίσης βιομήχανος Βαλλαρίνο Γκάντσια (Vallarino Gancia), ενώ πυροβόλησαν και σκότωσαν τον Κάρλο Κασαλένιο (Carlo Casalegno), αναπληρωτή αρχισυντάκτη της εφημερίδας *La stampa*. Η απαγωγή και η δολοφονία του Άλντο Μόρο ήταν ένα άλμα στη δράση της οργάνωσης, αφού προκαλούσε ευθέως την πολιτική τάξη, χτυπώντας έναν στόχο στην κορυφή του πολιτικού εποικοδομημάτος.

Η απαγωγή

Το πρωί της 16ης Μάρτη του 1978 ο Άλντο Μόρο βγήκε από το σπίτι του, στην οδό Φόρτε Τριονφάλε, με κατεύθυνση τη Βουλή, όπου ο Τζούλιο Αντρεότι (Giulio Andreotti), κορυφαίο ηγετικό στέλεχος των χριστιανοδημοκρατών, επρόκειτο να παρουσιάσει τη νέα κυβέρνηση συνεργασίας χριστιανοδημοκρατών – κομμουνιστών, της οποίας ο Μόρο ήταν βασικός εμπνευστής και δημιουργός. Σχεδίαζε να περάσει από το κέντρο χριστιανοδημο-

κρατικών μελετών προτού αντιμετωπίσει, όπως αναμενόταν, τις αντιδράσεις τόσο στο κόμμα του, όσο και στο Κομμουνιστικό Κόμμα, για την κυβερνητική συνεργασία. Η συζήτηση στη βουλή αναμενόταν θυελλώδης, με πολλά στελέχη του ΙΚΚ να δυσπιστούν απέναντι στη συμμετοχή πολλών σκληροπυρηνικών χριστιανοδημοκρατών στην κυβέρνηση.

Ο πρόεδρος του συμβουλίου των χριστιανοδημοκρατών επιβιβάστηκε στο αυτοκίνητό του, ένα μπλε Φιάτ 130, και μαζί με την άσπρη Αλφέτα που τον συνόδευε έφτασαν στη διασταύρωση με την οδό Μάριο Φάνι. Μέλη των Ερυθρών Ταξιαρχιών παρακολουθούσαν την πορεία της λιμουζίνας, ενώ άλλα, φορώντας φόρμες της Alitalia, περίμεναν υπομονετικά. Όταν η τρομοκρατίσσα Ρίτα Αλγκρανάτι (Rita Algranati) έκανε το προσχεδιασμένο σινιάλο, δύο αυτοκίνητα έκλεισαν από μπροστά και από πίσω τα οχήματα του Μόρο και των συνοδών του, γαζώνοντας με 91 σφαίρες τους πέντε σωματοφύλακες του πρωθυπουργού. Στη συνέχεια άρπαξαν τον Μόρο, άθικτο από τη φονική

επίθεση, και τον οδήγησαν στο πλήρως ηχομονωμένο σπίτι που είχε αγοράσει για τον σκοπό αυτό, το μέλος των Ε.Τ. Άννα Λάουρα Μπραγκέτι (Anna Laura Braghetti), στην οδό Μονταλτσίνι.

Η ομηρία

Η ίδια είχε αναλάβει το καθήκον της καθημερινής φροντίδας του Μόρο. Όπως ανέφερε στο βιβλίο της *Άλντο Μόρο, η ομηρία*, αγόραζε καθημερινά τα αγαπημένα μπισκότα του πρωθυπουργού για το πρωινό του, ενώ συνέχιζε την εργασία της, προκειμένου να μη δημιουργήσει υποψίες.

Στο μεταξύ, η γενική συνομοσπονδία συνδικάτων προκήρυξε γενική απεργία, ενώ στη Βουλή επικρατούσε αναβρασμός, μέσα στον οποίο η κυβέρνηση κέρδισε ψήφο εμπιστοσύνης πολύ πιο εύκολα απ' ό,τι θα συνέβαινε αν δεν μεσολαβούσαν τα τραγικά γεγονότα. Η αστυνομία εξαπέλυσε ανθρωποκυνηγητό, στήνοντας χιλιάδες μπλόκα σε διάφορα σημεία σε όλη τη χώρα. Το μόνο που κατάφερε να ανακαλύψει ήταν ένα από τα αυτοκίνητα που χρησιμοποίησαν οι τρομοκράτες, μερικές δεκάδες μέτρα μακριά από τη διασταύρωση των οδών Φάνι και Φόρτε Τριονφάλε, στην οδό Λιτσίνιο Κάλβο. Στην ίδια οδό βρέθηκε μάλιστα και δεύτερο αυτοκίνητο την επόμενη μέρα, το οποίο δεν υπήρχε την προηγούμενη, οδηγώντας τη σοκαρισμένη κοινή γνώμη στο συμπέρασμα ότι είτε έπρεπε να αμφισβητήσουν την αποτελεσματικότητα των αστυνομικών αρχών είτε οι Ταξιαρχίες είχαν καταφέρει να διεισδύσουν σε αυτές.

Από την πρώτη στιγμή της απαγωγής και ομηρίας του Μόρο οι Ερυθρές Ταξιαρχίες έδειξαν την πρόθεσή τους να αντιπαραθεθούν σαν ίσος προς ίσο με το ιταλικό κράτος, να αμφισβητήσουν την εξουσία του και να εκμεταλλευτούν επικοινωνιακά την όλη υπόθεση. Στις 18 Μαρτίου οι

Ταξιαρχίες δημοσιοποίησαν ένα λιτό ανακοινωθέν, που απλά ανέφερε την απαγωγή του ηγετικού στελέχους των χριστιανοδημοκρατών, χωρίς να σημειώνει οποιαδήποτε απόπειρα εκβιασμού ή ανταλλαγής αιχμαλώτων. Τα σημαντικότερα στοιχεία σε αυτό το πρώτο ανακοινωθέν, που έφτασε σε εφημερίδα της Ρώμης, ήταν η προσκόμιση της ιστορικής φωτογραφίας που παρουσίαζε τον Μόρο με φόντο τη σημαία των Ερυθρών Ταξιαρχιών και η δήλωση των Ταξιαρχιών περί δίκης του απαχθέντος σε λαϊκό δικαστήριο.

Στο μεταξύ, η αξιοπιστία της αστυνομίας δέχτηκε κι άλλο πλήγμα, όταν στις 19 Μάρτη βρέθηκε και τρίτο αυτοκίνητο στην οδό Λιτσίνιο Κάλβο, που είχε χρησιμοποιηθεί στην τρομοκρατική επιχείρηση, τη στιγμή που η ίδια η αστυνομία απέρριψε το ενδεχόμενο το αυτοκίνητο να βρισκόταν σε εκείνο το σημείο τις προηγούμενες μέρες. Σαν να μην έφτανε αυτό, δημοσιοποιήθηκαν σκίτσα και φωτογραφίες καταζητούμενων, που αποδείχτηκε ότι ήταν στη φυλακή.

Εν μέσω κλίματος υστερίας που καλλιεργήθηκε τόσο από τις εφημερίδες όσο και από ένα επεισόδιο στη δίκη του Κούρτσιο και των δώδεκα στο Τορίνο, όταν οι κατηγορούμενοι φώναξαν: «*Ο Μόρο βρίσκεται στα χέρια μας*», οι Ερυθρές Ταξιαρχίες έστειλαν στον Τύπο δεύτερο ανακοινωθέν, με το οποίο ανακοίνωσαν το κατηγορητήριο κατά του Άλντο Μόρο. Δεν επρόκειτο για συγκεκριμένες προσωπικές κατηγορίες, παρά για ασαφείς και αόριστες μομφές εναντίον ενός ανθρώπου που αντιπροσώπευε στα μάτια τους τη συμμαχία αστών και προδοτών κομμουνιστών.

Το γράμμα στον Κοσσίγκα

Στις 29 Μάρτη έφτασε στις εφημερίδες το τρίτο μήνυμα των Ε.Τ., μαζί με την πρώτη επιστολή του ίδιου του Άλντο Μόρο,

Ο Άλντο Μόρο 10 χρόνια πριν από την απαγωγή του, σε βράβευση του ποιητή και δημοσιογράφου Τζουζέππε Ουνγκαρέτι.

απευθυνόμενη στον υπουργό Εσωτερικών Φραντσέσκο Κοσσίγκα (Francesco Cossiga). Στο ανακοινωθέν διατείνονταν ότι η δίκη προχωρούσε με την απόλυτη συνεργασία του Μόρο, όμως αυτό ερχόταν σε αντίθεση με αυτά που γράφει ο ίδιος στον φίλο του υπουργό:

«Πρέπει λοιπόν να σκεφτείτε σε βάθος προτού η κατάσταση φορτιστεί συναισθηματικά και πάρει παράλογες διαστάσεις. Κι εγώ πρέπει να σκεφτώ πως η βαριά κατηγορία της οποίας είμαι το αντικείμενο με αφορά ως εκλεγμένο εκπρόσωπο ολόκληρης της χριστιανοδημοκρατίας, ως διαχειριστή της πολιτικής της γραμμής. Στην πραγματικότητα, κατηγορούμαστε όλοι όσοι συμμετέχουμε στην ηγετική ομάδα και πρέπει να απαντήσω εξ ονόματος όλων για τη συλλογική μας δράση, η οποία τίθεται υπό αμφισβήτηση. [...] Πρέπει ωστόσο να ξέρετε ότι βρίσκομαι σε αυτή την κατάσταση υπό πλήρη συνειδήσει και, εξαιτίας της μακράς μου πείρας, διαθέτω αρκετό ορθολογισμό για να κατάλαβω ότι μπορώ

να αναγκαστώ να μιλήσω με τρόπο που θα μπορούσε να αποβεί επιβλαβής και ανεπανόρθωτος στις δεδομένες καταστάσεις. [...] Εξάλλου, η αρχή μας (η μη διαπραγμάτευση με τρομοκράτες, η εκστρατεία κατά της τρομοκρατίας) δεν μπορεί να χρησιμεύσει σε τίποτα αναφορικά με την απαγωγή μου και δεν συζητείται καν. ... Η θυσία αθώων, στο όνομα μιας αφηρημένης αρχής νομιμότητας, τη στιγμή που μια αδιαφιλονίκητη κατάσταση ανάγκης θα έπρεπε να αναλάβει τη σωτηρία του, είναι απαράδεκτη. ... Πιστεύω πως μια δυναμική ανασταλτική ενέργεια της Αγίας Έδρας (ή και κάποιων άλλων, ποιων όμως;) θα μπορούσε να αποβεί χρήσιμη.»

Σύμφωνα με τον πολιτικό και συγγραφέα Λεονάρντο Σάσα (Leonardo Sciascia), στο γράμμα ο Μόρο σίγουρα λειτούργησε καθ' υπαγόρευση, ταυτόχρονα όμως επιχείρησε να περάσει υπόγεια κάποια σημαντικά γι' αυτόν και την κρίσιμη κατάστασή του μηνύματα. Κατ' αρχάς, το γεγονός ότι ο Μόρο απευθύνθηκε στον Κοσσίγκα, που δεν ήταν ο πιο στε-

νός φίλος του στο Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα, πιθανότατα είχε σχέση με τον ρόλο του ως υπουργού Εσωτερικών, άρα ήταν και επικεφαλής της αστυνομίας. Η έκκληση του Άλντο Μόρο για διαπραγμάτευση με τους τρομοκράτες, ήρθε (;) σε αντίφαση με τις δικές του προηγούμενες απόψεις, για τη σημασία της διαφύλαξης της ηγεμονίας του κράτους. Η φράση του για τον ρόλο της Αγίας Έδρας, όπως επίσης και το ερώτημα «ή και κάποιων άλλων, ποιων όμως;» αποτέλεσε μυστήριο. Ίσως να ήταν υπό την επήρεια ουσιών, ίσως όμως και να εννοούσε πολύ περισσότερα, όπως ότι θα έπρεπε να αναμειχτεί κάποια πρεσβεία ή κάποιος άλλος, υπεράνω υποψίας.

Το αδιάλλακτο κράτος και το γράμμα στον Τσακανίни

Οι χριστιανοδημοκράτες, σε πλήρη σύμπνοια με τους κομμουνιστές και τα υπόλοιπα κόμματα, συμφώνησαν ότι το κράτος δεν επιτρεπόταν σε καμία περίπτωση να συνδιαλλαγεί με τις Ερυθρές Ταξιαρχίες. Άρχισαν μάλιστα να ακούγονται διάσπαρτες φωνές στα ΜΜΕ, που αμφισβητούσαν την εγκυρότητα της επιστολής στον Κοσσίγκα ή την άρτια διανοητική κατάσταση του ομήρου. Ο ίδιος ο Κοσσίγκα εμφανίστηκε απόλυτα αδιάλλακτος. Εξηγώντας αυτή τη στάση του, σε μια από τις σπάνιες συνεντεύξεις του στο τηλεοπτικό δίκτυο Euronews, στις 9 Μαΐου 2008, μόλις δύο χρόνια πριν πεθάνει, σημείωσε ότι, αν αποφάσιζε να διαπραγματευτεί με τις Ταξιαρχίες, θα κατέρρεε όλο το κρατικό οικοδόμημα και το πρόβλημα που θα δημιουργούνταν θα ήταν πολύ μεγαλύτερο.

Στις 4 Απριλίου 1978 έφτασε στα γραφεία της *Repubblica*, στο Μιλάνο, το τέταρτο ανακοινωθέν των Ερυθρών Ταξιαρχιών, μαζί με ένα ακόμα γράμμα του Μόρο, αυτή τη φορά στον Τσακανίни, καθώς και μια μπροσούρα της οργάνωσης

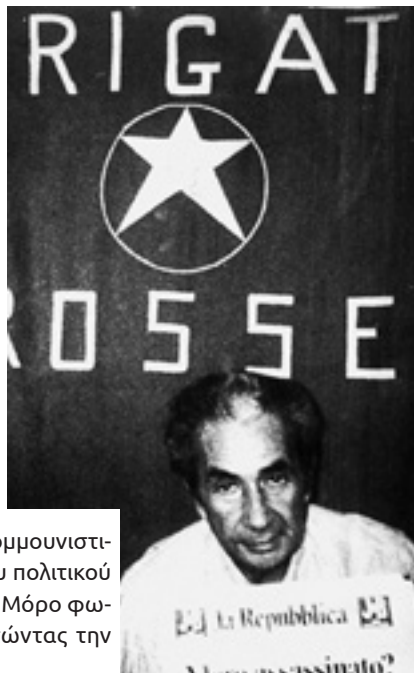
με τίτλο «Απόφαση της στρατηγικής καθοδήγησης». Η επιστολή αυτή έχει κάποιες διαφορές από την πρώτη, όχι ως προς το περιεχόμενο αλλά ως προς το ύφος της, είναι πιο επιτακτική:

«Γράφω σε εσένα, αλλά απευθύνομαι εξίσου στον Πίκκολι, στον Μπαρτολομέι, στον Γκαλόνι, στον Γκάσπαρι, στον Φανφάνι, στον Αντρεόττι και στον Κοσσίγκα, με αυτούς να μοιραστείς αυτό το γράμμα και να αναλάβεις τις ευθύνες, που είναι τόσο συλλογικές όσο και ατομικές. ... Η οικογένειά μου με χρειάζεται περισσότερο από ποτέ. ... Είμαι πολιτικός κρατούμενος: Η αιφνιδιαστική απόφασή σας να αρνηθείτε την οποιαδήποτε διαπραγμάτευση που σχετίζεται με εξίσου κρατούμενα πρόσωπα με φέρνει σε θέση δυσβάστακτη. ... Σπεύδω να επισημάνω ότι, λέγοντας αυτό, διατηρώ πλήρη πνευματική επαγρύπνηση κι ότι δεν υπέστην κανέναν εξαναγκασμό. ... Για να είμαι ειλικρινής, αισθάνομαι ότι με έχετε εγκαταλείψει. Εξάλλου, είχα εκφράσει τη γνώμη μου στον Ταβιάни και τον Γκούι σχετικά με έναν συζητήσιμο νόμο εναντίον των απαγωγών».

Η διάψευση του Ταβιάни

Ο Άλντο Μόρο επικαλέστηκε τους δύο υψηλόβαθμους αξιωματούχους του κόμματος, για να αποδείξει ότι δεν άλλαξε γνώμη για την ανάγκη της διαπραγμάτευσης μεταξύ κράτους και τρομοκρατών λόγω της ομηρίας του, αλλά ότι αυτή ήταν η πάγια θέση του. Αυτό επιβεβαιώθηκε από τον Γκούι, διαψεύστηκε όμως από τον Ταβιάни. Έξι μέρες αργότερα, στις 10 Απριλίου, οι Ταξιαρχίες έστειλαν το πέμπτο τους μήνυμα, μαζί με ένα σημείωμα του Μόρο στο οποίο κατηγορεί τον Ταβιάни:

«Η είδηση ότι ο Ταβιάни με διέψευσε έφτασε στα αυτιά μου διυλισμένη ... επιμένω ότι αυτό που είπα είναι αλήθεια και μπορώ να επισημάνω στον ξεχασιάρη Τα-

Ο Ενρίκο Μπερλινγκουέρ (1922-1984), ηγέτης του Κομμουνιστικού Κόμματος, θεωρήθηκε κύριος εκπρόσωπος του πολιτικού ρεύματος του ευρωκομμουνισμού. ΔΕΞΙΑ: Ο Άλντο Μόρο φωτογραφημένος από τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, κρατώντας την εφημερίδα *La Repubblica* της 19ης Απριλίου 1978.

βιάνι (που δεν έχει ξεχάσει μόνο αυτό αλλά και άλλα πράγματα) πως του μίλησα σχετικά στη διάρκεια μιας μάλλον επεισοδιακής συνεδρίασης, εκείνες τις μέρες όπου είχαν συμβεί απανωτές απαγωγές, γεγονότα στα οποία στηρίζομαι τώρα για να επαναλάβω την πάγια θέση μου περί διαπραγματεύσεων. Και δεν πρόσθεσα, διότι μου φαινόταν αδιακρισία να παραθέσω τη γνώμη του συνομιλητή μου, τι απάντησε ο Ταβιάνι και πώς αντιμετώπισα εγώ την αντίθετη γνώμη του. ... Η απροσδόκητη στάση του γερουσιαστή Ταβιάνι είναι για μένα ακατανόητη. Και κρίνω ότι δηλώνει έλλειψη σεβασμού, ότι είναι τόσο προκλητική, ώστε να με κάνει να αναρωτιέμαι για το ποιόν του ανθρώπου που ανήκει στην χριστιανοδημοκρατία επί τριάντα χρόνια. ... Στις δύο ευαίσθητες θέσεις που κατείχε [επικεφαλής της SID, Servizio Informazioni Difesa – Υπηρεσίας Πληροφοριών του Υπουργείου Άμυνας, έπειτα αρχηγός του επιτελείου Άμυνας] ερχόταν σε άμεση επαφή με αμερικανικούς

κύκλους, με τους οποίους διατηρούσε σχέσεις εμπιστοσύνης. Υπάρχει άραγε κάποια επιρροή Αμερικανών ή Γερμανών στη σκληρή στάση του Ταβιάνι απέναντί μου;»

Η επιστολή δημοσιεύτηκε από όλες τις εφημερίδες, ενώ οι Ερυθρές Ταξιαρχίες, φανερά ικανοποιημένες από τη διχόνοια που είχαν σπειρεί στο «εχθρικό αστικό στρατόπεδο», σχολίαζαν ως εξής τις εξελίξεις στο πέμπτο τους σημείωμα: «Δίνουμε πρωτεύουσα σημασία στη δήλωση του κρατούμενου Μόρο που αφορά τον αλήτη του κράτους Εμίλιο Ταβιάνι». Ο Ταβιάνι απάντησε με τη λιτή δήλωση: «Δεν προτίθεται να εμπλακώ σε ιδεολογική διαμάχη με τις Ερυθρές Ταξιαρχίες», υπονοώντας σαφώς ότι οι κατηγορίες του Μόρο είναι υπαγορευμένες από τους τρομοκράτες.

Εμπλοκή των ΗΠΑ;

Αν ο Μόρο έγραφε τις παραπάνω κατηγορίες με τη δική του θέληση, κάτι που είναι το πιθανότερο, τότε ήθελε να δηλώ-

σει με απόλυτο τρόπο ότι είτε η απαγωγή και η ομηρία του ήταν αμερικανικογερμανικό σχέδιο είτε ότι ήταν σχέδιο των Ε.Τ. που εξυπηρετούσε ακούσια τις αμερικανικές επιδιώξεις. Είναι αλήθεια ότι οι ΗΠΑ ήταν απόλυτα αντίθετες στη συμμετοχή κομμουνιστών σε κυβερνήσεις χωρών-μελών του ΝΑΤΟ, χωρίς φυσικά αυτό να αποδεικνύει κάποια ευρύτερη παρέμβαση της πρεσβείας και του Ταβιάνι.

Εν μέσω φημών για γράμματα του Μόρο που στάλθηκαν στην οικογένειά του και στον Κοσσίγκα, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες έστειλαν και έκτο ανακοινωθέν, με το οποίο γνωστοποίησαν την ετυμηγορία της «δίκης»: ο Άλντο Μόρο κρίθηκε ένοχος και καταδικάστηκε σε θάνατο. Η ιταλική κοινή γνώμη παρακολουθούσε σε κατάσταση ψυχολογικού σοκ τις εξελίξεις, ανήμπορη να αντιδράσει. Είναι χαρακτηριστικό το περιστατικό που έλαβε χώρα εκείνες τις μέρες, όταν ληστής μπήκε σε τράπεζα, έδειξε το περιστροφό του στον έντρομο ταμιά, λέγοντάς του ότι ήταν απεσταλμένος των Ερυθρών Ταξιαρχιών, και απαίτησε την καταβολή 80 εκατομμυρίων λιρετών μαζί με την υπόσχεση των ιθυνόντων ότι θα καλούσαν την αστυνομία μετά από 8 ώρες, κάτι που πέτυχε.

Το ψεύτικο και το αληθινό έβδομο ανακοινωθέν

Στις 18 Απριλίου παραδόθηκε στις εφημερίδες το έβδομο ανακοινωθέν των τρομοκρατών, γνωστό και ως «ψεύτικο». Σε αυτό αναφερόταν πως ο Άλντο Μόρο δολοφονήθηκε, διά της μεθόδου της αυτοκτονίας, και πως η σορός του βυθιζόταν εκείνη τη στιγμή στον πάτο της λίμνης Ντουκέσα, σε υψόμετρο 1.800 μέτρων, ανάμεσα στα βουνά του Αμπρούτσο και Λάτιο, στην περιοχή Καρτόρε. Το ανακοινωθέν τέλειωνε με ξεκάθαρες απειλές προς τους Αντρεόττι, Ταβιάνι και Κοσσίγκα.

Δύο μόλις μέρες μετά, οι Ταξιαρχίες εξέδωσαν το αυθεντικό 7ο ανακοινωθέν,

με το οποίο διέψευδαν το πλαστογραφημένο, γράφοντας ότι το προηγούμενο, της 18ης Απριλίου, ήταν «*μία γελοιωδέστατη σκευωρία των ειδημόνων του ψυχολογικού πολέμου*». Για να αποδείξουν ότι ο Μόρο ήταν ακόμα ζωντανός, στον φάκελο εσώκλεισαν μια φωτογραφία του πρωθυπουργού με τη *Repubblica* της προηγούμενης μέρας στα χέρια. Παράλληλα, ανέφεραν ότι «*δέχονταν να ανταλλάξουν τον Άλντο Μόρο με τους κομμουνιστές κρατούμενους*» και έδωσαν τελεσίγραφο στις αρχές μέχρι τις 22 Απρίλη. Το ψεύτικο της ανακοίνωσης της 18ης Απριλίου φαίνεται από το διαφορετικό ύφος από τις προηγούμενες και δεν το αμφισβητεί κανείς. Ίσως να ήταν άλλη μια σατανική σύμπτωση, όμως στις 18 Απριλίου, τη μέρα που έφτασε στον Τύπο το ψεύτικο ανακοινωθέν, η αστυνομία είχε ανακαλύψει γιάφκα της οργάνωσης στην οδό Γκραντόλι, πολύ κοντά στην οδό Φάνι, όπου είχε γίνει η απαγωγή του πρωθυπουργού. Η κάλπικη ανακοίνωση έστρεψε τις έρευνες στη λίμνη Ντουκέσα, κάτι που για πολλούς σήμαινε ότι οι τρομοκράτες πρόλαβαν να καλύψουν τα νώτα τους. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι το ψεύτικο ανακοινωθέν λειτούργησε ως μέσο βολιδοσκοπησης της κοινής γνώμης, ώστε να χειραγωγηθεί όταν το «λαϊκό» δικαστήριο θα ολοκληρωνόταν και θα επιβαλλόταν η ποινή. Μένει όμως αίολο το ερώτημα: αν δεν εκδόθηκε από τις Ε.Τ., τότε από ποιον;

Μεταστροφή της κοινής γνώμης – το κατηγορώ του Μόρο

Στο μεταξύ, η κοινή γνώμη είχε αρχίσει να μεταστρέφεται, σε σχέση με την υποχρέωση του κράτους, όχι απλά να συνδιαλλαγεί με τους τρομοκράτες αλλά να προστατεύσει έναν πολίτη, πόσο μάλλον τον κορυφαίο κρατικό αξιωματούχο. Η εφημερίδα της άκρας αριστεράς *Lotta continua* δημοσίευσε έκκληση υπέρ της

Μέλη των Ερυθρών Ταξιαρχιών στη φυλακή.

απελευθέρωσης του Μόρο, υπογραμμένη από βουλευτές, επισκόπους και διανοούμενους. Η κυβέρνηση του Παναμά προσφέρθηκε να δεχτεί τους τρομοκράτες.

Στις 21 Απρίλη στάλθηκε νέα επιστολή στον Τσακανίνι, με την οποία ο όμηρος πολιτικός φαίνεται σαν να επιχειρεί να πείσει τον αποδέκτη ότι η καταδίκη του σε θάνατο δεν μπορεί να αποτελέσει επιλογή ενός ευνομούμενου κράτους:

«Από τα τρομερά και αγωνιώδη προβλήματα δεν πιστεύω ότι μπορείτε να με απαλλάξετε, ακόμα και έναντι της ιστορίας, με την επιπολαιότητα, την αδιαφορία και τον κυνισμό που έχετε επιδείξει μέχρι σήμερα στη διάρκεια αυτών των 40 μαρτυρικών ημερών της ομηρίας μου. ... Η δυστυχής οικογένειά μου παραμερίστηκε και καταδικάστηκε στη σιωπή χωρίς καμιά δυνατότητα να φωνάξει τον πόνο και την απελπισμένη ανάγκη της για μένα. ... Το δηλώνω απερίφραστα: σε ό,τι με αφορά, δεν πρόκειται να συγχωρήσω και να δικαιολογήσω κανέναν. Περιμένω να δείξει το κόμμα στο σύνολό

του τη βαθιά σοβαρότητα και το ανθρωπιστικό πνεύμα.»

Η οικογένεια του Άλντο Μόρο δημοσιοποίησε και πάλι την απαίτησή της προς το Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα να πράξει τα δέοντα για την απελευθέρωση του κρατούμενου πρωθυπουργού. Η αντιστροφή του κλίματος αποτυπώνεται και στο σπάσιμο της ενιαίας γραμμής όλων των κομμάτων περί μη συνδιαλλαγής, από το Σοσιαλιστικό Κόμμα.

Η παρέμβαση του Πάπα και των «φίλων» του ομήρου

Σε αυτή την κρίσιμη φάση της απαγωγής, επενέβη ο Πάπας Παύλος ΣΤ', ο οποίος δημοσίευσε χειρόγραφη επιστολή λίγες ώρες πριν από τη λήξη του τελεσιγράφου, ικετεύοντας μεν για την απελευθέρωση του Μόρο, ταυτιζόμενος όμως απόλυτα με την αταλάντευτη στάση του Χριστιανοδημοκρατικού και του Κομμουνιστικού Κόμματος. Σε μια βαθιά θρησκευόμενη κοινωνία όπως η ιταλική, η διακήρυξη του Πάπα δεν ήταν καθόλου

βοηθητική για τη σωτηρία του άτυχου ομήρου-πρωθυπουργού, ήταν όμως ξεκάθαρα αντιφατική με την αντίστοιχη στάση του λίγους μήνες νωρίτερα, όταν είχε προσφερθεί να παραδοθεί ο ίδιος στους Γερμανούς τρομοκράτες προκειμένου να απελευθερωθούν όμηροι-επιβάτες αεροπλάνου, οι οποίοι απειλούνταν άμεσα με εκτέλεση.

Τι κι αν ο Άλντο Μόρο διαφώνησε στα τελευταία γράμματά του με τον Πάπα: «Είναι κάτι φρικτό, ανάξιο της Αγίας Έδρας, δεν ξέρω αν ο καρδινάλιος Πολέτι μπορεί να επανορθώσει αυτή την τεράστια γκάφα, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τους τρόπους και τη συμπεριφορά της Αγίας Έδρας». Ωστόσο, την «αγία παρέμβαση» συμπλήρωσε με τον καταλληλότερο τρόπο η διανομή της διακήρυξης των λεγόμενων «φίλων του Μόρο», στην έδρα του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος, στην πλατεία Ντελ Τζεζού της Ρώμης. Πενήντα περίπου άνθρωποι, που δήλωσαν παλιοί φίλοι του Μόρο, ισχυρίστηκαν ότι ο άνθρωπος που έγραψε τα γράμματα προς τον Τσακανίνι δεν είναι «ο ίδιος με τον οποίο ήμασταν δεμένοι με την ίδια παιδεία και χριστιανική πνευματικότητα, καθώς και με το ίδιο πολιτικό όραμα. Δεν είναι αυτός ο άνθρωπος που γνωρίζουμε, με το πνευματικό, πολιτικό και δικαστικό του όραμα, το οποίο συνέβαλε και ενέπνευσε το δημοκρατικό μας Σύνταγμα».

Με γράμμα του σε εφημερίδα της Ρώμης, στις 27 Απριλίου, ο Μόρο δήλωσε την απογοήτευσή του: «Δεν πίστευα ότι μπορούσε να συμβεί, μερικοί φίλοι, από τον αξιότιμο δικηγόρο Βερονέζε και τον σεβασμιότατο Σκάλια και τόσους άλλους, που χωρίς να γνωρίζουν το μαρτύριό μου, αμφισβητούν την αυθεντικότητα των λόγων μου».

Η οικογένεια του Άλντο Μόρο δημοσίευσε μια σκληρή ανακοίνωση την 1η Μάη, με την οποία κατηγορούσε την ηγε-

σία των χριστιανοδημοκρατών για ανεπάρκεια, αδιαφάνεια και ατολμία στη λήψη αποφάσεων που θα έσωζαν τη ζωή του πρωθυπουργού, για να ακολουθήσει μια ιδιόχειρη απάντηση του Τζούλιο Αντρεόττι, ο οποίος επιχείρησε να απαντήσει στις κατηγορίες της οικογένειας, με ένα σύνολο γενικοτήτων και αοριστιών, που δεν έλεγε τίποτα επί της ουσίας.

Η εκτέλεση

Στις 5 Μάη οι Ερυθρές Ταξιαρχίες προλόγισαν την τραγική συνέχεια, με ένα ακόμα ανακοινωθέν: «Ολοκληρώνουμε τη μάχη που αρχίσαμε στις 16 Μαρτίου εκτελώντας την ποινή στην οποία καταδικάσαμε τον Άλντο Μόρο». Τέσσερις μέρες αργότερα, ο καθηγητής Φράνκο Τρίτο (Franco Tritto), φίλος της οικογένειας, δέχτηκε ένα τηλεφώνημα από μέλος των Ε.Τ., όπου του ανακοινώθηκε ότι το πτώμα του Άλντο Μόρο βρισκόταν μέσα στο πορτομπαγκάζ μιας κόκκινης Ρενώ, στην οδό Καετάνι. Στη χώρα κηρύχτηκε εθνικό πένθος, την ώρα που οι Ιταλοί παρακολουθούσαν σοκαρισμένοι το τέλος ενός δράματος, του οποίου η κατάληξη είχε προβλεφθεί λόγω της άκαμπτης στάσης της κυβέρνησης, όμως δεν έπαυε να αποτυπώνει την αποτυχία ενός κράτους και των κομμάτων εξουσίας, να διαχειριστούν μια τόσο κρίσιμη για τους ίδιους υπόθεση.

Η οικογένεια δεν επέτρεψε να παραβρεθούν δημόσια πρόσωπα στην κηδεία, στο νεκροταφείο του χωριού Τορρίτα Τιμπερίνα. Μερικές μέρες αργότερα, πραγματοποιήθηκε η «δημόσια» νεκρώσιμη ακολουθία στο Λατερανό, με τη συμμετοχή του Πάπα και όλων των μελών της κυβέρνησης. Η εικόνα των εκπροσώπων του επίσημου κράτους να σταυροκοπούνται τη στιγμή που ο Πάπας αναφώνησε «Εσύ, ω Κύριε, δεν εισάκουσες τις ικεσίες μας», έκλεισε την αυλαία αυτής της απίστευτης δολοφονίας.

Το πτώμα του Άλντο Μόρο «παραδόθηκε» από τις Ταξιαρχίες στο πορτμπαγκάζ μιας κόκκινης Ρενώ, κοντά στα γραφεία του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος.

Ποιος έφταιξε;

Μετά την εκτέλεση του Μόρο, οι θεωρίες συνωμοσιές άνθησαν, περιλαμβάνοντας μεγάλη γκάμα πιθανών ενόχων. Ο Αντρε-ότι λόγω δήθεν σχέσεων με τη μαφία, ο Κοοσιόγκα λόγω δήθεν σχέσεων με την αμερικανική πρεσβεία, ο Μπερλινγκουέρ και πολλοί άλλοι λόγω δήθεν σχέσεων τόσο με τη μαφία όσο και με κρυφές μασονικές στοές, κατηγορούνταν αυθαίρετα σε καθημερινή βάση ως οι ηθικοί αλλά και φυσικοί αυτουργοί της δολοφονίας. Η κοινοβουλευτική επιτροπή έρευνας που συστάθηκε για να αναζητήσει τυχόν ευθύνες αποκάλυψε κάποια στοιχεία που δεν αναλύθηκαν περαιτέρω, όπως για παράδειγμα τη μαρτυρία της συζύγου του Λεονάρντι, ενός εκ των νεκρών σωματοφυλάκων του Μόρο, για τους φόβους του συζύγου της που τον είχαν οδηγήσει να ζητήσει ενισχύσεις μήνες πριν από τα συμβάντα, χωρίς όμως αυτό να γίνει δεκτό.

Όποιοι κι αν ήταν συνεργοί των Ερυθρών Ταξιαρχιών στην ενορκήστρωση της ομηρίας και της εκτέλεσης του Άλντο

Μόρο, το γεγονός που σοκάρει περισσότερο είναι η άρνηση της επίσημης εξουσίας να δεχτεί το βασικό ανθρώπινο δικαίωμα, ότι οποιοσδήποτε άνθρωπος, ακόμα κι ένας πρωθυπουργός, έχει το δικαίωμα να ζητήσει τη συνδρομή των υπευθύνων και του κράτους ώστε να σωθεί η ζωή του, αλλά και ότι το κράτος έχει την αδιαπραγμάτευτη υποχρέωση να τον προστατεύσει. Αυτή η αδιάλλακτη στάση της εξουσίας, σε όλες τις εκφάνσεις της (Κράτος, Εκκλησία, Τύπος) έκανε αναπότρεπτη τη δολοφονία του Άλντο Μόρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λεονάρντο Σάσα, *Η υπόθεση Μόρο*, Εκδόσεις Πατάκη, 2002.

Robert Katz, *Days of Wrath: The Ordeal of Aldo Moro, the Kidnapping, the Execution, the Aftermath*, Doubleday, 1980.

Robin Wagner-Pacifici, *The Moro Morality Play: Terrorism as Social Drama*, University of Chicago Press, 1986.

<http://ilglobo.com.au/news/33348/the-1978-death-of-aldo-moro-remains-one-of-italys-greatest-mysteries/>

Ο Γιώργος Κασαμπαλάκος είναι δημοσιογράφος.

12

20

25

30

1 Πρωτοφανής πολύωρη νεροποντή στην Αθήνα προκαλεί τον θάνατο τετραμελών οικογένειας Καναδών στον Κοκκιναρά (Κηφισιά) μέσα στο αυτοκίνητό τους, που παρασύρεται από τα νερά χειμάρρου. Επιπλέον, στη διάρκεια της νύκτας επτά ακόμη άτομα φονεύονται σε τροχαία ατυχήματα.

2 Στην Άβολα, μικρή παραλιακή πόλη της Σικελίας στην περιοχή των Συρακουσών, ακτήμονες αγρότες που βρίσκονται σε οικτρή οικονομική κατάσταση αποκλείουν το λιμάνι. Στη συνέχεια συγκρούονται με αστυνομικές δυνάμεις αποφασισμένες να τους διαλύσουν πάση θυσία και ανοίγοντας πυρ εναντίον τους όταν χάνουν τον έλεγχο της κατάστασης. Φονεύονται δύο αγρότες και τραυματίζονται δεκάδες άλλοι, με αποτέλεσμα την πυροδότηση ταραχών σε ολόκληρη την Ιταλία.

3 Στη Σικελία κηρύσσεται διήμερη απεργία που παραλύει τη μεγαλόνησο, ενώ ταυτόχρονα ξεσπούν άγριες συγκρούσεις στο Μιλάνο και τη Γένοβα μεταξύ εργατών και της αστυνομίας, με δεκάδες τραυματίες και από τις δύο πλευρές.

5 Οι επίσημες εργατικές συνμοσπονδίες των καθολικών, των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών κηρύσσουν 24ώρη γενική απεργία στην Ιταλία που στέφεται από απόλυτη επιτυχία, καθώς 50.000 εργάτες και φοιτητές κατακλύζουν το κέντρο της Ρώμης κρατώντας κόκκινες σημαίες με σφυροδρέπανα και πορτρέτα του Λένιν, του Μάο Τσε Τουνγκ, του Χο Τσι Μινγκ και του Τσε Γκεβάρα.

7 Εξεγερμένοι Ιταλοί φοιτητές και εργάτες πολιορκούν το διάσημο θέατρο Λα Σκάλα του Μιλάνου πετώντας οπωροκηπευτικά και άλλα φαγώσιμα στους προσερχόμενους διάσημους θεατές.

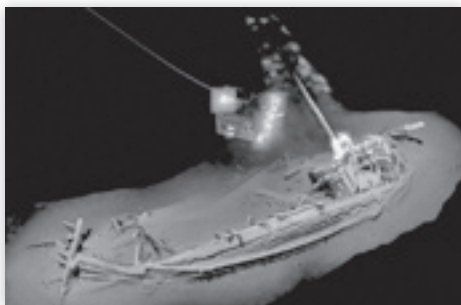
9 Στην Ιταλία σχηματίζεται κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Μαριάνο Ρουμόρ, η οποία όμως αδυνατεί να καταστείλει τις γενικευμένες ταραχές, καθώς την επομένη κηρύσσεται γενική απεργία στη Σαρδηνία και ξεσπούν βίαιες ταραχές στο κέντρο της Γένοβας.

10 Μια χρηματοπιστολή τράπεζας πέφτει θύμα επιτήδειας ληστείας στο Τόκυο, στη διάρκεια της οποίας ένας μοτοσυκλετιστής με στολή αστυνομικού σταματά το θωρακισμένο αυτοκίνητο και απομακρύνει τους επιβαίνοντες υπό την απειλή δήθεν παγίδευσής του με βόμβα. Στη συνέχεια επιβιβάζεται ο ίδιος σε αυτό και, αφού μετεπιβιβαστεί διαδοχικά σε δυο κλεμμένα αυτοκίνητα, εξαφανίζεται συναποκομίζοντας 300 εκατομμύρια γιεν. Ο δράστης της «ληστείας των 300.000.000 γιεν» (όπως έχει γίνει γνωστό το περιστατικό) παραμένει άγνωστος μέχρι σήμερα.

11 Η Εθνική Ελλάδος θριαμβεύει στο Στάδιο Καραϊσκάκη επί της Πορτογαλίας με σκορ 4-2, σε αγώνα για τα προκριματικά του Παγκοσμίου Κυπέλλου Ποδοσφαίρου (η Πορτογαλία είχε καταλάβει την τρίτη θέση στο προηγούμενο Παγκόσμιο Κύπελλο που είχε διεξαχθεί δύο χρόνια νωρίτερα στην Αγγλία).

12 Στο πλαίσιο «γενικής αναδιοργάνωσης» του Στρατού τη θέση του αρχηγού των

- Ενόπλων Δυνάμεων καταλαμβάνει ο στρατηγός Οδυσσέας Αγγελής.
- Πεθαίνει σε ηλικία 66 ετών η Αμερικανίδα ηθοποιός Ταλούλα Μπάνκχεντ, γνωστή εξαιτίας της συμμετοχής της σε πολλές ταινίες κατά τις δεκαετίες του 1930, 1940 και 1950.
- 13** Ο πρόεδρος της Βραζιλίας Αρτούρ ντα Κόστα ε Σίλβα αναστέλλει με προεδρικό διάταγμα τη λειτουργία του Κοινοβουλίου και επαναφέρει τον στρατιωτικό νόμο λόγω της έντασης των πολιτικών ταραχών στη χώρα και του πολλαπλασιασμού τρομοκρατικών ενεργειών με κομμουνιστική χροιά.
- 15** Το δικτατορικό καθεστώς αφαιρεί από τον βασιλιά Κωνσταντίνο τον τίτλο του αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων.
- 17** Στην Αγγλία η 11χρονη Μαίρη Μπελ, θύμα σεξουαλικής κακοποίησης και παραλίγο θύμα απόπειρας δολοφονίας από τη μητέρα της, καταδικάζεται σε ισόβια κράτηση για τον θάνατο δύο ανήλικων αγοριών ηλικίας 3 και 4 ετών! Παρά ταύτα, το 1980 αποφυλακίστηκε σε ηλικία 23 ετών και της επιτράπηκε να αλλάξει το όνομά της προκειμένου να διατηρήσει την ανωνυμία της.
- 18** Στην Τραπεζούντα ποντικοί μεγέθους γάτας εφορμούν στο νοσοκομείο της πόλης κατατρώγοντας φαγώσιμα, σεντόνια, κλινοσκεπάσματα και νοσοκομειακό υλικό.
- 20** Πεθαίνει στη Νέα Υόρκη σε ηλικία 66 ετών, από καρδιοπάθεια, ο βραβευμένος με Νόμπελ Λογοτεχνίας Αμερικανός συγγραφέας Τζων Στάινμπεκ, γνωστός μεταξύ άλλων για τα έργα του *Άνθρωποι και ποντίκια* και *Τα σταφύλια της οργής*.
- 21** Οι ειρηνευτικές συνομιλίες που διεξάγονται στο Παρίσι για τον τερματισμό του Πολέμου του Βιετνάμ καταλήγουν σε αδιέξοδο.
- 22** Ο Ντέιβιντ Αϊζενχάουερ, εγγονός του στρατηγού Ντουάιτ Αϊζενχάουερ, και η Τζούλυ Νίξον, κόρη του Ρίτσαρντ Νίξον, παντρεύονται στη Νέα Υόρκη.
- 23** Η Βόρεια Κορέα απελευθερώνει το πλήρωμα του αμερικανικού κατασκοπευτικού πλοίου «Πουέμπλο» το οποίο είχε αιχμαλωτίσει 11 μήνες νωρίτερα.
- 25** Μετά από πτήση 4 ημερών, οι αστροναύτες του διαστημοπλοίου «Απόλλων 8», Φρανκ Μπόρμαν, Τζιμ Λόβελ και Ουίλιαμ Άντερς γίνονται οι πρώτοι άνθρωποι που αντικρίζουν την αθέατη πλευρά της Σελήνης, έχοντας ταξιδέψει μακρύτερα από οποιονδήποτε άλλο άνθρωπο στο Διάστημα έως τότε.
- 26** Δύο νεαρά μέλη της παλαιστινιακής οργάνωσης Λαϊκό Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης προερχόμενα από τη Βηρυτό επιτίθενται με χειροβομβίδες και αυτόματο όπλο εναντίον αεροσκάφους της ισραηλινής εταιρίας Ελ Αλ που είχε σταθμεύσει στο αεροδρόμιο του Ελληνικού με προορισμό τη Νέα Υόρκη. Κατά την επίθεση σκοτώνεται ένας επιβάτης ενώ τραυματίζονται δύο γυναίκες. Οι δύο τρομοκράτες συνελήφθησαν. Μετά από σχεδόν τέσσερις μήνες ο ένας τους αφέθηκε ελεύθερος όταν μια άλλη παλαιστινιακή οργάνωση κατέλαβε ένα ελληνικό αεροσκάφος απαιτώντας την απελευθέρωσή του ως αντάλλαγμα για την απελευθέρωση των ομηρών επιβατών. Το 1988 εγκαταστάθηκε στον Καναδά αποκρύπτοντας την ταυτότητά του, αλλά το 2013 απελάθηκε στον Λίβανο μετά την αποκάλυψή της.
- 28** Μέλη των ισραηλινών ειδικών δυνάμεων πραγματοποιούν καταδρομική επιχείρηση στο αεροδρόμιο της Βηρυτού ως αντίποινα για την τρομοκρατική επίθεση στο αεροδρόμιο του Ελληνικού δύο ημέρες νωρίτερα. Κατά τη διάρκεια της καταστρέφουν δώδεκα επιβατικά αεροσκάφη ιδιοκτησίας (κατά το μεγαλύτερο μέρος) της λιβανέζικης αεροπορικής εταιρίας ΜΕΑ και συνολικής αξίας περίπου 44 εκατομμυρίων δολλαρίων. Η επίθεση λήγει χωρίς θύματα.
- 30** Πεθαίνει στη Νορβηγία σε ηλικία 72 ετών ο Τρύγκβε Λη, Νορβηγός πρώτος πρόεδρος Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ.

Βρέθηκε άθικτο το «καράβι του Οδυσσέα»

Το παλαιότερο ακέραιο ναυάγιο που έχει εντοπιστεί ποτέ, ηλικίας τουλάχιστον 2.400 ετών, ανακαλύφθηκε στον βυθό της Μαύρης Θάλασσας, κοντά στη Βουλγαρία, από ομάδα επιστημόνων του Black Sea Maritime Archaeology Project (MAP), με επικεφαλής τον καθηγητή Τζων Άνταμς. Το αρχαιοελληνικό και πιθανότατα εμπορικό πλοίο έχει μήκος 23 μ., ενώ διατηρούνται σε άριστη κατάσταση το ιστίο, τα πηδάλια και τα καθίσματα των κωπηλατών, κάτι που οφείλεται στο γεγονός πως βρίσκεται σε βάθος περίπου δύο χιλιομέτρων, όπου υπάρχει σημαντική έλλειψη οξυγόνου. Μάλιστα, η επιστημονική ομάδα απέσπασε ένα μικρό κομμάτι του ναυαγίου για ραδιοχρονολόγηση, η οποία επιβεβαίωσε την παλαιότητά του.

Σύμφωνα με τους ερευνητές, παρόμοιου τύπου πλοίο απεικονίζεται στη «Στάμνο των Σειρήνων», που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και αναπαριστά το καράβι που μετέφερε τον Οδυσσέα κατά τη διέλευσή του από τις Σειρήνες. Για τον λόγο αυτό, άλλωστε, το συγκεκριμένο ναυάγιο αποκλήθηκε εξ αρχής από τον διεθνή Τύπο ως το «καράβι του Οδυσσέα». «Ένα πλοίο που επιβιώνει άθικτο από την κλασική περίοδο, σε βάθος πάνω από 2 χλμ., είναι κάτι που ποτέ δεν θα πίστευα ότι θα ήταν εφικτό να υπάρξει και είναι βέβαιο πως θα αλλάξει όσα ξέραμε για τη ναυπηγική και τη ναυτιλία στον αρχαίο κόσμο» δήλωσε ο Άνταμς σε διεθνή ΜΜΕ.

Pervitin:

Το ναζιστικό «χάπι τού ναι»

Το βιβλίο του Γερμανού δημοσιογράφου και συγγραφέα Νόρμαν Όλερ *Υπερδιέγερση: Τα ναρκωτικά στο Τρίτο Ράιχ* αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα διεθνή μπεστ-σέλερ των τελευταίων ετών στον τομέα των ιστορικών μελετών-ερευνών. Η στήλη είχε αναφερθεί στη γερμανική έκδοση του βιβλίου τον Δεκέμβριο του 2016 (τχ. 582), παρουσιάζοντας βασικά σημεία των αποκαλύψεων του Όλερ.

Πριν από μερικές εβδομάδες, ο συγγραφέας βρέθηκε στην Αθήνα με αφορμή την πρόσφατη έκδοση του βιβλίου στην Ελλάδα. Μιλώντας σε δημοσιογράφους, επισημάνε μεταξύ άλλων την ευρεία χρήση μεταμφεταμινών στον γερμανικό πληθυσμό μετά το 1938 (περιέχονταν ακόμα και σε γλυκά ευρείας κατανάλωσης!), αναφέροντας ως ενδεικτικό παράδειγμα τη χρήση του σκευάσματος Pervitin από τον γερμανικό στρατό, κατά την εισβολή στη Γαλλία το 1940, που του επέτρεψε «να μείνει άγρυπνος για τρεις μέρες και τρεις νύχτες». Ο Όλερ σημείωσε ακόμα πως ο Χίτλερ έκανε 3.000 ενέσεις ναρκωτικών κατά τη διάρκεια του πολέμου, ενώ τόνισε την πρωτίστως πολιτική διάσταση του θέματος: «Τα έπαιρναν από εργάτες μέχρι νοικοκυρές, για να αντέχουν να δουλεύουν πολλές ώρες. [...]

Το Pervitin [...] τα έκανε όλα πιο... εύκολα. Δεν σκεφτόσουν [...]. Απλά έκανες ό,τι σου έλεγαν [...]. Στο βιβλίο ονομάζω το Pervitin το «χάπι του εθνικοσοσιαλισμού», αλλά νομίζω πως καλύτερη ονομασία είναι «το χάπι τού ναι».

Το βιβλίο κυκλοφορεί από τις Εκδόσεις Μεταίχμιο.

Ο θάλαμος-κάθισμα του φαραώ Ραμσή του Μέγα

Ένα εξαιρετικά σπάνιο εύρημα εντόπισαν Αιγύπτιοι αρχαιολόγοι κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών που πραγματοποιούνται στην περιοχή Ματαρίγια του ανατολικού Καΐρου, όπου έχει εντοπιστεί μαυσωλείο-ιερό προς τιμήν του διάσημου Ραμσή Β' (1303-1213 π.Χ.). Πρόκειται για μέρη ενός «θάλαμου» με κάθισμα, που πιθανότατα χρησιμοποιούσε ο Ραμσής Β', ένας από τους φαραώ με τις πλέον μακρόχρονες βασιλείες στην αρχαία ιστορία της χώρας, αφού βασίλεψε από το 1279 π.Χ. έως τον θάνατό του.

Όπως ανακοίνωσε το αιγυπτιακό Υπουργείο Αρχαιοτήτων, ο συγκεκριμένος «θάλαμος» χρησιμοποιούνταν κυρίως σε εορτασμούς και δημόσιες συναθροίσεις καθ' όλη τη διάρκεια της 19ης Δυναστείας, της οποίας ο Ραμσής Β' υπήρξε ο τρίτος φαραώ. Είχε αποκτήσει τον τίτλο «Μέγας» καθώς κατά τη βασιλεία του ηγήθηκε πολλών νικηφόρων εκστρατειών που επέκτειναν σημαντικά το αρχαίο αιγυπτιακό βασίλειο τόσο προς την περιοχή της Εγγύς Ανατολής έως τη σημερινή Συρία όσο και νότια, προς την περιοχή της Νουβίας στο σημερινό Σουδάν. Μετά τον θάνατό του ενταφιάστηκε αρχικά στην Κοιλάδα των Βασιλέων, ενώ σήμερα η μούμια του εκτίθεται στο Αιγυπτιακό Μουσείο του Καΐρου.

Σύμφωνα με την ίδια ανακοίνωση του Υπουργείου Αρχαιοτήτων, κατά τις πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή οι αρχαιολόγοι έχουν ανακαλύψει ακόμα μεγάλη συλλογή μεταλλίων, πολυάριθμα φυλαχτά-σκαρβαίους, πήλινα αγγεία, καθώς και πάπυρους με ιερογλυφικά κείμενα.

ΥΠΠΟΑ: Νέα στοιχεία για το ναυάγιο του «Μέντωρ»

Νέα στοιχεία για το ναυάγιο του πλοίου «Μέντωρ», το οποίο τον Σεπτέμβριο του 1802 βυθίστηκε στα Κύθηρα μεταφέροντας τις ελληνικές αρχαιότητες που είχαν αφαιρεθεί από τον λόρδο Έλγιν, ήρθαν στο φως κατά τις συνεχιζόμενες έρευνες που πραγματοποιεί η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου δρ. Δημήτρη Κουρκουμέλη. Όπως ανακοίνωσε το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ), η φετινή έρευνα επικεντρώθηκε στον χώρο της πρύμνης, όπου εντοπίστηκαν κυρίως αντικείμενα (γυάλινα φιαλίδια, κομβία ενδυμάτων, μολύβδινα βόλια κ.ά.) που προφανώς ανήκαν στους επιβάτες. Ωστόσο, ιδιαίτερης σημασίας *«ήταν μία δεύτερη ανασκαφική τομή που διανοίχθηκε κατά μήκος της τροπίδας (καρένας) του πλοίου»*, η οποία πρόσφερε *«σημαντικά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής του πλοίου»*. Στην έρευνα συμμετείχε και η δρ. αρχαιολογίας Μαρίν Ζουάν (Marine Jaouen) της DRASSM από το Υπουργείο Πολιτισμού της Γαλλίας, που ειδικεύεται στη

ναυπηγική της περιόδου αυτής. *«Η συμμετοχή της βοήθησε στο να γίνει κατανοητός ο τρόπος κατασκευής ενός πλοίου, το οποίο από τα αρχαιικά στοιχεία που υπάρχουν φέρεται να έχει κατασκευαστεί στην Αμερική»* υπογραμμίζει η ανακοίνωση και καταλήγει: *«Εντούτοις αρκετά ερωτήματα ως προς το κατασκευαστικό μέρος [...] εξακολουθούν να υφίστανται και χρήζουν περαιτέρω έρευνας και συγκρίσεων [...]»*.

Υπενθυμίζεται ότι η *Ιστορία Εικονογραφημένη* δημοσίευσε εκτενές αφιέρωμα για το θέμα του συγκεκριμένου ναυαγίου στο τχ. 556 (Οκτώβριος 2014).

Γιάννης Κόκκωνας

Έγρεο, φίλα μάτερ

Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018, ΣΕΛ.: 235, ΤΙΜΗ: 16,00 €

Οι προσωποποιήσεις της Ελλάδας είναι όπως αποδεικνύεται πολύ παλιά υπόθεση.

Ως φαίνεται η γεωγραφική περιοχή την οποία οι κάτοικοί της αποκαλούσαν Ελλάδα τον 5ο αιώνα π. Χ. ήταν η πρώτη «χώρα» του δυτικού κόσμου που προσωποποιήθηκε. Προφανώς ό,τι ονόμαζε «Ελλάδα» και «Ελληνικόν» ο Ηρόδοτος πήρε εκείνη την εποχή ανθρώπινη μορφή σε έργα Ελλήνων συγγραφέων και εικαστικών καλλιτεχνών. Αυτοί θέλησαν να εκφράσουν ένα πατριωτισμό που υπερέβαινε τον σεβασμό και την αφοσίωση στην πόλη-κράτος και αφορούσε το σύνολο της χώρας, της κατοικημένης από πληθυσμούς με συνείδηση κοινής καταγωγής, κοινή γλώσσα και κοινές λατρευτικές συνήθειες. Στη χριστιανική ύστερη αρχαιότητα και στα μεσαιωνικά χρόνια φαίνεται ότι κανένας δεν είχε λόγο να προσωποποιήσει την Ελλάδα.

Το πρώτο έργο τέχνης στο οποίο παραστάθηκε η Ελλάδα ως αιχμάλωτη γυναίκα, ένα μετάλλιο του 1480 γέννημα μιας συγκεκριμένης, ιδιαίτερης συγκυρίας, δημιουργήθηκε για να τιμηθεί ο Μωάμεθ ο Πορθητής. Η Ελλάδα με τη μορφή αλυσσοδεμένης και ταλαιπωρημένης σκλάβας πρωτοπαρουσιάστηκε στα μέσα του 17ου αιώνα στη Γαλλία, την αντέγραψαν και οι Γερμανοί, συνοδεύοντάς την με διαφορετικό κείμενο. Στη Γαλλία επίσης, στις αρχές του 18ου αιώνα φιλοτεχνήθηκε η δεύτερη εικόνα που γνωρίζουμε να απεικονίζει την Ελλάδα σκλάβα.. Στη Γαλλία, τέλος, δημιουργήθηκε το 1801, με πρωτοβουλία του Κοραή, η πιο δραματική εικόνα με την Ελλάδα σκλάβα, πληγωμένη, ρακένδυτη και αλυσσοδεμένη να απευθύνεται απαιτητική και αυστηρή στα τέκνα της, για να ζητήσει τη

στράτευσή τους στην επιδίωξη του πιο ελκυστικού συλλογικού κοσμικού στόχου της εποχής εκείνης, της εθνικής παλιγγενεσίας δηλαδή. Αντίγραφο της απεικόνισης αυτής κυκλοφόρησε ξανά στο Παρίσι μετά την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης, τον Ιούλιο του 1821.

Το *Έγρεο, φίλα μάτερ* σημαίνει «Σήκω, αγαπημένη μητέρα», είναι ένα εύγλωττο για τους υποψιασμένους αλλά όχι προκλητικό σύνθημα, που το εμπνεύστηκαν από έναν στίχο της Οδύσσειας κάποιος σκαπανεύς της ελληνικής εθνικής ιδέας στις αρχές του 19ου αιώνα. Φυσικά, «αγαπημένη μητέρα» ήταν η Ελλάδα, που οι λίγοι αυτοί διανοούμενοι πίστευαν ότι μπορούσε πλέον, και έπρεπε, να αναστηθεί, στηριγμένη στις δικές της δυνάμεις.

Το βιβλίο του Γιάννη Κόκκωνα –Καθηγητή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο–, αποτελεί καρπό της πρώτης συστηματικής προσπάθειας να εντοπιστούν, να παρουσιαστούν και να σχολιαστούν κείμενα και εικαστικά έργα της περιόδου που ονομάζουμε Τουρκοκρατία, κείμενα και έργα στα οποία η Ελλάδα παρουσιάστηκε προσωποποιημένη. Η προσωποποίηση έγινε προφανώς επειδή οι δημιουργοί των έργων αυτών, Έλληνες και ξένοι, θέλησαν να μιλήσουν στο κοινό τους παραστατικότερα για το παρελθόν, για το τότε παρόν ή για το προσδοκώμενο μέλλον της πάλαι ποτέ ένδοξης και στις μέρες τους πολιτικά υποταγμένης και πολιτιστικά καθυστερημένης χώρας, εκφράζοντας με διάφορα κίνητρα –πολιτικά πάντοτε στην ουσία τους –κρίσεις, εκτιμήσεις, προβλέψεις, ευχές, υποσχέσεις και προτροπές. Καλύπτεται το διάστημα 1464-1821, προτάσσεται ωστόσο και μια επισκόπηση των προσωποποιήσεων της Αρχαίας Ελλάδας, από τον 5ο π.Χ. ως τον 2ο μ.Χ. αιώνα.

Λέων Α. Ναρ

Εξανά στη Σαλονίκη | Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στον γενέθλιο τόπο (1945-1946)

Εκδόσεις Πόλις, 2018, ΣΕΛ.: 173, ΤΙΜΗ: 14,00 €

Η επώδυνη ανασυγκρότηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1945-1946) και η καταγραφή των εμποδίων που συναντούσε η επανένταξη των Εβραίων στη συλλογικότητα της πόλης. Οι διαρκείς προσπάθειες για την επανάκτηση των κατασχεμένων ακινήτων και η απροθυμία του κράτους να έρθει σε αντιπαράθεση με τους μεσεγγυούχους. Η μεταπολεμική λεηλασία του κατεστραμμένου νεκροταφείου της Κοινότητας.

Ο Λέων Α. Ναρ, αξιοποιώντας πλουσιότητα αρχειακό υλικό, –μεταξύ άλλων τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, συνολικά το σημαντικό μεταπολεμικό αρχείο της αλλά και την εφημερίδα *Ισραηλιτικόν Βήμα*, η οποία κυκλοφορούσε στη Θεσσαλονίκη από το 1945 έως το 1947–αξιολογεί τις συνθήκες που επικράτησαν τα δύο πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής ανασύστασης της Κοινότητας, η οποία, χωρίς να απομακρύνεται από τον κλονισμό που υπέστη, προσπαθεί να εξοικειωθεί σταδιακά με τη διαχείριση της νέας πραγματικότητας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δυο μεγάλα κεφάλαια, κάθε ένα από τα οποία αναδεικνύει διαφορετικές πτυχές της δύσκολης μεταπολεμικής καθημερινότητας των επιζώντων, οι οποίες βέβαια είναι αλληλένδετες μεταξύ τους, καθώς τη δεδομένη χρονική στιγμή επανέρχονταν διαρκώς στην επιφάνεια και είτε απαιτούσαν δραστικές λύσεις είτε αναζητούσαν εναγωνίως την παρέμβαση του κράτους δικαίου για την τιμωρία των ενόχων και την επιστροφή των περιουσιών.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης ακολούθησε τις νόμιμες οδούς για να ανακτήσει μέρος των περιουσιακών στοιχείων της, έχοντας όμως πολλές φορές απέναντί της τις υπηρεσίες ενός κράτους που βυθι-

ζόμενο σε συνθήκες εμφύλιας σύγκρουσης, ολοένα και περισσότερο απέσυρε το ενδιαφέρον του από την υποστήριξη και εκπλήρωση των αιτημάτων της Κοινότητας. Τα δεκάδες υπομνήματα προς τις υπηρεσίες και τα υπουργεία αποδεικνύουν την έλλειψη πολιτικής βούλησης και εμμέσως κοινωνικής συναίνεσης στο έργο της αρωγής και αποκατάστασης απέναντι σε όσους είχαν τόσο βάνουσα κακοποιηθεί σωματικά και ψυχικά.

Ο Ναρ στην πρωτότυπη εργασία του ανασυνθέτει τα γεγονότα χρονολογικά, συσχετίζοντάς τας συχνά μεταξύ τους, τονίζοντας την εξακολουθητική αλληλουχία τους. Παράλληλα, με τις ποικίλες εκφάνσεις της διαρκοφύτου προσπάθειας που κατέβαλε η Κοινότητα να ανασυγκροτηθεί (λειτουργία θεατρικού ομίλου, ίδρυση Κλινικής Πίνκας, περιθάλψη αρρώστων, αλληλεγγύη ευπορότερων προς τους αδύναμους κ. ά.) καταγράφονται οι διακυμάνσεις που πέρασαν οι σχέσεις της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης με την αμερικανική εβραϊκή ανθρωπιστική οργάνωση *Joint Distribution Committee*, οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την τιμωρία των δωσίλογων, αλλά και η διακύμανση των σχέσεων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο.

Όσον αφορά την οικονομική εκμετάλλευση των περιουσιών που άφησαν πίσω τους οι Εβραίοι, κινητής και ακίνητης, η κοινωνία δεν έχει συνειδητοποιήσει ακόμη το μέγεθος και τη σημασία της λεηλασίας. Η Κοινότητα εύλογα δεν μπορεί να αποσπαστεί από την οδυνηρή μνημόνευση του παρελθόντος. Τα δύο πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής ανασυγκρότησής της, χωρίς να απομακρύνεται από τον κλονισμό που υπέστη, δέχεται σταδιακά την πραγματικότητα της απώλειας και εξοικειώνεται σταδιακά με την διαχείριση της νέας πραγματικότητας.

Norman Ohler

Υπερδιέγερση

Τα ναρκωτικά στο Τρίτο Ράιχ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Χρήστος Κοκκολάτος, Βασίλης Τσαλής
Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2018, ΣΕΛ.: 416, ΤΙΜΗ: 18,80 €

Η καριέρα της μεθαμφεταμίνης στη Βέρμαχτ είναι απόλυτα συνδεδεμένη με ένα

υψηλόβαθμο στρατιωτικό γιατρό, τον καθηγητή Ότο φον Ράνκε, ο οποίος μόλις 38 ετών τοποθετήθηκε υπεύθυνος του Ινστιτούτου γενικής και Στρατιωτικής Φυσιολογίας. Η φυσιολογία εκείνη την εποχή ήταν ένας κλάδος στο περιθώριο της ιατρικής επιστήμης. Ως επικεφαλής στρατιωτικός φυσιολόγος του Τρίτου Ράιχ ο Ράνκε ήθελε να αντιμετωπίσει την κόπωση των στρατιωτών, η οποία επέβαλε αναγκαστική ανάπαυση. Οι υπηρεσιακές αναφορές του Υγειονομικού Τμήματος για τη χρήση μεθαμφεταμίνης κατά τη διάρκεια της εισβολής στην Πολωνία, η οποία σηματοδοτήθηκε και την έναρξη του πολέμου είναι περιορισμένες. Εν τούτοις διαπιστώνονται αισθήματα ευεξίας, ευφορίας, εκρήγωσης, προσοχής και σαφής βελτίωση των επιδόσεων. Όταν ξεκίνησε η επίθεση της Γερμανίας οι στρατιώτες είχαν εθιστεί πολύ καιρό στην ουσία. Η ανώτατη διοίκηση της Βέρμαχτ, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εξοπλισμού και Πολεμοφοδίων υπό την ηγεσία του Γκέρινγκ, είχε κατατάξει στο μεταξύ το Pervitin στα «καθοριστικά για τον πόλεμο» υλικά. Για περιορισμό ούτε λόγος. Στην πραγματικότητα από το καλοκαίρι του 1941 δεν ξέφυγε μόνο η χρήση των ναρκωτικών από κάθε έλεγχο.

Παρόλο που οι ναζί παρουσιάζονταν ως πολέμιοι του ηθικού εκφυλισμού και της κατάρτισης της αστικής κοινωνίας και ο αρχηγός τους είχε εδραιωθεί ως εγκρατής ηγέτης που ακολουθούσε μια απολύτως υγιεινή ζωή, το Τρίτο Ράιχ ήταν βουτηγμένο στα ναρκωτικά.

Ναρκωτικά, όπως κοκαΐνη, ηρωίνη, μορφίνη και, κυρίως, μεθαμφεταμίνες,

χρησιμοποιούνταν τόσο από τους εργάτες και τις νοικοκυρές όσο και από το στράτευμα, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στην προέλαση και νίκη των Γερμανών το 1940.

Ο Νόρμαν Όλερ, έπειτα από εκτενή έρευνα σε γερμανικά και αμερικανικά αρχεία, αποκαλύπτει την ασύδοτη χρήση ναρκωτικών ακόμα και στα υψηλότερα κλιμάκια, η οποία επηρέαζε αρνητικά και τη λήψη αποφάσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χίτλερ και των συνεργατών του στους οποίους ο γιατρός Τέο Μορέλ χορηγούσε θανάσιμα κοκτέιλ ουσιών. Η εξιστόρηση της συμβιωτικής σχέσης ανάμεσα στον Χίτλερ και τον γιατρό του Μορέλ αποτελεί το μεγαλύτερο επίτευγμα του βιβλίου. Πρόκειται για εντελώς ανατρεπτικές περιγραφές, επειδή για πρώτη φορά βρέθηκαν τα πειστήρια ώστε να γίνουν κατανοητά τα γεγονότα μετά το φθινόπωρο του 1941. Ο Όλερ δείχνει με εντυπωσιακό τρόπο πως το κεντρικό επιτελείο του Φύρερ καθίσταται όλο και πιο ανίκανο να διοικήσει, και πως ο ίδιος ο Χίτλερ ξεκίνησε μια διαδικασία αυτοεξόντωσης. Είναι τρομακτικό αλλά εξίσου και συναρπαστικό να διαβάσουμε πως ο Χίτλερ απώλεσε την προσωπική του ικανότητα παρέμβασης, εξαρτιόταν από την βελόνα. Κατέληξε να γίνει ένα προϊόν της χημικής-σύγχρονης εποχής.

Αν και τα ναρκωτικά από μόνα τους δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την εξέλιξη των γεγονότων στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο ή την έκβασή του, η αποκάλυψη αυτών των στοιχείων αλλάζει την αντίληψή μας γι' αυτή τη σκοτεινή εποχή.

Το επίτευγμα του Νόρμαν Όλερ είναι ο εκπληκτικός τρόπος που παρουσιάζεται η αυξανόμενη ανικανότητα της ηγεσίας να αντιλαμβάνεται τα στρατιωτικά και οικονομικά δεδομένα. Αναδεικνύει την άλλη όψη της στρατιωτικής διοίκησης.

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ

- 1 Αρχαίος φιλόσοφος συγγραφέας του έργου «Βίος Ελλάδος»
- 2 Δίδυμος αδελφός της Κασσάνδρας – Προσωνύμιο του Οτσαλάν
- 3 Αρχαία γλώσσα που ομιλείται και σήμερα στην Ινδία – Μοναρχικά αρχικά
- 4 Μαύρισε με υπογραφή Σίμου Κεδίκογλου...
- 5 Ιερός χώρος της Μακεδονίας όπου ο Αριστοτέλης διδασκε τον Αλέξανδρο – Προβοκάτορες των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ξεν.)
- 6 Περιοχή της Αττικής έδρα της Σχολής Ευελπίδων – Είδος βερικοκου
- 7 Αρχαίο καλινάρι
- 8 Ανατράφηκε από τον Κένταυρο Χείρωνα – Απαγορεύει
- 9 Υποθετικό – Ιταλός ζωγράφος και αρχιτέκτονας που θεωρείται «πατέρας» της ιστορίας της τέχνης
- 10 Ήταν ο Γιοάχιμ φον Ρίμπεντροπ – Ειδικότητα γιατρού
- 11 Το Ημερολόγιο της ... Φρανκ – Μυθικός νέος γνωστός λόγω του άτυχου έρωτά του για την Αναξαρρέτη

1	2	3	4	5	6		8	9	10
2									
3						7			
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									
11									

ΚΑΘΕΤΑ

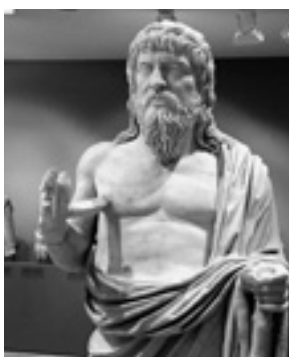
- 1 Αλλιώς η «Μάχη της Αθήνας»
- 2 Αρχαιοελληνική γιορτή της εαρινής ισημερίας – Πρώην Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ
- 3 Έλληνας ολυμπιονίκης και παγκόσμιος πρωταθλητής – Αρχικά ελληνικού ραπ συγκροτήματος
- 4 Πρόθεση – Βασίλισσα της Παλμύρας
- 5 Φέρουν ηλεκτρικό φορτίο – Λεπτή κλωστή
- 6 Το κύριο μέρος της πόλης (αρχ.) – Μιμούμαι τον ήχο του βατράχου
- 7 Γυναικείο υποκοριστικό – Περιφημο ινδικό ένδυμα
- 8 Αρχικά εθνικιστικού κόμματος – Μυθική αγγελιοφόρος των θεών – ... Ντιμάσκ, κυβερνείο της Συρίας
- 9 Πιστός ακόλουθος – Μονάδα μέτρησης μήκους
- 10 Πειρατεία απειλή για την παγκόσμια ναυσιπλοΐα – Προτρέπει

ΛΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ: 1. ΔΟΞΑΣΤΙΚΟΝ 2. ΕΚΟ – ΒΑΣΟΡΑ 3. ΥΒΩΜΑ – ΔΙ 4. ΚΑΘΟΛΑ – ΜΟΣ 5. ΑΠΟΡΟ – ΕΟΦ 6. ΛΟΣ – ΣΟΥΤ 7. ΙΓ – ΟΑΠ 8. ΩΡΙΩΝΑΣ – ΘΑ 9. ΝΑΔΡΟΛΟΝΗ 10. ΑΦΑΙΑ – ΥΔΡΑ 11. ΣΗΣΑΜΕΛΑΙΟ ΚΑΘΕΤΑ: 1. ΔΕΥΚΑΛΙΩΝΑΣ 2. ΟΚ – ΑΠΟΓΡΑΦΗ 3. ΞΟΥΘΟΣ – ΙΔΑΣ 4. ΒΟΡ – ΜΩΡΙΑ 5. ΣΒΩΛΟΣ – ΝΟΑΜ 6. ΤΑΜΑ – ΟΖΑΛ 7. ΙΣΑ – ΕΥ – ΣΟΥΛ 8. ΚΟ – ΜΟΤΟ – ΝΔΑ 9. ΟΡΛΟΦ – ΑΘΗΡΙ 10. ΝΑΙΣ – ΦΠΑ – ΑΟ

- Η ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ (1945-1947) | ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΤΣΙΓΑΝΤΕ
- «ΜΙΚΡΟΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ» ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (1915-1918)

- ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ Ή ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ; (1932)
- ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ Ο ΤΥΑΝΕΥΣ
- Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ ΟΘΟΝΗ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: ▪ Παράγωγο του «Patriarch Kirill I of Moscow» από τον Serge Serebro με άδεια CC BY-SA ▪ (και σελ. 5) «Λαβρα» από τον Falin με άδεια CC BY-SA 2.0

Οι συνεργάτες - συγγραφείς φέρουν την ευθύνη των κειμένων τους. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του περιοδικού με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά CCPL δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία υπόκειται στην άδεια χρήσης Creative Commons (Creative Commons Public License/CC-by-sa), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/licences/by/2.5/legalcode. Η σειρά με την οποία εμφανίζονται οι φωτογραφίες βαίνει από αριστερά προς τα δεξιά και από πάνω προς τα κάτω.